

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје

Филозофски факултет

Институт за социологија

Магистерски труд

КТИТОРСТВОТО КАКО ОПШТЕСТВЕНА ПОЈАВА
ВО ДОЦНИОТ СРЕДЕН ВЕК ВО МАКЕДОНИЈА

Ментор:

Проф. д-р Антоанела Петковска

Кандидат:

Небојша Камиров

Скопје, март 2026 година

СОДРЖИНА:

1. УВОД И ДЕФИНИРАЊЕ НА ПРЕДМЕТОТ НА ИСТРАЖУВАЊЕТО	1
2. РАМКА НА ИСТРАЖУВАЊЕТО (ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ И МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТАП)	6
3. ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЈА НА ПОИМИ	10
4. ИСТРАЖУВАЧКИ ПРИМЕРОК	22
5. ГЛАВНИТЕ ОДЛИКИ НА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ СПОМЕНИЦИ ОПФАТЕНИ ВО ОВОЈ ТРУД	25
6. ЛИЧНОСТИТЕ КОИ ГИ ГРАДЕЛЕ И ГИ ДАРУВАЛЕ ХРАМОВИТЕ	27
7. ДРЖАВНО–ПОЛИТИЧКИОТ КОНТЕКСТ НА КОЈ МУ ПРИПАЃААТ СПОМЕНИЦИТЕ НА КУЛТУРАТА ОД ДОЦНИОТ СРЕДЕН ВЕК	29
8. КТИТОРСТВОТО КАКО ПОЈАВА ВОН РАМКИТЕ НА ДОЦНИОТ СРЕДЕН ВЕК	31
9. ОПШТЕСТВЕНОТО УРЕДУВАЊЕ ВО МАКЕДОНИЈА ВО ДОЦНИОТ СРЕДЕН ВЕК	50
10. ПРАВНАТА РАМКА ВО КОЈА СЕ ПРАКТИКУВАЛО КТИТОРСТВОТО КАКО ПОЈАВА	61
11. БРОЈОТ НА ХРАМОВИТЕ, НИВНИОТ СТАТУС И УДЕЛ ВО ЗАШТИТЕНОТО СРЕДНОВЕКОВНО НАСЛЕДСТВО	68
12. ЗАГРОЗЕНОСТ НА СРЕДНОВЕКОВНОТО НАСЛЕДСТВО И НА ХРИСТИЈАНСКИТЕ СПОМЕНИЦИ ВО МАКЕДОНИЈА И ВО СОСЕДСТВОТО	72
13. ИНТЕРПРЕТАЦИЈАТА И ЗАШТИТАТА НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО ОД ДОЦНИОТ СРЕДЕН ВЕК ВО СОВРЕМЕНИОТ МАКЕДОНСКИ КОНТЕКСТ ...	87
14. ЗАВРШНИ СОГЛЕДУВАЊА	110
15. БИБЛИОГРАФИЈА	125
16. ПРИЛОГ	133

1. УВОД И ДЕФИНИРАЊЕ НА ПРЕДМЕТОТ НА ИСТРАЖУВАЊЕТО

Културното наследство сочинува голем и влијателен дел во човековата свест при идентификацијата на индивидуата со групата на која ѝ припаѓа и е силен кохезивен фактор во создавањето на групниот, односно колективниот идентитет на една етничка, верска или национална заедница. Македонија, низ својата вековна историја, создала и делумно сочувала импресивни сведоштва за човековото битисување, креативното творење, уметничкото изразување и за потребата за оставање вечни вредности зад себе, кои ја надминуваат минливоста на животниот век на нивните творци.

Не сето културно наследство остава еднакво силен печат во себеидентификувањето на заедницата. Дел од наследството претставува сведоштво за некои одамна минати времиња, кои воделе кон создавање на доминантната културна матрица на денешницата. Некои од најсилно одржаните култови, ритуали и секојдневни практики, кои одолеале на бурните историски настани, се религиозните облици на изразување на колективниот идентитет, преку верските чувства, обичаи и традиции, а се најдобро визуализирани и најочигледни преку храмовите, кои стојат исправени како сведоци за многувековниот континуитет на идентификацијата на заедницата, која им пркоси на минливите векови.

Во македонскиот контекст, испреплетувањето на етничкиот, верскиот, историскиот, културниот и националниот идентитет можеби е најсилно изразено преку православните христијански верски храмови, како доминантна поврзувачка нишка на главнината на македонскиот народ. Црквите, манастирите, катедралите, параклисите, скитовите и другите христијански храмови, обоготворени преку православниот обред и богослужба, несомнено, се меѓу најсилните визуелни симболи на идентификација на

македонската историја, култура, самосвест, духовност, архитектонско и уметничко наследство.

„Идентитетите не се врзани само за нашите согледувања за нас самите туку и за нашите впечатоци за другите и впечатоците на другите за нас“ (Haralambos, Holborn, 2002:726).

Оној дел од православните цркви кој со гордост може да се истакне со најдолга традиција, а со тоа и претставува главен столб на овој дел од колективното минато и сегашност, се средновековните храмови, кои по својата бројност и високите уметнички дострели претставуваат еден од клучните делови на македонското културно наследство. Храмовите од развиениот и доцниот среден век, поради својот континуитет во извршување на својата верска, но историски гледано и образовна и културна функција, се најзначајни и највредни делови на културното наследство, проучувани, истражувани, конзервирани, реставрирани и одново согледувани низ современа призма. Тие го претставуваат и најбројното недвижно, материјално културно наследство во нашата земја.

„Непрегледна и неисцрпна, величествена и раскошна, богата и автентична, македонската средновековна уметничка ризница ја претставува фундаменталната компонента на нашиот историски, културен и духовен идентитет“ (Димитрова, Коруновски, Грандаковска, 2013:1).

Особено оние од доцниот среден век, поради непрекинатоста во продукцијата, истоветниот културно-општествен и историско-политички контекст, се предмет на интерес и проучување во овој магистерски труд, заедно со личностите кои го овозможиле нивното создавање, општествено-историските околности во кои настанале, како и нивното толкување и интерпретација во современиот контекст.

Ктиторството, како општествен феномен со непрекинат континуитет од антиката до денес, кога поединец со поголеми материјални можности дарува, иницира и овозможува создавање материјално дело што ќе го надживее и ќе остане вечен спомен за неговата добра намера, ги надминува границите на Македонија и временската рамка на средниот век, но никогаш во нашата земја не било толку застапено како во доцниот среден век и никогаш не оставило толку директни сведоштва за самите ктитори како во таа епоха преку бројните ктиторски натписи, повелби, а преку ктиторските

портрети ги доближило до нас и самите ктитори како личности (Ђурић, Бабић-Ђорђевић, 1997).

Појавата на ктиторството и неговите резултати, разбирливо, се предмет на интерес на повеќе науки и научни дисциплини. Средновековните православни храмови, создавани како ктиторски задужбини, спаѓаат во највредното културно наследство кое нашата земја го има, зашто со своите квалитети и уметнички дострели нè воздигнува, во рамките на средновековјето, во самиот врв на творечкиот и креативен потенцијал во Европа, па и пошироко. Не случајно постои голем интерес меѓу архитектите и историчарите на уметност, зашто резултатот на овие ктиторски потфати, служи како модел и патоказ за подоцнежните остварувања во рамки на оваа културна практика и продукција, која е жива и денес (Ќорнаков, 2010).

Истовремено, самите храмови, нивните манастирски комплекси, како и живописот, натписите во нив и портретите на современите личности се историски извори од прв ред, граѓа на која се темелат истражувањата во историјата, палеолингвистиката и славистиката. Тие се простор за изведба на археолошки истражувања, на пронаоѓање, толкување и интерпретација на суштествени податоци важни и за социологијата, етнологијата, антропологијата, применетата уметност и теологијата, преку автентично прикажаните облеку, украси, обичаи, практики и филозофско-духовниот светоглед на средновековниот човек, искажан во учените и сложени теолошки програми на композициите.

Повелбите издавани истовремено со градењето на црквите и манастирите, како и обезбедувањето имот, со кој би се издржувале и функционирале економски независно, претставуваат првокласни извори и сведоштва и за историската наука, за компаративното право, како и за социологијата која, со посредството на овие науки, добива јасна слика за општествените односи, општествената стратификација и за појавите кои доведуваат до промени на кус, среден и долг рок, имајќи ја предвид заокруженоста на овој временско-историски период.

Ништо помалку значајни не се ни современите ефекти од средновековното ктиторство. Покрај директно влијание, но и непосредна функција и практика во рамки на верските ритуали и значењето што го имаат за христијанската заедница, како

најголема верска заедница во Македонија, сочуваниите материјални резултати од ктиторската практика, односно храмовите како споменици на културата, кои во најголем број се заштитени со закон поради нивната историска, културна и уметничка вредност, играат улога и во други области, кои ги надминуваат посебните науки, а се предмет на интерес на социологијата, особено на социологијата на културата, социологијата на уметноста и социологијата на религијата. Тие се олицетворение на културното наследство и на христијанскиот вредносен систем, кој опстојува до денес. Како такви играат клучен елемент во градењето на идентитетот на заедницата и претставуваат семантички јазли. Нивната современа интерпретација има голема моќ да ги придвижи или да ги мотивира масите.

Како првокласни сведоци за достигнувањата на еден народ, тие играат голема улога и при градењето на културните политики. Нивното вреднување на национално и на интернационално ниво, покрај значајноста за научните кругови, во рамки на византологијата, медијевалистиката, славистиката, резултира и со соодветни економски резултати видливи, пред сè, во туристичката понуда и промоција на земјата. Состојбата, степенот на заштита и одржливото користење, со автентична и веродостојна интерпретација, како и со правилна промоција на ова културно наследство, има потенцијал за збогатување и надградување на туристичкиот развој, но и меѓународна верификација на средновековното наследство преку Комитетот на УНЕСКО, како најзначајна организација во рамките на Обединетите нации (Kuzman, 2009).

Овој труд се навраќа кон изворите и создавањето на ова културно-историско наследство, општествените услови што владееле во еден историски период, кои биле предуслов за појавата и практиката на ктиторството во рамки на повластените општествени слоеви и кои своја најголема масовност досегнале во 14 век. Владетелите, властелата, велможите, како и повисоките црковни кругови, преку овозможување градба на бројните цркви, истовремено го дефинирале светогледот на една епоха, градејќи вредности кои ги надживеале, но и градејќи слика за себе, која била посакувана за време на нивниот живот, како и по нивната смрт, а требало да ги сочува востановените општествени односи (Ђурић, Бабић-Ђорђевић, 1997). Ќе ги

анализираме резултатите на оваа појава, земајќи ги како истражувачки примерок црквите градени во контекстот на средновековна Србија на македонската територија, со осврт на нивната интерпретација во современиот контекст, како и со укажување на сè уште живата ктиторска дејност, која до денес е еден од идентитетските столбови на македонскиот народ.

2. РАМКА НА ИСТРАЖУВАЊЕТО (ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ И МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТАП)

Поставувањето на временската рамка на нашето истражување во доцниот среден век, кој се поклопува со постоењето на средновековна Србија на територијата на денешна Македонија, во периодот 1282-1395 година, дава заокружена историско-политичка, но и културно-општествена целина. Просторната рамка, од практични причини, ја ограничуваме на современата македонска држава, со цел примерокот да биде доволно голем, а да се задржи неговата целовитост, ослободен од други влијанија, како културни и уметнички така и општествени и политички. Изборот е на материјалните сакрални споменици, зашто тие го чинат најголемиот дел од средновековните споменици, со најточни податоци за времето и околностите на нивното настанување, како и за личностите кои го овозможиле нивното создавање.

Во трудот даваме и увид во понатамошниот развој на ктиторството, сè до современиот период, но и во културно-идентитетската содржина, која овие ктиторски задужбини ја добиваат во периодите што следуваат по пропаста на христијанското феудално општество на Балканскиот Полуостров. Правиме и осврт на поединечни парадигматични случаи на неавтентична интерпретација, па дури и обиди за прикривање, фалсификување и уништување на ова културно-историско наследство, со претпоставена цел да се замаглат одредени историски факти и да се овозможи полесно вклопување на овие христијански идентитетски столбови во посакуван културно-идентитетски наратив (Ѓирић, 2021).

Колку што ни е познато, оваа тема претходно не била посебно обработувана од социолошки аспект, туку повеќе во склоп на други науки со кои социологијата има бројни допирни точки.

Со интердисциплинарен пристап, кој го наметнува самата тема, преку истражување на историската и научната граѓа, како и со теренските истражувања и опсервации, целта е да се даде што поцелосна слика за предметот на ова истражување, односно ктиторството како феномен, личностите кои се јавуваат како ктитори во еден конкретен период, општественото уредување кое ја наметнува и ја фаворизира нивната појава, како и самите ктиторски задужбини, односно средновековните цркви, како сочувано културно наследство и материјално сведоштво за оваа практика, кои, во многу случаи, содржат и портрет на самиот ктитор, овековечувајќи го визуелно заедно со неговото дело, кое останува во наследство за идните поколенија.

Една од клучните цели на истражувањето е да се даде продлабочен и сеопфатен увид во бројот на сочуваните средновековни споменици на српската средновековна држава во Македонија, нивно прецизно дефинирање како наследство на таа држава и епоха од нашата историја, преку сочуваните записи, документи или, пак, со компаративен метод на проучување на архитектурата и живописот, а, пред сè, преку „сведоштвото на самите споменици“, односно ктиторските натписи, портрети и повелби во самите цркви. Со ова ќе создадеме можност за разграничување на ова наследство од сличното средновековно наследство, кое според својот поинаков општествено-историски контекст на настанување му припаѓа на еден друг корпус на историски споменици, а тоа е византискиот. Културната и социјалната блискост на контекстот во кој настанале не би требало да биде причина за поистоветување на овие два дистинктивни корпуси на средновековни споменици на културното наследство, настанати во различни држави, под различни политичко-историски околности, нарачани од луѓе со исти верувања, но различни етнолингвистички корени и со различни културни матрици.

Токму ова ќе биде основа за посочувањето на погрешната контекстуализација и често површното и непрецизно толкување на овој историски период и оваа споменичка целина во современиот контекст. Преку примери на интенционално погрешно интерпретирање на овие споменици на културата, нивно препуштање на забот на времето, недостаток од системска заштита, како и ретки, но сепак постоечки обиди за нивно уништување и фалсификување, ќе покажеме колку е значајно да се даде точна

современа интерпретација и вреднување на овој корпус на споменици од огромно значење за македонската култура и идентитет, особено имајќи ја предвид социолошката димензија на феноменот.

Поради специфичноста на предметот на истражување, кој претставува затворен историски период, комплексноста на темата и обемот на примерокот за анализа, интердисциплинарниот пристап е неизбежен, па се служевме со литература од повеќе области и различни дисциплини, како социологијата на културата, социологијата на уметноста, социјалната историја на уметноста, социологијата на религијата, историјата на средниот век, историјата на уметноста, архитектурата на средниот век, православната интерпретативна теологија, лингвистиката, филозофијата на културата и религијата, социјалната и културната антропологија.

Покрај разработката на ктиторството како феномен во еден поширок контекст, се фокусираме и на општествената структура и на предусловите во конкретниот историски период, доцниот среден век, односно анализа на општествено-историските услови кои довеле до масовноста на појавата. За заокружување на примерокот кој се анализира, односно сочуваните споменици на културата, се служевме со постоечката литература, но и со резултатите од теренските истражувања.

Континуитетот на ктиторството како феномен, како и на православното христијанство, како еден од столбовите на националниот идентитет, и апологетската улога на средновековните споменици на културата при докажување на неговиот континуитет низ вековите ќе ги поврземе со современите состојби, но ќе се осврнеме и на неколку појави кои доведуваат до нецелосна или погрешна интерпретација на суштественоста на ктиторските задужбини од предосманлискиот период.

За да дојдеме до егзактни, проверливи и точни податоци, како основа за градење објективна слика, потврдување и проширување на основната хипотетска рамка, ја анализираме историската граѓа, но и современи дела од релевантната литература што ја интерпретираат, како и текстови, статии, репортажи и лични согледувања при собирањето и обработката на податоците. Нашиот истражувачки пристап, со цел да го разбереме и да го опишеме ктиторството во далечното историско минато, се заснова на

интерпретативниот метод и анализа, пред сè, преку квалитативните истражувачки методи и теоретските парадигми поврзани со предметот на истражување.

Иако е поставен подолу во трудот, истражувачкиот примерок, односно деталниот попис на сочуваните средновековни споменици со главните карактеристики што ги прават релевантни за предметот на нашето истражување, би требало да се има на увид и предвид при читањето на нашата анализа и на заклучоците на истражувањето. Сместен е кон крајот на текстот, како прилог, само поради својот обем и за да се запази континуитет при читањето на социолошкиот аспект на овој труд, но чини неизоставна целина со останатите делови на текстот.

Сите преводи на цитираната литература, кои не ни беа достапни на македонски јазик во изворниците, се наши, со максимална доследност кон оригиналот, а преведувано е од англиски, бугарски, грчки и српски јазик.

3. ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЈА НА ПОИМИ

- Ктиторство

Ктитор е поим кој во Источното, православно христијанство одговара на донатор во Западното, католичко христијанство. Се однесува на физичко лице, поретко на правно, кое заснова, обновува или, пак, добива во сопственост, како награда за заслуги, манастир, градска или селска црква. Потекнува од ромејската (византиска) традиција и од грчкиот збор κτήτωρ, со значење сопственик, или господар, што пак доаѓа од старогрчкиот глагол κτίζω, да се стекне, или владее со нешто (Diehl, 2011).

Најчесто се работи за свештено лице или, пак, за мирјанин, но од повисоките општествени класи, односно црковни сталежи, но ктиторство може да се препише и на црквата како институција, црковен фонд, градска или селска општина. За да се стане ктитор, мора да се добие дозвола од црковната власт, односно од месниот епископ, а ктиторот е должен да обезбеди средства за изградба и за одржување на храмот, па затоа повелбата (често хрисовула – златна була) содржи и попис на целиот имот што ѝ го подарува ктиторот, односно што ѝ го отстапува на својата задужбина. Во средниот век најчесто се работи за цели села и други феудални имоти, но и разни предмети – материјални дарови. На тој начин црквата (или манастирот) станува приватна сопственост на ктиторот. Според Душановиот законик, ктиторот го поставува старешината, со црковна согласност. Ктиторското право кај нас се заснова на византиските законски прописи, или нивно прилагодување на феудалните држави создадени во ромејскиот културен круг (Новаковиќ, 1870).

Ктиторското право може да се пренесе на друго лице, најчесто на наследник, но за разлика од основачот, кој може да го измени статусот на својата ктиторија, да

поставува игумен, доколку се работи за манастир, наследникот нема такво право. Ктиторското право понекогаш може да му се отстапи на друго лице, со обврска да се грижи за издржувањето на монаштвото и за одржувањето на манастирот, а може да се стане и втор ктитор доколку се даде богат прилог, се дарува со додатен имот предметот на ктиторство или, пак, се обнови самиот храм, манастирскиот комплекс и сл. (Новаковиќ, 1870).

Ктитор не ретко може да биде и женско лице, иако почесто се работи за машко. Тој со својата задужбина има посебен однос, остава ктиторски натпис за основање, односно изградба на црковниот храм, најчесто е претставен насликан во црквата на фреска, сам или со своето семејство, има право да биде погребан во неа, што е чест случај, споменуван е за време на богослужбата, а во случај да го загуби престолот, да осиромаша или да онемошти, неговата задужбина е должна да го прими и да се грижи за него доживотно (Новаковиќ, 1870).

- Доцен среден век

Во европската историографија, развојот на нашиот континент се дели на три големи историски епохи на кои, секако, им претходи праисторијата, односно претписмената фаза на човечкото постоење. Тие епохи се антиката, средниот век и модерниот период. Средниот век го опфаќа периодот од петтиот до петнаесеттиот век.

Во различни национални истории оваа периодизација, секако, подложна е на модификации, но како гранични години најчесто се земаат 476 година, односно падот на Рим, а со тоа и крајот на Западното Римско Царство, и 1453 година, односно падот на Цариград (Константинопол), односно крајот на Источното Римско Царство, државата на Ромеите. Византолозите, како и грчката историографија, средниот век го поистоветуваат со постоењето на Византија, па како почетна се зема 330 година, односно основањето на Константинопол од страна на Константин Велики, иако можеби поисправна би била 385 година, односно конечната поделба на Римската Империја на Источно и Западно Царство (Мутавџиќ, 2009).

Со оглед на тоа дека Балканскиот Полуостров во најголема мера до крајот на 15 век е освоен од Османлиите и припоен кон Отоманското Царство, можеби би било културолошки најисправно да се земе 1499 година, односно падот на последната балканска православна земја, Црна Гора, под исламска доминација, како гранична година во која една доминантна цивилизациска матрица е заменета со друга (Ѓоровиќ, 2009).

Конкретно во Македонија, не сметајќи го Солун, кој се одржал до 1430 година, за гранични години, пред сè во општествено-историска, но и во културно-развојна смисла, би ги предложиле 518 година, односно големиот земјотрес кој ги уништува или оштетува сите поголеми древни градови во земјата, по што следува поинаква урбанизација, соодветна на новите околности, при што средновековните градови (замоци, утврдувања, каструми) ги заменуваат дотогашните римски големи урбани центри, како и 1395 година, односно смртта на кралот Марко и на Константин Драгаш во битката кај Ровине, по што територијата на нивните владенија е анектирана од страна на Отоманското Царство.

Самиот среден век, конвенционално, се дели на ран, развиен (или висок) и доцен среден век. За гранични години во Европа се сметаат 1000 година, кога започнува високиот, односно од 1300 до 1500 година, кога трае доцниот среден век. Некогашниот пејоративен израз „мрачен среден век“ денес се однесува само на раниот среден век, што сосема одговара на нашата историја, земајќи предвид дека бројот на историски извори се зголемува со појавата на словенската писменост, по 886 година, односно со појавата на учениците на Св. Кирил и Методиј во Македонија. Целата рана фаза на нашето средновековие завршува со падот на Самуиловата држава во 1018 година (Чепреганов, 2008).

Доцниот среден век, кој се одликува со бројни технолошки иновации, зголемена урбанизација и општествено-историски карактеристики, кај нас се поклопува со експанзијата на средновековна Србија за сметка на гркофоната Ромејска држава во времето на кралот Милутин. Па така, за гранични години на историскиот период на кој ќе го ограничиме нашето истражување ги предлагаме 1282 година, односно Милутиновите територијални придобивки на северната половина од Македонија, до

линијата Охрид – Прилеп – Штип, па сè до веќе споменатата 1395 година, односно замената на христијанската средновековна цивилизација со исламската османлиска (Атанасовски, 2009).

- Ромејско Царство

Ромејското Царство е држава која е продолжение на традициите и историско-правниот континуум на Римското Царство од класичната антика во средниот век. Тоа е вистинското име на она што конвенционалната историографија го нарекува Византиско Царство. Некогашното Римско Царство е поделено на Источно и Западно во 395 година, па обично се вели дека Византија е Источното Римско Царство, кое продолжува да постои цел милениум по пропаста на Западното во 476 година.

Името Византија потекнува од предокот на Цариград, т.е. Константинопол, наречен Византион (Бизантион), мегарска колонија од 7 век пр. н. е. Парадоксално, историографијата ја лимитира Византија, поистоветена со историјата на градот Константинопол, од неговото основање на местото на Византион во 330 година од страна на римскиот император Константин Велики, па до османлиското освојување на градот во 1453 година, кога Византион под тоа име не постои. Самите „Византијци“ се нарекувале себеси Ромеи (Ρωμαίοι), односно Римјани, што го прави терминот Византија измислен анахронизам (Мутавцић, 2009).

Оваа кованица ја воведува во (Западната) историографија Хијероним Волф, баварски поданик на „Светото Римско Царство на германскиот народ“, кој во 1557 година го објавува делото *Corpus Historiae Byzantinae*, воведувајќи го тој израз за исчезнатата држава, со што започнува византологијата како посебна гранка на медиевалистиката, а која историјата на Цариград ја третира како византиска историја. Волф морал да измисли нов назив за Ромејското Царство за да не биде во конфликт со тогашното „Римско Царство“, чиј поданик бил и самиот. Како инаку да им објасни на своите сограѓани дека со нив владее римски цар во земја која, според Волтер, не е „ниту свето, ниту римско, ниту царство“ (Мутавцић, 2009).

И името Источно Римско Царство не соодветствува со реалноста, која ни вели дека од конечната поделба на Царството на два дела, кога всушност започнува посебната државност на Ромеите, Западното опстојува уште околу 81 година, а Источното повеќе од 1058 години, што значи дека тоа било единственото римско царство во целиот период од наш интерес, па секако не било нарекувано источно.

Токму од овие причини, за потребите на овој труд, ќе ја именуваме таа несловенска држава на Балканот и нејзините империјалистички традиции со нивното вистинско име, Ромејско Царство, а жителите Ромеи, независно од нивното етничко потекло, а не со отпосле воведениот израз Византија, кој е веќе етаблиран, не само во историјата туку е востановен како цела научна гранка и како архитектонско-уметнички стил, а е сосема погрешен.

- Средновековна Србија

Со оглед на тоа што истражуваниот период се однесува на времето во кое Македонија е составен дел од средновековна Србија, а предмет на интерес е ктиторството како општествен феномен во тој историски контекст, државното уредување на Немањискa и пост-Немањискa Србија е од клучна важност за нас.

Раната српска државност, која со подеми и падови траела со векови пред појавата на Стефан Немања, својата златна доба ќе ја има токму во времето на династијата наречена по својот основач, односно Немањиките, кои низ седум генерации двесте години ќе владеат со Србија, достигнувајќи исклучителни државно-историски, правно-политички и културно-уметнички дострели, видливи и денес преку бројните задужбини кои се сочувани, а кои се предмет на нашето истражување.

Почнувајќи од 1163 година, кога семејството на Стефан Немања ќе завладее со Рашките и Поморските земји, Србија следи една линија на константен економски, политички и територијален напредок кој кулминира со прогласувањето на Српското Царство и крунисувањето на Стефан Душан за „цар на Србија, Грција и сите Поморски и Западни страни“ во Скопје на Велигден 1346 година. Токму Македонија ќе се најде

во средиштето на тогашното царство, што резултира со најголем творечки замав и најсилно изразена градителска и ктиторска дејност, како резултат на зголемената економска моќ на властелата и нејзиното умножување (Бабић-Ђорђевић, 1997).

Ако во почетокот на Немањикска Србија главни ктитори на задужбините биле владетелот и поширокото семејство, како и највисоките црковни кругови, до времето на кралот Милутин, односно трајното вклучување на Македонија во границите на српската држава, веќе се појавуваат како ктитори и припадниците на властелата и пониското свештенство, за до крајот на 14 век и богатите поединци да се решат да остават вечен траг за своето минливо постоење на овој свет (Ђурић, Бабић-Ђорђевић, 1997). Тоа се поклопува со губењето на централната власт по смртта на царот Урош и крајот на династијата која ја овозможувала општествено-политичката кохезија на едно феудално општество. Па така, по 1371 година, земјата е расцепкана на повеќе феудални поседи на властелата со различни претензии, од кои некои сакаат да бидат зачеток на нова владејачка династија за сите српски земји, а некои се задоволуваат со задржување и зголемување на своите поседи. Во Македонија, доминираат Марко Мрњавчевиќ и браќата Јован и Константин Драгаш, сè до турското заземање на крајот на 14 век (Ђоровић, 2005).

Средновековната српска држава ги преживува бројните искушенија и продолжува да опстојува и низ 15 век, сè до падот на Смедерево во 1459 година, по што престанува да постои под тоа име (Ђоровић, 2005).

- **Властела и велможи**

Средновековното општество, како и современото, е силно диференцирано класно општество, во кое можностите за општествен напредок, односно промена на класата се исклучително мали. Секоја промена кон повисок ранг е исклучителна и треба да се обележи, а тоа најдобро се прави преку градење сопствена задужбина, која сведочи за угледот, моќта и вредноста на еден поединец или семејство. Токму појавата на новата аристократија, во времето на политичкиот и економскиот подем на државата, е

причината за експанзијата на новоизградени храмови во 14 век и умножувањето на личностите, припадници на високите световни, но и духовни кругови, кои се јавуваат како ктитори на бројните задужбини во Македонија. Воената служба е една од основите дејности за појавата на нови аристократски семејства (Ивановиќ, 2014).

Општествената хиерархија започнува со владетелот (крал, цар), велможите, кои носат највисоки ромејски титули (деспот, севастократор, кесар), властелата, властелинчиќи (поситна властела), па преку слободните луѓе, сè до себрите и робовите.

Слично е и со црковните кругови, каде што под патријархот, или архиепископот, се наоѓа високото свештенство, епископи, игумени, па потоа пониското свештенство. Само повисоките кругови се јавуваат како ктитори во средниот век. Дури подоцна доаѓа до позначајна промена.

- Црква и манастир

Непосредни сведоци на ктиторската практика во нашата земја се сочувваните цркви, од кои бројни се манастирски католиконии, не ретко и епископски, митрополитски или архиепископски столици (катедри).

Црквата, како христијански храм во кој се врши богослужбата, може да биде соборен храм, односно седиште на епископија или парохија, или пак помесна црква. Патријаршиските, архиепископските, митрополитските или епископските катедри кај нас во средниот век често биле сместени во манастири, па така, градските катедрали се повеќе исклучок отколку правило, а функцијата на некои манастирски католиконии како катедрални храмови и епископски столици е почест случај (Жиричек, 1952).

Манастирите, како киновитски седишта на монашките братства, или сестринства, покрај централниот храм, католикон, вклучуваат и монашки конаци, заедничка трпезарија, често игуменска, владичка, или владетелска резиденција, параклиси, а понекогаш и обидие со заштитни кули и други пропратни објекти (Дероко, 1950).

Постојат и скитови, како собиралишта на аскетското монаштво, кои се често и плод на трудот на самите монаси.

Параклисите, пак, се помали храмови, капели, кои не се погодни за богослужба, туку имаат повеќе функција на посебни молитвени простори.

Сите овие видови храмови се застапени во културното наследство за кое станува збор во овој труд.

- Вардарски архитектонски стил

Како дострели на српската уметност во средниот век се појавуваат три доминантни стила на црковната архитектура, развиени во различни периоди и услови, како и под различни влијанија. Секој од нив се карактеризира со посебна архитектонска и уметничка вредност, а она што им е идентично, односно што ги поврзува, се прилагоденоста на просторот за православната служба, односно литургија, и внатрешната декорација во која доминира византиски тип на живопис, изработен во фрескотехника, како и богато дарувани цркви, со инвентар, икони и книги, од кои, за жал, најчесто е сочувано многу малку.

Првиот стил е рашкиот стил, формиран под влијание на романичкиот стил од Италија, пристигнат во Србија преку јадранските градови кои, иако доминантно католички, се во составот на српската држава и нејзини главни трговски центри, низ кои, покрај материјалните добра, пристигнуваат и новите идеи. Зачетокот на рашкиот стил се врзува со изградбата на манастирот Ѓурѓеви ступови од страна на Стефан Немања (до 1171 година) и е доминантен сè до крајот на 13 век. Покрај романичката обработка на фасадата, најкарактеристични се страничните певници, кои создаваат низок трансепт со наосот (Ђурић, Бабић-Ђорђевић, 1997).

Вториот стил е вардарскиот стил, кој доминира од 1299 година, кога кралот Милутин му станува зет на ромејскиот цар, па постои тенденција за приближување со Византија, како династички така и политички, но и културно, уметнички и естетски.

Токму затоа овој стил се нарекува и српско-византиски, зашто се надоврзува на веќе постоечките византиски решенија и претставува континуитет и понатамошен развој, во рамки на Србија, на византиската техника и градба. Вардарскиот стил, како што и самото име налага, е карактеристичен за Македонија, каде што веќе постои богата ромејска градителска традиција, но и за Метохија, Косово, како и за други области, во кои доминира во текот на 14 век, сè до турските освојувања, па за гранична година се зема 1395, иако и овој стил, како и останатите стилови, не е ограничен исклучиво на типичниот период. Со само неколку исклучоци, сите истражени храмови важни за нашата студија се градени во српско-византиски стил, а доминантен е типот на крст впишан во квадрат, со една или пет куполи (Ђурић, Бабић-Ђорђевић, 1997). Габриел Мије зборува и за споменици на српската Македонска школа од 14 век (Томић-Ђурић, 2019).

Третиот значаен стил е моравскиот стил, типичен за моравска Србија, односно поседите на кнезот Лазар, од смртта на царот Урош во 1371 година, па до крајот на српското деспотство во 1459 година. Се карактеризира со апсидални певници, богата пластична орнаментика, кордонски венци и е понатамошен развој на вардарскиот стил, под светогорски влијанија и во нови општествено-политички услови. Се смета, можеби, за најоригинален од сите три стила, зашто нема директен урнек во други културни средини (Ђурић, Бабић-Ђорђевић, 1997).

Сепак, не треба да се смета дека секоја градба му припаѓа нужно и ексклузивно на еден стил, што е посебно видливо во време на царството, кога храмовите носат одлика на повеќе стилови и епохи, па во тој период може да се рече дека доаѓа до процут на уметноста и голема стилска разновидност (Бабић-Ђорђевић, 1997).

Иако е големо значењето на Габриел Мије, кој е меѓу пионерите на проучувањето на средновековните споменици на овие простори и креатор на кованиците кои ја именуваат тројната поделба (во 1919 година), ние не го претпочитаеме терминот школи и веруваме дека терминот стилови многу повеќе соодветствува со самиот карактер на градбите од овој период, кои се одликуваат со слобода на избор при дизајн, одлики, украсни елементи, независно од времето и од местото. Затоа не може да зборуваме за школи, како образовни институции со континуирана продукција на мајстори имајќи ја

предвид „преголемата мобилност на градителите во овој период и пречестото преклопување на различни одлики поврзани со посебните карактеристики...“ (Ćurčić, 2010). Односно, богатството на стилската разновидност е главна карактеристика на 14 век, независно од групата на која ѝ припаѓаат градбите. Затоа „терминот е несреќен на неколку начини и треба да се напушти. Обидот да се примени... резултира со многу неконзистентности, анахронизми и географски отстапки“ (Ćurčić, 2010).

„Сложената природа на постанокот и развојот на српската црковна архитектура го отежнува изборот на најпогодниот методолошки пристап за нејзиното проучување. Стилски сродните средновековни цркви денес се раздвоени со подоцна формираните нови национални територии. Нивниот хронолошки и стилски развој не се совпаѓа во сите случаи. Вообичаеното истражување со групирање на спомениците во таконаречени школи е оценето во науката како непотполно. Многу особини на локалните школи настанувале под околности кои, всушност, не припаѓаат на природата на овие групации. Недостатокот од ваквиот пристап го докажуваат градбите на кои можат да се издвојат карактеристики на повеќе стилски групи. Секако дека формирањето на одредени целини е оправдано со цел полесно да се согледаат сличностите и разликите, ама поделбата на спомениците на средновековната сакрална српска архитектура на групи треба да се посматра како помошно средство, зашто бројните и разнородни исклучоци ја замаглуваат апсолутната и крута граница“ (Станимировиќ, 2017:22).

- **Фрескосликарство и живопис**

Неизбежна карактеристика на средновековните православни цркви е и живописот, односно муралите, ѕидното сликарство, кое се изработува во фрескотехника со нанесување боја врз мокар малтер. Токму фрескосликарството ни го нуди основниот извор на податоци, кои изворно сведочат за градителите на храмовите, претставени најчесто на ктиторската композиција, со стандардизирана положба во храмот, со типизирана претстава на ктиторот, или ктиторите, како и ктиторски натпис, кој претставува историски извор од прв ред (Димитрова, Коруновски, Грандаковска, 2013).

- Културно наследство

Културното наследство на еден народ, или на една земја, е збир на културните достигнувања од минатото, од претходните поколенија, а кои опстојале до денес, како траен придонес за сегашните генерации. Само оние добра кои по селективен пат се вреднуваат како значајни се прогласуваат за културно наследство.

„Културно наследство во смисла на овој закон се материјални и нематеријални добра коишто, како израз или сведоштво на човековото творештво во минатото и сегашноста, или како заеднички дела на човекот и природата, поради своите археолошки, етнолошки, историски, уметнички, архитектонски, урбанистички, амбиентални, технички, социолошки и други научни или културни вредности, својства, содржини или функции, имаат културно и историско значење и заради нивна заштита и користење се наоѓаат под правен режим согласно со овој и друг закон“ (Закон за заштита на културното наследство, Бр. 07-1238/1, од 2004 година).

Според Управата за заштита на културното наследство, постојат три основни видови културно наследство: недвижно, движно и нематеријално. За културното наследство се води Национален регистар на културното наследство. Предмет на интерес во оваа студија е дел од средновековното недвижно културно наследство.

- Споменик на културата

За споменици на културата, заштитени со закон, се прогласуваат оние недвижни објекти кои имаат исклучителна историска, културна и уметничка вредност.

„Споменици се поединечни градби, односно дела на архитектурата и на градежништвото, или нивни делови и остатоци, вклучувајќи ги елементите и структурите од археолошки карактер... сликарски или дела на применетата уметност... што се трајно споени со самата градба или трајно служат за нејзино искористување“ (Закон за заштита на културното наследство, Бр. 07-1238/1, од 2004 година).

Во оваа категорија спаѓаат храмовите кои ќе ги разгледаме како примери на ктиторски задужбини.

4. ИСТРАЖУВАЧКИ ПРИМЕРОК

Нашето истражување ќе се ограничи временски и просторно во строго определена рамка, со цел да даде целосна и компактна слика за општествените состојби и градењето задужбини во еден специфичен контекст на српската средновековна држава во Македонија, односно на современата македонска територија во рамките на средновековна Србија. Оваа рамка го дефинира предметот на истражување во завршен историски контекст, доцниот среден век, од 1282 година за северната половина на Македонија, односно по 1334 година за јужниот дел на Македонија, па сè до 1395 година, која означува епохален пресврт во нашата историја. Во просторна смисла, поради вреднувањето, толкувањето и интерпретацијата на овој дел од културното наследство во современ контекст, ќе се ограничине на територијата на современата македонска држава, со неколку минимални отстапки, за храмови кои чинат дел од истата целина на културно-историски споменици. Тоа се манастирот Св. Прохор Пчињски, денес во Србија, а кој е култно и ктиторски поврзан со Св. Ѓорѓи во Старо Нагоричане, како и пештерските цркви на деловите од Преспанското Езеро, кои се денес во Албанија и во Грција, особено Света Богородица на Мали Град, која е недвосмислено властелинска задужбина од втората половина на 14 век. Во обата случаја, во географска смисла, се работи за просторни целини со македонската територија, а отстапките изнесуваат помалку од 10 километри од современите политички граници.

Списокот на средновековните христијански храмови од доцниот среден век кои се предмет на интерес во овој магистерски труд е сочинет врз основа на нашите повеќегодишни теренски истражувања и на литературата што ни е достапна. Ги опфаќа сите цркви од кои постојат барем некакви материјални остатоци создадени во разгледуваниот период. Храмовите кои се познати од историските документи или кои

биле засведочени од современите истражувачи, а сега се целосно исчезнати не се дел од нашиот примерок за анализа. Листата не е конечна.

Нема да бидат разгледувани средновековните манастири чишто цркви се изградени во османлискиот период или подоцна на место на средновековните. Критериумот ќе биде сочуван средновековен католикон. Црквата мора да има материјални остатоци, во архитектурата и(ли) живописот кои потекнуваат од времето на српската држава во Македонија. Под Македонија ја подразбираме територијата на Република Македонија.

Дилемата како и по кој редослед да ги изложиме се јавува како последица од не секогаш егзактните податоци за настанокот, изградбата и осликувањето на храмовите. Иако нам ни се чини дека најлогично и најпрегледно би било тоа да биде хронолошки, според годината на создавање, тоа е невозможно зашто не мал дел од храмовите немаат прецизна датација, па во недостиг на пишани докази временската рамка се дава според компаративна анализа, пред сè, на живописот, но и на архитектурата. Ова се однесува најчесто на помалите, како и на пештерските цркви.

Поголемиот дел од храмовите, посебно позначајните, имаат сочувани ктиторски натписи, портрети, основачки повелби или се евидентирани во историските документи, но и тука се јавува феноменот на фазно градење или, пак, подоцнежнo живописување, што повторно го усложнува позиционирањето во хронолошкиот редослед.

Посебен случај се доградбите, новиот слој на живопис или даровните повелби на веќе постоечки храмови. Каде да ги сместиме нив ако се изградени пред временската рамка на истражувањето, а несомнено се унапредени во неа? Секако, и по зададениот период овие храмови продолжиле со својот живот, претрпеле промени, надградби, оштетувања, реставрации.

Токму затоа се определивме за географско-територијална рамка, која ќе ја следиме според поделбата по епархии на МПЦ која беше на сила 2013-2023 година, а во рамки на епархиите, ќе почнуваме од епархиското средиште, движејќи се хронолошки или според особеностите на храмовите во епархијата. Најпосле, ќе бидат споменати и оние храмови за

кои постојат силни индиции, но не и непобитни докази за времето на нивната градба, коишто, за среќа, се малубројни.

Најзначајни храмови кои примерокот за анализа ги опфаќа, а се подетално претставени во прилогот кон текстот, се:

Св. Никита – Горњани, Воведение на Пресвета Богородица – Кучевиште, Св. Никола – Љуботен, Марков манастир, Св. Илија – Бањани, Св. Богородица – Сушица, Св. Андреја – Матка, манастир Матка, Св. Никола – Шишевски, Св. Недела – Матка, Лешочки манастир, Св. Никола – Челопек, Св. Никола Болнички, Св. Богородица Болничка, Св. Димитрија, Св. Врачи, Св. Богородица Челница, Св. Климент, Св. Константин и Елена, Св. Богородица Перивлепта, Св. Софија – сите во Охрид, манастир Заум – Охридско, Св. Богородица – Мал Град, Св. Петар – Голем Град, манастир Зрзе, Варошки манастир, манастир Трескавец, Св. Димитрија – Велес, Дреновски манастир, Полошки манастир, манастир Конче, Архангел Михаил – Штип, Св. Ѓорѓи – Горни Козјак, Лесновски манастир, Осоговски манастир, Св. Никола – Псача, манастир Матејче, манастир Св. Прохор Пчињски, Св. Ѓорѓи – Старо Нагоричане.

5. Г Л А В Н И Т Е О Д Л И К И Н А С Р Е Д Н О В Е К О В Н И Т Е С П О М Е Н И Ц И О П Ф А Т Е Н И В О О В О Ј Т Р У Д

Во продолжение ќе дадеме одговори на некои од клучните прашања кои се наметнаа како најрелевантни за нашиот труд, а со цел да се добие поцелосна слика за предметот на истражување.

Врз основа на примерокот за анализа, кој за целите на овој труд го обработивме, а кој го опфаќа најголемиот дел од сочуваните споменици, дефинирани во предметот на истражување, а како резултат на нашите повеќегодишни теренски истражувања, како и врз основа на литературата која ни е достапна нам, можеме да ги анализираме резултатите со цел да одговориме на прашањата зададени при подготовката за изработка на овој труд. Во интерес на обемот на трудот, сознанијата изложени во прилогот беа изнесени сублимарно, но доволно експлицитно за да укажат на бројноста на сочуваните споменици, како и вредноста на овие споменици на културата, изградени во еден подолг период на стабилност во турбулентното минато на средновековниот Балкан.

Најголемиот дел од црквите се манастирски, особено поголемите, архитектонски поимпресивни, уметнички позначајни, кои биле и се, во некои случаи, епископски седишта. Од градските цркви, најповеќе се сочувани во градот Охрид, потоа во Прилеп, како и во Велес и во Штип, додека во другите поголеми средновековни урбани центри постојат само како археолошки остатоци. Тие се сочувани во подградијата, зашто османлиската држава на сите тврдини (односно градови во средновековна смисла) им дала исклучиво војнички карактер, па градските, цивилни одлики во нив исчезнале. Во поширокиот контекст на средновековна Србија, а во

рамки на југословенските држави, уште само Призрен и Котор имаат поголем број на сочувани храмови од средниот век. Посебен случај е Скопје, кое како кралска и царска престолнина, но и важно османлиско воено упориште, нема сочуван ниту еден храм во градот, но во околината (Скопски статистички регион, некогашна општина Скопје), има над петнаесет сочувани средновековни цркви, од кои дури десет се куполни храмови, по што го надминува секој останат град во југословенските земји.

Со неколку исклучоци, градени се во вардарски стил, нарекуван во стручната литература уште и српско-византиски, а во чии рамки постои голема разновидност, богатство на облици и декорации, повеќе обрасци, од кои некои се создадени, или првично се појавуваат кај нас, во рамки на пошироката византиска културна група средновековни, православни, христијански цркви (Ćurčić, 2010).

За градбите во византиски стил кои се рашириле низ Македонија во втората половина на 13 век и во првата половина на 14 век, освен Епирската и Солунската парадигма, Слободан Ќурчиќ во своето капитално дело „Архитектурата на Балканот“ ја потенцира и третата, Скопската, која станува препознатлива во Душановото време и се поврзува со градбите во Скопскиот крај. За разлика од првите два обрасци, кои се појавиле во Арта и Цариград, а во Македонија се рашириле преку Охрид и Солун, третиот образец има локално, македонско потекло.

„Се служи со кубичниот облик, чии агли се повторно видливи, но во овој случај на средината на секоја страна на кубичната маса гледаме спротивставени, исфрлени рамки со лаци, сочинети од витки пиластерски траки кои ја држат соодветната архиволта над нив. Овој посебен образец на архитектонски дизајн се појавил релативно доцна, во 1340-тите и е поврзан со градителската активност во и околу Скопје, тогаш во српски раце“ (Ćurčić, 2010:601).

Матрицата на архитектонските варијации, иако создавана првично на едно подрачје, има тенденција да стане доминантна, во даден период, на поширок простор.

„Она што е посебно значајно за сите три од овие градителски обрасци е што се јавуваат и на места кои се поприлично оддалечени од местото на нивното потекло. Ова ни дозволува да ја согледаме и да ја прокоментираме подвижноста на мајсторите во овој период“ (Ćurčić, 2010:601).

6. ЛИЧНОСТИТЕ КОИ ГИ ГРАДЕЛЕ И ГИ ДАРУВАЛЕ ХРАМОВИТЕ

Најголемиот дел од задужбините, чие ктиторство ни е несомнено познато врз основа на ктиторските портрети, натписи, повелби и сочувани документи, се властелински задужбини, односно дело на највисокиот општествен слој, потоа на монархот (самодржецот) и неговото семејство, како и на повисоките црковни кругови.

Со анализа на сознанијата за храмовите, земени како примерок, а приложени на крајот од трудот, дојдовме до повеќе заклучоци.

Од задужбините на владетелите од Немањиската кралска куќа (Неманиди), сочувани се: манастирот Матејче како царска задужбина на царицата Јелена и престолонаследникот Урош, кралските задужбини на Милутин, Св. Никита во Горњане и Св. Ѓорѓи во Старо Нагоричане, како и кралските задужбини на Мрњавчевиќите, кралскиот Марков манастир и „принцовскиот“ Св. Андреја на Матка. Покрај овие храмови, подигнати од темел и осликани, како нови ктитори, задолжени за доградби, нов живопис, дарување или обнова, можеме да ги сметаме и Прохор Пчињски, Трескавец, Богородичната црква во Осоговскиот манастир, Варошкиот манастир и, можеби, Дреново.

Портрети на владетелите, покрај во дел од нивните задужбини, се сочувани и во Пресвета Богородица во Кучевиште, Св. Никола во Љуботен, Св. Никола Болнички, Полошко, Лесновски манастир, Св. Богородица Перивлепта, Псача, а можеби и Св. Софија и Св. Богородица во Сушица.

Сочувани се храмови градени во времето на кралевите Милутин и Стефан Дечански, царевите Душан и Урош, како и кралевите Волкашин и Марко. Сочувани се претстави на кралот Милутин и кралицата Симонида, на царот Душан и царицата

Елена, царот Урош, кралот Волкашин и кралицата Елена, на кралот Марко. Во многу од овие храмови постојат и претстави на зачетниците на Немањиската државна и црковна власт, Стефан Немања (како Св. Симеон Мироточив) и Св. Сава.

Царот Душан е најсликаниот од сите владетели, не само во средновековна Србија туку во целиот свет. Не веруваме дека кој било владетел пред 15 век има повеќе свои портрети насликани додека бил жив. Негови сочувани претстави на црковни фрески постојат од Источна Босна, па сè до Северна Грција. Сликан е како млад крал, како крал и како цар, сам, со својот татко, својата жена, својот син, со највисоките црковни великодостојници, во периодот од 1322 до 1355 година, од својата четиринаесетгодишна возраст, па сè до пред смртта. Само во Македонија, сочуван е на најмалку седум фрески. Истото важи и за царицата Елена, како владетелка со најмногу портрети. Царот Урош е сочуван на барем шест композиции во Македонија, од кои двапати како владетел, кралот Волкашин четирипати, кралот Марко е насликан трипати, како и деспотот Јован Оливер.

Кога би ги вброиле и сочуваните портрети надвор од Македонија, бројките стануваат уште поимпресивни, па така кралот Милутин е насликан барем деветпати (еднаш кај нас), а од царот Душан само во Дечанскиот манастир има пет претстави. Вкупниот број е околу дваесет.

Властелинските задужбини, пак, како градби на највисокиот општествен слој, веднаш под владетелите, се дело на деспотот Јован Оливер, деспотицата Марина, севастократорот Влатко, кесарот Хреља Драговол, кесарот Гргур Голубиќ, кесарот Новак, великиот војвода Никола Стањевиќ, војводата Дејан, војводата Димитар, кнезот Паскач, тепчијата Градислав, архиепископот Никола, епископот Јоаникие, епископот Григориј, на другите властелини, господа, црковни лица, монаси, како и на непознатите ликови кои нè гледаат од фреските на ѕидовите, а чии инсигнии се нечитливи, сите дел од државниот апарат на Немањиска Србија и феудалните држави на српските властелини создадени со децентрализацијата која настапила по смртта на последниот Немањиќ од царската лоза.

7. ДРЖАВНО–ПОЛИТИЧКИОТ КОНТЕКСТ НА КОЈ МУ ПРИПАЃААТ СПОМЕНИЦИТЕ НА КУЛТУРАТА ОД ДОЦНИОТ СРЕДЕН ВЕК

Како што укажавме, во прегледот на сочувваните храмови настанати по 1282 година за северниот дел на нашата земја и по 1334 година за јужниот, сите тие се настанати во државно-политичкиот систем на Српското Кралство и Српското Царство, како и на феудалните властелинства кои постојат во него или се изникнати од него. Немањиската Србија, особено од времето на кралот Милутин, т.е. неговото ородување со ромејскиот цар Андроник II Палеолог, во голема мера ги следи државно-културните матрици на Ромеите, за разлика од постарите српски државни творби, кои биле отворени кон поинакви културни влијанија. Но, истото важи и за втората бугарска држава (1185-1393), истовремена со српската, а која за разлика од првата бугарска држава, којашто имала сосема различен државно-управувачки систем и болјарски титули, се потпира на достигнувањата на Цариград, кој е истовремено и модел и политички противник.

Несомнено е дека сета балканска православна христијанска култура е изникната од матрицата создадена во Ромејското Царство, под капа на Цариградската патријаршија, па затоа творештвото и во другите земји црпи од изворот. Истовремено, приморските делови на „кралот на српската и поморска земја“ создаваат црковна уметност под влијание на католицизмот, зашто духовно припаѓаат кон јурисдикција на римскиот патријарх, па се во различен стил од оние во внатрешноста на полуостровот. Токму таа изложеност на различни влијанија ќе создаде посебност во српската средновековна архитектонска продукција и уметност. Како што храмовите од рашки тип се православни, со примеси од католичка архитектура и камена пластика, така и

католичките храмови во српското приморје добиваат често фрескодекорација и други елементи, типични за православните цркви.

Така и храмовите во Македонија во доцниот среден век му припаѓаат на вардарскиот, или српско-византиски стил, кој ги надминува границите на Македонија и треба да се согледа во контекст со сличните или идентични храмови кои се градат истовремено во другите делови на српската држава. Посебно времето на царството е време на стилска разновидност и сплотување на сите влијанија и дотогашни практики во една нова посебност (Бабић-Ђорђевић, 1997).

Временската рамка на создавањето во вардарскиот стил го исполнува во целост 14 век, со што соодветствува со нашата тема, но просторно таа ги надминува границите на Македонија, па територијално, храмови кои му припаѓаат на овој период и стил и на овој културен контекст можат да се најдат од Северна Тесалија во Грција, до Западното Поморавје во централна Србија.

Во првите две децении на 14 век, кралот Милутин воведува сосем ново поимање на уметноста со доминацијата на вардарскиот стил и на старите српски територии, како Косово, Метохија, долината на реката Ибар. Во негово време, вакви градби во српско-византиски стил има повеќе во тие краишта отколку во Македонија. Во периодот на царството се јавува поголема архитектонска разновидност, при што во тие краишта ќе се обнови продукцијата на рашки храмови, додека властелата ќе продолжи со градба на храмови со ромејски естетски сфаќања, пред сè во Македонија, а поретко на северот (Бабић-Ђорђевић, 1997).

8. КТИТОРСТВОТО КАКО ПОЈАВА ВОН РАМКИТЕ НА ДОЦНИОТ СРЕДЕН ВЕК

Ктиторството како општествен феномен ги надминува хронолошките рамки на ова истражување, како и на средниот век. Тоа не е ограничено само на минатите времиња, туку, напротив, е жива активност и се практикува и во нашата доба. Можеме да го следиме во различни епохи, на различни меридијани и во различни култури. Како начин за прикажување и потврдување на својот општествен статус и желба да се остави траг за него, донаторот, ктитор, дарител, мецена ги користи своите материјални можности и уметничкиот и инженерски талент на другите. Историската појава на ктиторството како универзална практика, а во рамки на македонскиот и балканскиот културен круг можеме да го согледаме во повеќе епохи.

А. Ктиторството пред доцниот среден век:

Во македонскиот културен контекст, ктиторството е потврдено најмалку од времето на римските освојувања, а може да го следиме до денес. Не е врзано за христијанството ниту, пак, исклучиво за верската продукција. На пример, во Битолско, како на угледен граѓанин и двапати првосвештеник, во Хераклеја Линкестис, археолошки локалитет кај денешна Битола, градот му подигнал споменик, односно скулптура со негова претстава, на свештеникот Тит Флавиј Орест, кој бил добротвор на градот (Ѓорѓиевска, 2016). Вакви примери каде што градот му се оддолжува на ктиторот има и на други места, па така, во Атина, сирискиот принц и римски конзул Филопапус добива мермерен споменик во 116 година како благодарност од градот за својот дарител (Tsounakos, 2007). На археолошкиот локалитет Плаошник во Охрид, пронајдена е римска бања (терма) како задужбина од богат римјанин од првиот век (Јованова, 2013).

Во раното христијанство, ктиторството, исто како и подоцна, може да се согледа од врвот на општествената пирамида, па надолу. Најпознат ктитор е царот Јустинијан, кој ја изградил Света Софија во Цариград, архитектонско чудо на својата доба. Неговиот лик, претставен на мозаик во базиликата Сан Витале во Равена е претходница на ктиторските портрети во нашите средновековни споменици.

Во Еуфразиевата базилика во Пореч на Истра, претставен е ктиторот, епископот Евфрасиј, кој во 6 век ја гради сегашната црква на местото на постарата катедрала, исто така во мозаична техника. Тој го држи моделот на храмот, принесувајќи ѝ го на Богородица со Богомладенецот (Šonje, 2016).

Имајќи предвид дека македонските цркви од периодот на раното христијанство (4-6 век), па дури и до 9 век, како дел од ромејското Источно Римско Царство, се сочувани само до археолошко ниво (темели), нема сочувани ктиторски портрети, но има натписи и сознанија. Така, знаеме дека во Стоби, кај денешно Градско, врз темелите на катедралниот храм од доцниот 4 век, кој се смета за најстара црква во Македонија, подигната е епископската базилика во последната четвртина на 5 век, на четири метри над остатоците од постарата градба, на ист принцип како и Еуфразиевата базилика. Современикот на поречкиот епископ, епископот на Стоби – Филип, од темел ја изградил епископската црква некаде околу 530 година, на истото место, над темелите на нејзината претходничка.

„Натписот кој го опишува епископот Филип како градител на црквата бил поставен над влезот од нартексот кон коработ. Натсводената гробница вкопана во источниот дел на јужниот кораб била идентификувана како гроб на епископот Филип, иако оваа хипотеза сè уште не е потврдена“ (Петрова, 2003:39).

Во Охрид, на улицата „Илинденска“, недалеку од катедралата Света Софија, во остатоците од базиликата позната како „Манчевци“, според семејството кое живеело тука, на подот, во бродот на црквата, во мозаичка техника стои натписот: „Поради завет, Тома и Јован го направија“, датирано во раниот 6 век (Tutkovski, 2015).

На Плаошник, пак, во северната базилика „со огромни димензии, изградена во втората половина на 5 век, четворолисна црква со атриум, нартекс, странични анекси, катихумениум и баптестериум“ (Кузман, 2010) во странична просторија, сочуваниот натпис е многу поскупомен. Под сцената на која два елена пијат вода од изворите

„испишан е натпис на донаторите, кои од скромност или, пак, можеби поради чудесната верба во Господ кој ќе го открие нивното дело на идните поколенија, не ги оставиле своите имиња. Натписот е на грчки јазик и гласи: Го направија за свој благослов оние чии имиња ги знае Бог“ (Кузман, 2010).

Во средновековниот контекст на сочувани храмови од претсрпскиот период би го посочиле ктиторството на Св. Климент, кој го изградил манастирскиот храм посветен на Св. Пантелејмон во Охрид, обновувајќи постар храм од 7 век, односно градејќи ја најстарата фаза од сегашната црква, каде што е погребан „во гроб кој со свои раце го направил“ (Ангеличин Жура, 2018), како што е наведено и во неговото житие. Свети Наум, пак, на истиот принцип е ктитор на црквата која не е изворно сочувана, посветена на Св. Архангели во манастирот кој го носи неговото име. Овие ктиторски потфати се создадени во времето на првата бугарска средновековна држава, на словенските јазици позната како кнежевство.

Најстариот сочуван ктиторски портрет од српското средновековие е оној на зетскиот крал Михаило, татко на кралот Константин Бодин, кој ќе ги обедини Зета и Приморјето со Рашка и Босна. Тој е насликан во црквата Св. Михаил во стариот Стон на Пелешкиот Полуостров, околу 1080 година. „Во западната ниша на северниот ѕид насликан е кралот-ктитор, во свечена облека, со круна на главата и со модел на храмот во рацете“ (Ђурић, 1997).

Б: Ктиторството по доцниот среден век:

Средновековниот период, дури и пред времето определено со рамката на истражувањето, е време на моноконфесионалност – апсолутна доминација на христијанството, кое како последица придонело сите економски чинители со ктиторски пориви и амбиции во Македонија да се остваруваат во сочуваните (и бројните несочувани или разрушени) православни храмови. Ктиторството е резултат на економската моќ на населението, претставена најчесто преку поугледен и поимотен поединец, независно од полот и возраста, кој сам или почесто со своето семејство се јавува како ктитор. Во помал, но никако занемарлив број, како ктитори се јавуваат и црковните лица, со повисоки или со

пониски чиновници во црковната хиерархија, кои оставаат вечна трага за своето постоење и дело. Најмалубројни се примерите каде што монаштвото само се јавува како градител, а почесто и како живописец на храмови, од поскуромни димензии, како скитови, кои би му служеле на самото братство.

Веќе од почетокот на петнаесеттиот век, па сè до раниот дваесетти век, во времето на Османлиското Царство, промената на економските услови за христијаните, како и новите општествено-историски околности, каде што се јавуваат како контрапункти христијанството и исламот, постои подвоеност која е речиси исклучива, па во најголемиот дел случаи секоја верска заедница придонесува само за својата религиска организација, односно создава и финансира во конфесионалните рамки. Побројното христијанско население под исламските владетели, лишено од предосманлиското уредување кога, покрај владетелите, постои и христијанско благородништво, својата ограничена економска моќ ја инвестира во строго ограничените рамки кои му се зададени од новиот општествен систем.

„Исламот бил државна религија и идеолошка основа на Османлиското Царство. Сите негови припадници имале поголеми права од припадниците на другите религии. Муслиманите се сметале за правоверни и полноправни граѓани со големи можности за социјален и економски напредок. Од друга страна, припадниците на христијанската религија и сите други немуслиманите се сметале за неверници, за бесправна маса на даночни обврзници. Тие биле подложени на поголемо даночно оптоварување, им било забрането учество во државниот апарат и во војската, носење оружје, капење во јавните бањи (амами) во деновите кога тоа го правеле муслиманите, живеење во исти маала со муслиманите, судството и др. Во такви услови на живот, преминувањето во ислам за голем број лица претставувало единствен сигурен начин да се избегне дискриминацијата и да се добие статус на полноправен член на општеството.

Меѓу првите во ислам преминувале припадниците на старата феудална класа во освоените балкански земји. Со самото тоа тие настојувале да ги зачуваат своите класни позиции во новонастаната ситуација. Исламизацијата бргу го зафатила и градското христијанско население. Преминувањето во ислам им гарантирало дека ќе ја одбегнат можноста еден ден да биде доведена во прашање нивната сопственост над недвижниот имот, како и вршењето стопанска дејност во градот“ (Чепреганов, 2008:109).

Наведеното ни го дава историскиот контекст, кој сам по себе во голема мера ги толкува различните достигнувања на уметничко и цивилизациско поле, кога е во прашање османлискиот период. Самите социо-економски услови ја определиле архитектонската, продукција, различна по дострел, на христијанската и исламската култура во наведениот период. Феудалните големопоседници, како најголеми градители и ктитори, ѝ припаѓале на исламската култура, неретко потекнувале од поранешната христијанска аристократија, па затоа градбите монументални по големина и декорација, особено во градовите, се исклучиво дел од исламската архитектура, која својот најголем дострел во Македонија го достигнува во 15-16 век, кога „во знак на подјакнување на еден народ“ градовите добиваат сè повеќе ориентални особености, се градат ансамбли од објекти со општествени намени од сакрална и профана архитектура карактеристична за Османлиите: џамии, месџиди, теќиња, турбиња, анови, безистени, амами, медреси, саат-кули, водоводи, чешми, беговски конаци, фортификации и др. објекти (Томовски во Ќорнаков, 2010).

Истовремено, христијанското население било лимитирано само на поправки на постојните храмови или замена на постојните со понови градби, но на веќе постоечко култно место. Самите цркви биле градени без видливи христијански обележја и, пред сè, без камбанарии, кои биле неприфатливи.

„Реткото преживување на средновековните камбанарии (своници) е поврзано со специфичниот програм за нивно уништување под Османлиите. Оваа практика е поврзана со општиот муслимански пристап кон омразените свона. Во исламскиот свет, своната буделе страв поради суеверието, зашто се верувало дека привлекуваат зли духови кои ги вознемируваат душите на покојните. Како резултат на овие народни верувања се вовеле различни закони и правила за забрана на употреба на своната и, општо речено, нивно уништување. Мора да запомине дека бројот на сочувани свона на Балканот од предосманлиското освојување е исклучително мал – всушност, многу помал од бројот на сочуваните камбанарии“ (Ќurčić, 2010:829).

Затоа најголемиот дел од позначајните градителски дела со христијански карактер ќе бидат создадени во селата и во манастирите, подалеку од градовите и местата каде што има муслиманско население. Дури до триесеттите години на 19 век ќе се чека за измени на општествено-политичките предуслови за градителска дејност, кога веќе има поголем наплив на христијанско население во градовите и негово економско зајакнување. „Со

реформаторскиот акт – Хатихумајун (1856 г.) – се дозволува меѓу другото, обновување на стари и слободно зидање на нови цркви“ (Ќорнаков, 2010).

Во османлискиот и современиот период ктиторската дејност продолжува како жива традиција, но променетите општествено-историски околности наметнуваат поинакво ктиторство. Наместо моќници кои градат велелепни зданија и имаат можност да бираат кои архитекти и уметници ќе ги ангажираат, поскупоцените материјални можности на ктиторите во периодот на турската власт врз балканските народи ќе резултира со многу поскупоцени градби во Македонија, најчесто еднобродни цркви без купола. Дури и самите градителски и сликарски тајфи замираат или се лимитирани во квалитетот на материјалите, обемот на нарачките и заработката, па доаѓа до намален интерес и следствено талент. Последично, во петнаесеттиот век во Охридско, ќе се градат еднобродни храмови, а ктитори ќе бидат припадници на локалното население.

Во црквата Успение Богородично од првата половина на 15 век, во селото Велестово, според ктиторските натписи во два наврата, 1444 и 1451 година, се работело во храмот, а поименично се споменуваат ктиторите: поп Ѓеоргија и Станца, братот на Станца – Михо, Рајко Добрилов, Дабац и Петко од првиот, а В’лкота, жена му Славка, ќерката Рувана и синовите Михо, Јаков и Никола од вториот натпис, каде што е споменат и охридскиот архиепископ Никола (Велев, 1990).

Воочливо е дека колективниот труд, односно финансирање во вид на прилози, го заменил семејното ктиторство во втората фаза. Секако, тие биле ктитори само на зографскиот ангажман, а доделување имоти и привилегии на црквите и манастирите, како во средниот век било речиси неможно во новонастанатите општествени услови на исламската држава која завладеала.

Храмот Свети Спас го изградиле жителите на селото Лескоец во 1462 година. И ова село на падините над Охридското Поле добило црква за која приложиле преку десет лица, чии имиња се споменати како ктитори. Двајца од ктиторите добиле посебен третман, па се насликани на фреска, како дел од најголемиот сликан ансамбл од втората половина на 15 век кај нас. Тоде и неговата сопруга Булка се претставени во елегантна и вкусна облека, но без ниту едно обележје на благородништво или, пак, раскошен материјал на одеждата.

Во фрескописот е претставен и Св. Климент, заштитникот на градот, како го држи моделот на градот Охрид во рацете. Инсигниите се испишани на византиски грчки.

„Од фигурите во цел раст значаен е ликот на Св. Климент, претставен со моделот на градот Охрид (јужен ѕид), мотив со локален карактер, којшто порано го сретнуваме во црквата Мали Св. Врачи“ (А. Николовски во Балабанов, 2014:237).

Меѓу ктиторите, во османлискиот период, во одредени периоди се јавуваат и поединци кои имале поголеми можности, секако, далеку под можностите на средновековниот период, односно со многу полимитирани материјални средства. Ова е друг вид ктиторство карактеристично за овој период, покрај колективното ктиторство, каде што заедницата, обично жителите на едно село или, пак, една жупа, заеднички собираат прилози за обнова или изградба на храм, како и осликување на новиот или, пак, постоечкиот.

Ктиторскиот натпис од црквата Сите Свети во селото Лешани во областа Дебарца, Охридско, бил препишан, па така и сочуван од рускиот истражувач Виктор Григорович во 1845. Од него дознаваме дека ктитор на оваа црква од петнаесетти век бил Никола Божичев од Охрид. Очигледно се одлучил за подигање храм далеку од очите на турските власти (Serafimova, 2007).

Од тие причини, дел на храмовите изградени од 15 до 18 век се дела на поимотни жители, кои не носат никаква титула ниту, пак, имаат припадност кон османлиските владетелски кругови и управен апарат, како на пример госпоѓата Милица, која во 15 век ја живописала Богородичната црква во манастирот Матка, каде што е претставена во богата одежда, но од сосема поинаков вид и материјал во споредба со властелинските префинети одежди, исчезнати со господството еден век порано. Одеждата на ктиторскиот пар е неспоредливо поскупо од таа на властелата од предосманлискиот период.

Кратовскиот кнез, односно закупец на рудниците, Димитрија Пепиќ, заедно со своите двајца браќа и сестрата монахиња, дел од приходите употребил за дарување на манастирите и црквите во областа Железник (Демирхисарско), па исто така е овековечен на фреска во Топличкиот манастир кај селото Жван, каде што Св. Никола, кому му е посветена црквата, го претставува на Бога, додека тој држи модел на храмот, во

средновековен манир. Шапката на главата го истакнува неговиот световен изглед, додека облеката е повеќе монашка отколку аристократска, црна наметка преку кафена кошула. Неговото име од ктиторскиот натпис е повторено и на ктиторската фреска, а годината на живописувањето е 1537. Семејството Пепиќ се поврзува и со тамошниот манастир Св. Јован Претеча, како и со Богородица Пречиста Кичевска и прилепскиот манастир Трескавец, како и на Лесновскиот манастир, близу Кратово. Тој ја носел титулата иконом на Охридската архиепископија, а значењето е оtkовоцa (латински dispensatio), односно домострој.

„Ктиторот кир Димитар бил еден од најбогатите луѓе во првата половина на 16 век, кој со своите браќа ги помагал најзначајните манастири во Македонија, каков што бил случајот со Лесновскиот и Трескавечкиот манастир, а исто така бил нов ктитор на соседниот (на Топличкиот, наш. заб.) слепченски манастир Св. Јован Крстител над селото Слечче, Демирхисарско“ (Корнаков, 2005:206).

Интересен е и Слимничкиот манастир над преспанското село Сливница, каде што „во олтарот на северната страна, насликан е портретот на Купен, синот на Михајло и Стојна од Битола, кои повторно се споменуваат како ктитори. Купен е насликан во свечена световна облека и е претставен како младо момче. Ваквите претстави се ретки во нашите средновековни цркви“ (Корнаков, 2005).

Како последица на намалениот обем на побарувачка, како и на пониските приходи, во согласност со материјалната состојба на населението, бројот на зографи и сликарски дружини, т.е. ателјеа се намалил, а уметничките дострели стагнирале и(ли) регресирале. Доколку во периодот на 14 век сликарството во Македонија и на православниот Балкан било на ниво на највисоките дострели на европската и светската уметност, веќе од 15 век се појавува јаз, кој ќе ги сведе овдешните дострели на т.н. поствизантиско сликарство на застарена и надмината техника, стил и квалитет.

Честопати христијаните од Балканот се обраќале до мецените во слободните православни земји за материјална помош, па така, во 15-16 век влашките владетели, а во 16-17 век руските доделувале парична помош и испраќале богослужбени книги за балканските манастири. И самите игумени патувале во овие земји за да ја измолат потребната помош за обнова на манастирот или, пак, за обителта, монашката заедница.

Интересно е дека во времето по појавата на Свети Климент Охридски, товарите со богослужбени книги патувале кон Русија, за во периодот на исламска власт во Македонија патот да биде обратен.

„Сè до 17 и 18 век процесот на исламизација не бил насилен. Насилната исламизација настапила во периодот кога значително се зголемила нестабилноста на Османлиската Империја во почетокот на 18 век“ (Чепреганов, 2008). Верските слободи, од друга страна, биле силно лимитирани до средината на 19 век, кога, под притисок на големите сили, Османлиите морале да ги изедначат граѓанските права на сите свои поданици, независно од вероисповедта. Тоа секако не одело брзо, лесно и без отпор, но во втората половина на тој век, било можно да се градат нови цркви, па дури и пораскошни, за разлика од претходните векови, кога грижата за постојните бил највисок дострел кон кој можело да се тежнее, особено во градските средини.

Кон средината на деветнаесеттиот век народот од Крива Паланка, под водство на хаџи Стефан Бегликчија, гради нов католикон во Осоговскиот манастир, притоа ангажирајќи го најеминентниот градител од Македонија во тој век, пратомајсторот Андреја Дамјанов од Велес. Најмалку тринаесет цркви изградени од него се идентифицирани во Македонија, Србија, Босна и Херцеговина. Црквата била изградена од 1847 до 1851 година, а повеќе од шеснаесет луѓе биле involvirани во изградбата, според еден документ, најстар во манастирската архива, случајно откриен во 1998 година (Михајловски, 2005). Од него дознаваме дека финансирањето било дело на локалното население. Книгата има 32 страници, каде што „на седмата страна се запишани мајсторите... а на дваесеттата, во врска со собраните средства, името на хаџи Стефан. На повеќе места се спомнуваат имињата на помагателите од градот и селата во Крива Паланка и Кривопаланечко. На крајот на книгата е запишана 1852 година“ (Михајловски, 2005).

Телото за обнова на манастирот го сочинувале хаџи (поп) Захарија, игуменот на осоговската обител, хаџи Стефан Бегликчија, главниот дародавец, и бројни други првенци и чорбаци.

„Во повеќе извори и кај повеќе автори се спомнува дека изградбата на големата манастирска црква се должи, пред сè, на залагањето на градскиот првенец хаџи Стефан

Бегликчија... централна фигура на општествениот живот во Крива Паланка, близок со круговите на официјалната власт, трговец кој ја снабдувал со овци војската во Истанбул и кој за стекнатиот статус уживал и посебни права..." (Михајловски, 2005:41).

Тој бил на чело на народното настојателство (управен одбор) кое управувало со манастирот и со неговите имоти, па имало и спорови со локалните Турци, а исцрпен финансиски со градењето на црквата и дел од коначите, „по долги години судски процеси во Скопје, Бегликчија осиромашел и, по изградбата на Големата манастирска црква, умрел во беда, во Скопје“ (Михајловски, 2005).

При живописувањето на храмот имаме случај на етапност, па целата работа е завршена дури во 1945 година, при што повеќе сликари во повеќе наврати работеле, во зависност од материјалните можности на манастирот и неговите приложници. Колкави биле тие издатоци најдобро илустрира податокот дека го чинеле најголемиот приложник, хаџи Стефан, неговиот имот и неговиот живот.

В: Ктиторството во современиот период:

Ктиторството не згаснало со ослободувањето на балканските народи во 19-20 век, напротив. По средновековниот период кој е во фокусот на овој труд, како и разгледаните промени кои се јавуваат во османлискиот период, ќе ги разгледаме и современите трендови, преку неколку парадигматични случаи.

Во нововековниот период, по ослободувањето од Османлиите, христијанската култура како најзастапена во Македонија добива нов подем. Во периодот до Втората светска војна претежно се пристапува кон обновувањето на монаштвото, намножување на свештенството, завршувањето на започнатите и градење нови цркви, особено во градовите. Средновековните цркви се заштитувале, преку конзервација, која не секогаш била според денешните стандарди.

По Втората светска војна, во духот на новото време и општествено-идеолошката парадигма, градбата на верски објекти се минимизира, голем дел од средновековните храмови се профанизираат како споменици на културата, понекогаш со функција на музеи-галерии на средновековно сликарство, а манастирите, пак, се сведуваат на

излетишта. Сепак, токму во овој период се врши и систематична конзервација и реставрација на најголемиот дел од позначајните средновековни цркви, како споменици на културата од средновековиот период. Тие се проучуваат, а се збогатува и достапната литература за нив.

Како современ период, со свои особености и практики кои траат до денес, можеме да го сметаме периодот од 1990 година, па наваму, по промената на идеолошката матрица на Социјалистичка Федеративна Република Југославија, односно по напуштањето на единствениот и доминантен поглед на свет, наметнат од Комунистичката партија, како и негова замена со плуралистичко општество, што непосредно потоа ќе резултира и со осамостојувањето на Република Македонија, како и на останатите југословенски земји. Во овој период доаѓа до зголемување на бројот на новоизградени верски храмови во Македонија, од сите конфесии, вклучувајќи ги и храмовите на Македонската православна црква – Охридската архиепископија, како наследник и сегашен правен сопственик на тој дел од средновековното културно наследство.

Историјатот на МПЦ како автокефална црковна организација има своја предисторија во оформувањето на современата Српска православна црква – Пеќска патријаршија во 1920 година, кога таа е унифицирана како единствена верска организација на православните христијани во тогашната држава, Кралството СХС. Токму СПЦ е заслужна за разграничувањето на јурисдикцијата над храмовите помеѓу СХС и соседните држави на Македонија, при што секоја од нив има своја црковна организација која располага со храмовите на територијата на секоја од овие земји, нешто што претходно не бил случај, зашто често и во еден град имало повеќе православни цркви кои им припаѓале на повеќе различни православни црковни организации. Со прогласувањето на СР Македонија како држава на македонскиот народ, што последично го воведува македонскиот јазик како јазик на богослужбата во републиката, природно се наметнала посебноста на Македонската црква во рамки на СПЦ, па во 1959 година таа добива автономен статус кога Светиот архијерејски синод на СПЦ ѝ дал самостојност на Македонската православна црква, но таа и понатаму останува во канонско единство со СПЦ преку нејзиниот патријарх, како врховен свештеник.

Канонското единство е нарушено во 1967 година, кога МПЦ прогласува автокефалност, која не е прифатена од ниту една друга помесна црква, но иако е изопштена од останатите православни цркви, МПЦ ја задржува сопственоста на сите историски православни храмови, а како функционална верска организација со бројна паства, гради и голем број нови цркви, правно признаена како единствена православна христијанска црква во Македонија. Легалниот статус на МПЦ, кој има световен карактер, се заокружува со духовна легитимност кога во мај 2022 година МПЦ ја напушта одлуката од 1967 година и се враќа во канонско единство со СПЦ, за веќе истиот месец, со свечена литургија која ја одржаа поглаварите на Охридската архиепископија и на Пеќската патријаршија во Соборниот храм Св. Климент Охридски во Скопје, Српската православна црква да ѝ издаде томос на Македонската православна црква, кој ѝ го доделува одамна посакуваниот, канонски исправен и за сите прифатлив, автокефален статус.

Во рамки на современата македонска држава, автокефалната МПЦ се јавува како организациска капа за сите православни храмови, независно од потеклото и времето на изградба, вклучувајќи ги и сите новоизградени храмови. Ќе земеме неколку од нив, парадигматични и илустративни за современото ктиторство, односно ктиторските потфати во современиот македонски контекст.

Како главен инвеститор се јавува самата Македонска православна црква која, пак, често се финансира и со донации на верниците. Во таквите случаи, не можеме да зборуваме за ктитор(и) на самите храмови, односно тие отсутнуваат како водечки финансиери на изградбата и внатрешното уредување.

Соборниот храм на МПЦ, катедралата Св. Климент Охридски во Скопје, дело на архитектот Славко Брезовски, е современа интерпретација на ротонда, под масивна купола. Храмот е граден од 1972 година, па сè до 1990, кога е осветен, со што започнува современиот период на црковно градителство кај нас (marh.mk). При осликувањето на фреските во долниот дел на наосот, под секоја од нив е испишано името на поединците или семејствата кои приложиле за осликување на фреската, во чии рамки се наоѓа запишаното. Ова е пример за делумно дарување, односно приложување кон храмот, па донаторите не се стекнуваат со престижниот назив ктитори на храмот, туку само приложници.

Црквата посветена на Светите цар Константин и царица Елена е градена во периодот 2012-2025 година, при што МПЦ се јавува како финансиер, но преку фондацијата основана за таа цел. За градбата приложиле верниците, а значајни средства се собрани преку трите донаторски конференции во организација на фондацијата „Свети цар Константин“, според пишувањата на медиумите од 28 септември 2025 година, кога храмот беше осветен.

За разлика од овие случаи, има и новоизградени храмови каде што постои поединец, кој се јавува како ктитор и чие име е наведено како такво во самиот храм. Во духот на средновековната традиција, тие се наведени во ктиторските натписи поставени над влезната врата, а во некои случаи се осликани и ктиторски портрети. Ќе наведеме само неколку парадигматични случаи.

Некогашната катедрала на градот Скопје, црквата Рождество на Пресвета Богородица, била изградена во 1835 година, а „најголема заслуга за изградбата на овој храм има познатиот скопски трговец хаџи Трајко (Дојчиновиќ, од скопското село Патишка река)“ (Петковски, 2021).

„Градбата на црквата започнала во 1834 година, веднаш по добивањето на дозволата (одобрението) од Хавзи-паша. За добивање на ферман од таков тип, хаџи Трајко во 1835 година заминал во тогашната престолнина Цариград и од власта го издејствувал потребниот документ“ (Петковски, 2021:47).

Ова ни дава увид во етапите потребни за изградба на црква во Османлиското Царство. Црквата ја градел Андреја Дамјанов со тајфата, а за иконостасот се погрижил Петар Филиповиќ, т.е. Петре Гарката, со својата тајфа. Како голем ктитор, хаџи Трајко бил погребан веднаш до црквата. Првичниот храм, за време на окупацијата, бил „најпрвин ограбен во 1944 година, а потоа крвнички запален... и целосно е збришан од катастрофалниот земјотрес кој го зафати Скопје во 1963 година“ (Петковски, 2021).

Како течел процесот на обнова, односно изградба на нов, врз темелите на стариот храм, а во обид за што поавтентичен изглед, односно повторување на изворната градба? Најпрвин во 1991 година се оформило здружение на граѓани за обнова на храмот, кое како такво е регистрирано во 1995 година.

„Конечно работите се сменети во 2003 година, кога Скопската епархија официјално формира Одбор за изградба на храмот. Набргу по формирањето на Одборот, за изградбата ќе се заинтересира угледниот македонски бизнисмен Трифун Костовски, кој заедно со семејството ќе стане и ктитор на храмот“ (Петковски, 2021:145).

Потоа Заводот за заштита на спомениците на градот Скопје врши археолошко откривање на темелите, за во 2004 година да започне изградбата, која ќе се заврши четири години подоцна. Статусот на ктитор е формализиран со повелба.

„Како што во 1834 година угледниот скопски трговец хаџи Трајко Дојчинович за реализирање на благородната цел за изградба на нова црква подарил место на левиот брег на реката Вардар и бил најголемиот финансиер и поддржувач, така и ктиторот на храмот ‘Рождество на Пресвета Богородица’, угледниот македонски бизнисмен, Трифун Костовски, заедно со семејството, целосно ја помогна изградбата. Неговото ктиторство беше запечатено во Повелбата, заедно со потписите на Неговото Блаженство Архиепископот Охридски и Македонски г.г. Стефан, и на нивните Високипреосвештенства митрополитите Полошко-Кумановски г. Кирил, Австралиско-новозеландски и администратор Преспанско-пелагониски г. Петар, Струмички г. Наум и на ктиторот Трифун Костовски“ (Петковски, 2021:147).

Во внатрешноста на црквата, над влезната врата е поставена плоча со ктиторскиот натпис која гласи:

„Во слава на Светата Троица, а во чест и спомен на Мајката Божја, се возобнови овој храм, посветен на Рождеството на Пресвета Богородица, подигнат во 1835, а опожарен во 1944. Возобновувањето траеше од 2004 до 2008 година, во време кога Поглавар на МПЦ е Архиепископот Охридски и Македонски г.г. Стефан, а со ктиторство на г. Трифун Костовски со семејството.

Осветувањето се изврши на празникот на Св. Атанасиј на 31/18 јануари 2008“

Позицијата на ктиторскиот натпис се надоврзува на средновековната практика, освен техниката, која во внатрешноста би била испишана со боја, како дел од фрескоживописот, додека натписите кон надворешноста на храмот биле изделкани во камен. Ктиторски потрет во овој храм не е насликан, па натписот е единствена видна информација за ктиторството.

Со натпис се обележени и ктиторите на црквата Свети Кирил и Методиј во центарот на Велес. Во декорирана насликана лунета, во внатрешноста, на западниот ѕид стои натписот:

„По благоволието на нашиот Бог Света Троица, Отецот и Синот и Светиот дух, а во слава и чест на светите рамноапостолни сесловенски и македонски просветители св. Кирил и св.

Методиј на 01.06.2006-то лето Господово беа поставени и осветени темелите на овој велелепен храм. На 10.09.2017-та година од рождеството на нашиот Спасител и Господ Исус Христос и во чест и спомен на големиот јубилеј - 50 г–дини од возобновувањето на нашата света Охридска архиепископија во лицето на светата Македонска православна црква, се изврши осветување на овој храм од страна на неговото високопреосвештенство митрополитот повардарски г. Агатангел.

Храмот се изгради под покровителство и со финансиски средства на Повардарската епархија. Ктитор на комплетниот фрескоживопис и дарител на електриката во храмот е проф. д-р Кочо Анѓушев со сопругата Елизабета и синовите Ангел и Огнен. Донатор на резбаниот иконостас е Општината Велес. Фрескоживописот, иконите и мозаиците ги изработи сликарската тајфа св.ап. Лука во состав...“

Од натписот дознаваме дека храмот е изграден од страна на самата МПЦ преку нејзината Повардарска епархија, а дека преку донации помогнале и други физички и правни лица. Како претставник на самата епархија, односно нејзин старешина – митрополит, наведен е г. Агатангел, чијшто ктиторски портрет е претставен на истиот ѕид, во цел раст, во епископска одежда и со крст и жезло во рацете. Ова е пандан на средновековните ктиторства на свештени лица од повисок или понизок ранг.

Секундарно, поименично се наведува ктиторот на живописот, со членовите на семејството, а од дарителите општината на чија територија е изградена црквата. Под лунетата, со натпис, но без да се наведат имињата, се споменати сите оние кои приложиле со донација кон средствата кои епархијата ги издвоила. Тие добиваат третостепена благодарница и благослов кој гласи вака:

„На сите македонски православни христијани, кои преку свои донации и лични придонеси го помогнаа градењето на храмот, Господ Бог нека им подари многу мир,

здравје и благосостојба во животот. Господ Исус Христос, неговата мајка – Пресвета Богородица и сите свети и нека ги благословат и нека бидат постојано со нив и нивните семејства.“

Ктиторски портрети на световни лица постојат и во современи храмови. Така, во црквата Св. Јован Крстител, во скопската населба Ново Лисиче, насликани се ктиторот и архиепископот, како и членовите на семејството на ктиторот. Над влезната врата, од внатрешната страна, испишан е ктиторскиот натпис кој гласи:

„Во слава на светата, едносушна, животворна и неразделна Троица, а во чест и спомен на светиот претеча и крстител господов Јован, се изгради овој храм со залагањето на благочестивиот ктитор Ванчо Чифлиганец со семејството, во време кога поглавар на Македонската православна црква е архиепископот охридски и македонски Стефан. Чинот на осветувањето се изврши на 14 јуни 2014 лето господово.“

Со својата содржина и стил, овој натпис е поблизок до обрасците од минатото, за разлика од другите наведени примери, кои даваат штур информации или, пак, не се толку концизни во изразот. Но, затоа, пак, како и во велешката црква, повторно има отстапување од средновековните практики, кога ктиторските портрети се сликале на северниот или на јужниот ѕид, односно странично, или, пак, на фасадата на црквата кон југ или запад, но никогаш на внатрешниот западен ѕид. Во Ново Лисиче, на западниот ѕид однатре, лево од влезната врата над која е ктиторскиот натпис, насликан е „Архиепископ охридски и македонски г.г. Стефан“ во полн раст, со архиепископска одежа и митра на главата, со жезло во десната рака и книга во левата. Од десната страна на влезната страна, гледано нанадвор, во полн раст, е насликан „Проф. д-р Ванчо Чифлиганец, ктитор на храмот“. Тој во десната рака држи модел на храмот, а во левата свиок, пандан на средновековните ктиторски повелби. Облечен е во современ свечен костум, со кравата и медал на градите. Над неговата глава, во вид на фриз, се претставени останатите членови на неговото семејство, допојасно, во секојдневна облека, веројатно насликани според фотографии. Во продолжение, десно од нив, уште еднаш се претставени ктиторот со сопругата, допојасно, очигледно во помлади денови, прегрнати, во евокација на некоја дамнешна фотографија. Ктиторското право дава можност за избор на декорацијата на храмот, која во овој случај отстапува од традицијата и се одликува со современа претстава на насликаните личности.

Над влезната врата во црквата, од надворешна страна постои и натпис „Дар на мојата земја Македонија, на народот наш, во спомен на моите благочестиви родители Ванѓа и Илија“, под кој се испишани името и титулата на ктиторот и „лето господово 2014“. Дополнително, во дворот на црквата постои декоративен камен кој од четири страни има поставено натписи, со семејна историја и изреки на ктиторот од поучен карактер.

Потрадиционален приказ на ктиторот, како според позицијата така и според начинот на прикажување, има во црквата Света Троица во Радовиш. Осветена во 2003 година, по шест години работа (<https://mk.wikipedia.org/wiki>), оваа црква и по својот изглед и по својата зафатнина, како и изборот на материјал, најмногу се приближува до средновековните модели. Би рекле дека е инспирирана од претпоставената реконструкција на Светите Архангели, задужбината на царот Душан. Таа е петтокуполна, крстообразна црква, со бифори и трифори, како и кордонски венци. Иконостасот, пак, е во стил на барокните модели од 18 век, а фреските се изведени на розевака основа, со типизирани композиции, но со доза оригиналност во стилот.

„За работата на украинските сликари во црквата ‘Св. Троица’ во Радовиш, Владимир Недајборч, професор на Киевската академија и еден од сликарите, ни изјави:

- Нас нè повика г-дин Ристо Гуштеров да ја насликаме оваа негова црква која, откако ќе биде готова, ќе му ја подари на својот роден град Радовиш. Пред да почнеме да ја сликаме црквата, многу долго го разгледувавме фрескоживописот во Равена, православниот храм во Истанбул и црквите низ Македонија. Фреските ги работиме со еден модерен пристап, но се трудиме да ги задржиме канонските определби на византиското сликарство. За сите потребни работи околу канонското сликање се консултираме со д-р. Димитар Ќорнаков“ (www.vest.com.mk, 2/12/2001).

Следејќи ги востановените обрасци, ктиторската претстава е на јужниот ѕид, каде што во цел раст, нагнат со тога, со модел на храмот во рацете е претставен ктиторот на храмот, Ристо Гуштеров, како што стои испишано до неговата стоечка фигура. Од неговата лева страна, под бифората на чијшто врв стои бел гулаб, симболизирајќи го Светиот Дух, насликани во цел раст, облечени во идентични фустани со бели околувратници и запалени свеќи во рацете, стојат сопругата и ќерката на ктиторот, а до нив, последниот член на семејството, синот, со црвена пелерина над облеката. Нивните

имиња, исто така, се испишани покрај нивните глави. Сите четворица покажуваат кон моделот на храмот, а десно од синот се појавува од небото раката божја која ги благословува.

Сето ова, композициски и стилски, укажува на чувство за традицијата од која потекнуваат ктиторските претстави од овој тип како дел од севкупниот живопис, но нешто друго веднаш потоа паѓа в очи. Од спротивната страна на бифората (двојниот прозорец), како пандан на ктиторот, претставен во цел раст, стои маж со брада, круна на главата, троен крст во рацете и владетелска одежда, со лорос преку раката, типичен за четринаесеттиот век. Инсигнијата покрај неговата глава ни укажува дека се работи за „Цар Самуил“. Очигледно, повторно се работи за ктиторска слобода при изборот на претставите во храмот, а царот, чијшто средновековен портрет не постои сочуван, е претставен во одежда неколку века помлада од него, не како светец, што тој не е, туку како световен владетел.

Интенциите на ктиторот стануваат поразбирливи доколку се погледнат бистите насликани во медалјони десно и лево од бифората, веднаш над главите на царот и ктиторот. Над Самуил, во декориран медалјон е маж во античка облека, со победнички венец околу главата и инсигнија „Филип II“. Над ктиторот, во побогато декориран медалјон е биста на помлад маж, истоветно претставен како и повозрасниот маж во другиот медалјон и инсигнија „Александар Македонски“.

Претставата на древните македонски кралеви на почесно место во црквата, земајќи го историскиот факт дека се работи за пагански, претхристијански владетели, не е во согласност ниту со традицијата ниту со црковните догми, но станува појасно дека се работи за спој на верски и национален храм кога ќе се види шеснаесеткракото сонце на древното македонско кралство, на црвена заднина, претставено во големата рондела (розета) на подот на црквата, централно, под самата главна купола. Символот на Македонија, кој беше централен и на првото знаме на суверена Република Македонија, до 1995 година, може да се најде во повеќе храмови изградени во поново време во нашата земја, иако тоа никако не е во согласност со верските учења.

Како илустрација, ќе наведеме дека „цар Александар“ навистина постои насликан во некои постари храмови, како на пример во Св. Ѓорѓи во скопското село Бањани, но како

пагански владетел осуден на пеколни маки на оној свет, каде што македонскиот цар е претставен заедно со царевите на римското, вавилонското и персиското царство, чие незнабоштво ги означува како негативни примери од минатото, а не како истакнати фигури.

Употребата на симболите како сонцето од Кутлеш (Вергина) е од понов датум во храмовите, воведена по осамостојувањето на Македонија, иако се работи за древен симбол. Дури и неговата употреба како државен симбол нема долга историја, зашто е популаризирано дури по откривањето на т.н. кралски гробници во Еге, во 1977 година.

Сето ова го илустрира, односно би можеле да го поврземе со „измислувањето на традиција“, како што тоа го дефинира Ерик Хобсбаум. Некои културни практики, ритуали и симболи се неодамнешни, иако се чинат древни. Тие имаат за цел да востановат одредени вредности, да го засилат народното единство и општествената кохезија, а се појавуваат во време на забрзани општествени промени. За разлика од вистинските традиции и обичаи, измислените ја поврзуваат неизвесната сегашност со идеализираното минато, кое е често фабрикувано, пополнувајќи го вакуумот на претходната (која, исто така, може да била измислена) традиција со нови симболи и практики (Hobsbawm, 1983). Ваквите појави го преобликуваа Скопје во 21 век.

Тенденцијата за испреплетување на верското и националното не е посебност на современите македонски храмови, зашто слични тенденции сме воочиле и во други земји. Повеќе е одлика на времето отколку на просторот, па така, на пример, новоизградениот соборен храм (патријаршиска катедрала) во Букурешт е наречен Храм на спас на романскиот народ.

Иако некои традиции траат со векови, идејата за традиција сама по себе е производ на последните двесте години во Европа, па и самата е творба на модерноста (Гиденс, 2003).

9. ОПШТЕСТВЕНОТО УРЕДУВАЊЕ ВО МАКЕДОНИЈА ВО ДОЦНИОТ СРЕДЕН ВЕК

Сликата за средновековното општество во времето на Српското Кралство и Српското Царство, како и на посебните феудални властелинства кои се одржуваат до османлиските освојувања, а се последица на исчезнувањето на централната власт по смртта на царот Урош V, кој умира бездетен, како и за уредувањето и особеностите на државата ќе ги изнесеме според деталниот труд на Константин Јиричек, *Историја Срба* (1952), кој ни претставува главен извор за овој дел од трудот, а во помала мера се служевме и со други автори наведени во библиографијата, како и со Душановиот законик.

Во добата на Немањиките, т.е. кралската лоза на Неманидите, најкратка е кралската титула „крал српски“ или „краљ все српске земље“ (Јиричек, 1952). Почесто се среќава двојниот облик: „крал на српската рашка земја и поморска“, при што Поморската земја се однесува на јадранскиот брег, т.е. „синото море“ од реката Цетина до реката Бојана. Ова е опишано уште кај Константин Порфирогенит во делото кое е познато како „За управувањето со царството“, каде што во поглавјата XXIX – XXXVI се вели дека приморските земји на Дукљаните, Травуњаните и Конавлитите, Захумјаните и Неретјаните, или Паганите, биле населени од непокрстените Срби, кои во времето на царот ромејски Ираклиј (610-641 година) ги населиле тие земји, претходно опустошени од Аварите, а „тие области царот им ги дал на Сервите, да се населат и да живеат таму, а бидејќи му биле потчинети, тој ги покрстил преку свештеници кои биле повикани од Рим, па така подучени во божествените дела ја прифатиле одамна воспоставената вера“ (Порфирогенет, 2022).

Она што е интересно е сведоштвото дека тие се населиле во пушта земја, во согласје со ромејската власт на Балканот, како и дека биле покрстени, или покрстувањето барем започнало најмалку двесте години пред Св. Кирил и Методиј. Но, најинтригантно е тоа

што ромејскиот цар Константин VII Порфирогенет, од првата половина на 10 век, нè известува дека еден од синовите на српскиот кнез, „земајќи го половината народ, пребегнал кај царот на Ромеите, Ираклиј, кој го прифатил и му ја дал Солунската тема како место каде што ќе се насели, а која тогаш се викала Сервија“ (Порфирогенет, 2022).

Значи, тие биле населени најпрвин во Солунската тема (административна област), а потоа, според Порфирогенет, заминале преку Дунав за „да се премислат“ и дури потоа го населиле приморјето, како што наведовме погоре. Царот Ираклиј владеел од 610 до 641 година. Порфирогенет престојот на Србите во Солунско го соопштува вака:

„А потоа, откако принципатот на Сервија преминал од таткото на двајцата синови, еден од нив, земајќи го половината народ, пребегнал кај царот на Ромеите Ираклиј, кој го прифатил и му ја дал Солунската тема како место каде што ќе се насели, а која тогаш се викала Сервија (грчки – Σερβλια/Серблија – Србља, наша забелешка, оти преведувачот буквално транслитерира)“ (Порфирогенет, 2022:85).

Како што Германија денес на различни јазици е позната под повеќе називи така и српската земја е нарекувана различно. Во спомениците млетачки (венецијански), дубровнички и которски, српскиот крал или цар се нарекува „rex“ или „imperator Sclavonie“. Едно папско писмо, упатено на српскиот крал Стефан Урош II Милутин во 1288, го вика „rex Sclavorum“, а неговата мајка Јелена „regina Sclavorum“ – вели Јиричек. Стефан Душан е imperator на Romanie и Sclavonie, а сè до средината на 15 век српските владетели се именувани како владетели на Sclavonia или Sciavonía, односно словенски владетели, што по сè изгледа дека е синоним или превод на словенското српски владетели, според сочуваните повелби издадени на повеќе јазици. „Во странство Србија се вика, сè до 15 век, доста често Sclavonia“ (Јиричек, 1952).

„Византиското Σερβια, пак, Латините го примиле како Servia со ‘v’, па и така се пишувало ова име во унгарски, млетачки и папски повелби, па и во латинската преписка и натписи на домашните владетели“ (Јиричек, 1952:13).

Името Србија е познато и по престолнината на великиот жупан, градот Рас, на грчки Ρασον, на реката Рашка, кај Нови Пазар. Прв траг каде што Србија се нарекува Rascia, Raxia, Rascia, е во извештај за Третата крстоносна војна од 1189. Српските повелби како „рашке земље“ наместо Србија пишуваат само во 13 век неколку пати. Но, босанските

банови во 13 и 14 век, Нинослав и Стефан II, постојано говорат за кралот рашки, царот рашки, за да се направи разлика од нивното владение (Јиричек, 1952).

За Венецијанците е вообичаен називот rex *Rassie* или *Raxie*, подоцна *imperator Raxie*, и, најпосле, *despotus Rassie*. Во унгарските документи, исто така, а на унгарски јазик и денес Србите се нарекуваат Рац (мн. Рацок), а посредно германски се велело Раце (мн. Рацен). Грчките извори не знаат за ова име (Јиричек, 1952).

Кај византиските писатели 11-15 век, по склоност да им се даваат на средновековните народи имиња на антички народи, Србите се нарекуваат Трибали во грчката историска литература од тоа време. Во времето на Комнените, според првобитната голема римска провинција Далмација, Србите се нарекуваат Далмати (Јиричек, 1952).

Границите се менувале многу, па кога државата се шири на југ, северот бил занемарен. На запад, доста обемното приморје се смалува по 1321, кога Босанците се ширеле кон Јадранот, кој од Бојана до Цетина бил српски, освен градот Дубровник, кој со својата тогаш многу мала област не ѝ припаѓал на српската држава, а полуостровот Пељешац Душан им го дал на Дубровчаните, со должност да исплаќаат годишен надомест.

Кралот Милутин веќе во 1300 ја држел областа на Велбужд, а со Стефан Душан границата била источно од Сер и Драма, а на југ сосе Тесалија и Епир. Во тоа време српската држава заземала скоро две третини од Балканскиот Полуостров, вклучувајќи ја и целата историска Македонија, освен градот Солун.

Државата немала постојана престолнина како Киев во Русија или Прага во Чешка. Како во Унгарија или во Германија, владетелот ја поминувал годината најчесто на пат, одејќи од еден во друг двор(ец). Со двор (*curia*) се означувало седиштето или местото на престој на владетелот. Сè до кралот Урош I престолнината била во Рас. Од Милутин (1282-1321) српските владетели претпочитаат да се во околината на Шар Планина, на југот на Косово Поле и во Скопје.

Преместувањето на централните области на Немањиската држава се воочува и по подигнатите манастири, кои до 13 век биле главно лоцирани на ограничена територија, по сливот на Ибар и Лим, недалеку од Рас. Во 14 век централните области се Метохија, Косово Поле и Повардарието и Пелагонија, а дворовите на кои престојуваат владетелите

се во градовите Скопје и Призрен, во косовско Неродимје, во Прилеп и Сер. Во 15 век, потиснати од османлиската опасност, централни стануваат Поморавјето и Подунавјето.

Поимот „држава“ во средновековно значење се однесува на посед, територија што ја држи еден властелин, а му е дадена од владетелот (Атанасовски, 2009). Не треба да се поистоветува со современиот поим кој се однесува на земјата во нејзината целост. Така, на пример, еден надгробен натпис, откриен во местото Рудник, на презвитерот Стипан, а мирски Драгослав Васиљевиќ, вели дека „погина во деновите на царот Урош, а во државата на кнезот Лазар“. Билигот, односно белегот, надгробниот камен, го поставил братучед му Воихна, а „писаше“ поп Мирко. За значењето на зборот држава можеме да споредиме и со потписите на Дичо Зограф „од Дебарску државу“ во 19 век, а кои може да се прочитаат на дното на бројни икони насликани од него.

На ист начин како што не е идентично значењето на поимот држава, и поимот град во средниот век не означувал урбана населба, односно „како денес, една голема уредена населба, туку утврда која служела за одбрана на едно населено место, обично управен центар на еден крај – жупа, некаков трг или рудник, станот на владетелот или властелинот, некаква (патна) комуникација и, конечно, цел еден крај на земјата“ (Дероко, 1950). Ние би додале или на утврден манастир.

Без обзидие не може да се зборува за град, а граѓанин е жителот на варошот или на градот, наспроти жупјанинот, кој претставува селанец, жител на жупата. Варош го означува подградието, градот во современа смисла надвор од утврдениот дел. Сочувани се до денес топонимите Варош во Охрид и во Прилеп. Пошироко сфатено, со град се означувале и тврдина и варош.

Од македонските градови, најмногу се знае за Скопје, според сочуваните повелби. Имал кула, градски сидини, многу пиргови, како „Облиот пирг“ и „Водениот пирг“, потоа „Велика врата“ и „Водена врата“, цркви, палати и дворци. Царот Урош во повелбите го нарекува Скопје, омилената престолнина и важно трговско место – „славниот царски град“ (Јиричек, 1952).

Неутврдените населби кои ги надминувале селата се нарекувале тргови, чија функција било тргувањето, а во почетокот биле од повремени карактер, за со зголемувањето на стопанската активност да станат постојани.

Посебни населби биле рудниците, кои со време се развивале околу рударските окна, а најголемо и најпознато место од овој вид било Ново Брдо. Во Македонија тоа биле Злетово и Кратово.

Врховен господар бил кралот, а подоцна царот. Во времето кога неманските владетели биле кралеви, престолонаследникот носел титула „млад крал“, а Дукља, подоцна Зета, денес во Црна Гора, била како и Велс за англиските кралеви, област на наследникот на престолот, кој владеел со неа и стекнувал искуство.

„Српските владетели по традиција на својот син, наследник на престолот, му доделувале титула на млад крал која имала слично значење како принц во современо сфаќање. Оваа титула во минатото ја носеле Драгутин, Стефан Дечански и Душан пред да се искачат на престолот, како и Урош Нејакиот, кого Душан најпрвин го поставил за млад крал, а кога самиот се прогласил за цар во 1345 година, за крал и свој совладар. По примерот на своите претходници на српскиот трон, и Волкашин го припремил крунисувањето на својот најстар син за млад крал. Основната улога на титулата млад крал била да обезбеди наследување на власта во државата, а бидејќи во тој момент во земјата постоеле двајца владари, царот Урош и кралот Волкашин, Марковата титула се однесувала на наследување на државниот престол. Тоа значи дека тој формално бил наследник на царот Урош, а не на својот татко кралот Волкашин“ (Алексиќ, 2018:123).

Власта се сметала за дадена од Бога. „Старото византиско учење за надземското потекло на државната власт и овде е изразено со одамна познатата византиска иконографска формула, усвоена кај Србите уште во 1296 година“ (Бабиќ-Ђорђевиќ, 1997). Почнувајќи од манастирската црква Св. Ахилие во Ариље, задужбина на кралот Драгутин, постар брат на кралот Милутин, каде што се претставени владетелите под божји благослов, како совладари, или наследник и претходник, во 1296 година, ова ќе стане пракса која ќе опстане до крајот на средниот век.

Тоа е видно и во Македонија, каде што Стефан Душан е сликан како крал или цар со наследникот Урош V, кој е сигниран како млад крал или крал, потоа Урош V, претставен како владетел, односно цар, е насликан со Волкашин, кој ја носи кралската наследна

титула во времето на царството, кога Марко е млад крал, додека Марко е претставен како крал, со татка си, од кого ја наследува кралската титула по неговата смрт.

Царството е поделено на два дела, земја царска и кралска, при што таткото Душан и синот Урош владеат, секој со својот дел. Во кралската земја, престолонаследникот управува по српски обичај, а во царската владетелот управува по ромејски, зашто поделбата оди по линијата која ја двоела Србија пред и по Душановите освојувања на нови ромејски територии (Атанасовски, 2009).

Владетелот не бил апсолутен господар. Власта била ограничена, зашто била потребна согласност од советниците и народното собрание. Државните собири (сабори) потекнуваат од древните времиња и се типични за словенските народи и нивните општества, што се гледа по исклучиво словенската терминологија поврзана со нив. Покрај државните, така се нарекуваат и црковните собири. Местото на собирот не било постојано. Се одржувале во кралските замоци и дворци или во градовите, а се свикувале обично на големи црковни празници. Присуствувале владетелот, земските чиновници од сите рангови и повисокото свештенство (Јиричек, 1952).

Јован Кантакузин нè известува дека Душан имал совет во кој учествувале дваесет и четворица најугледни властелини, а на кој присуствувал и тој самиот. Царицата Јелена, исто така, активно учествувала на собирот.

Во средновековна Србија немало наследни високи сталежи од древни времиња. Тие се јавиле подоцна, малку по малку и се создале два реда, високо благородништво и витешки ред. Членот на високото благородништво бил наречен велмуж или велможа, односно велик маж. Само во некои документи се именуваат како болјари, израз карактеристичен за средновековна Бугарија и за Русија, а со најверојатно источно потекло (Јиричек, 1952).

Најпосле се распространил називот властелин, во множина властела, од „оној кој има власт“. Жената на властелинот, во 13-14 век, се нарекувала владика. По 1300 година ситниот властелин се нарекува властеличиќ, т.е. син на малиот властелин. Властеличиќите, односно ситната властела ја имале воената служба како основна обврска, а имотите им биле доволни едвај да си обезбедат воена опрема и борбен коњ. Тоа ситно племство имало статус сличен на витезите во Западна Европа и ја претставувале

главнината на коњицата во војните. Со развојот на феудалниот систем, од војниците, преку воената служба, полска настанала ситната властела. Војниците не биле првично властелички, но имале поголеми слободи од обичните луѓе, иако живееле скромно (Алексиќ, 2018).

Од пониските звања се напредувало во повисоки, па Јован Оливер во изворите се спомнува како велики челник, велики слуга, велики војвода, а во царството како севастократор и деспот.

Византиските дворски достоинства стануваат вообичаени откако кралот Милутин станува зет на ромејскиот цар, а се размножуваат откако Душан станува цар на Србите и Грците. Така, титулата севаст, типична за Епирската држава, а им се давала на управниците на некои вароши и градови, е во употреба од времето на кралот Драгутин до државата на Драгашите, која пред царството била повисока од титулата кнез, а од времето на Душан пониска (Јиричек, 1952).

Називот кнез е од домашно, словенско потекло. Таа титула едно време била за сродниците на владетелите, а подоцна и за управниците на варошите и трговите. Угледот на титулата кнез расте со времето, па ја носат и Војислав Војиновиќ, кого Дубровчаните го викаат „comes Chelmi“, т.е. хумски кнез, а тој назив го носи и Лазар, зачетникот на владетелската лоза Лазаревиќи.

Со доаѓањето на царството, византиските дворски титули, со сите палеологовски обележја, ги добивале велможите во Ромејската земја, а не во старата Српска земја. Најугледните титули се деспот, севастократор и кесар. Нив ги доделувале само царевите, Стефан Душан, Урош V и Симеон. Со исчезнување на царската власт, немало кој да ги додели тие титули, па помладите браќа останале без тие титули. Константин, брат на деспотот Јован Драгаш, како и Вук Бранковиќ, брат на кесарот Гргур, имале само титула господин (*dominus*), иако своевремено биле најмоќните властелини (Јиричек, 1952). Токму овие титули ги носеле властелините, кои биле ктитори на најзначајните задужбини кои ги обработивме во прилогот.

Основната територијална единица, била жупа, или жупанија. Таа обично опфаќа една природно ограничена речна долина, најчесто опкружена со планини, а Македонија со

својата географија е посебно погодна за ваква поделба. Овие најмали области биле помали од унгарските жупани, *comitatus*-и, веројатно поради природата на теренот. Често биле издвоени на две жупи, по текот на реката, па во повелбите се забележани, на пример, Горен и Долен Полог, во горното и долното течение на Вардар низ котлината.

Со жупите заповедале жупани, а покрај нив постоело и собрание на сите слободни луѓе во жупата. Средиште на секоја жупа бил градот, кој служел како прибежиште во случај на опасност. Населението на жупата било должно да го чува и да го одржува градот во добра состојба, да го поправа и да го доградува. На жупанот му бил потчинет сътник, односно сатник (Јиричек, 1952).

Посебен статус имале пограничните жупи, наречени краишта, или краини, каде што управникот наречен краишник има обврска да спречи наезди од туѓински војски и разбојници, а доколку не успее, според Законикот на царот Душан, има обврска да ја надомести настанатата штета седумкратно. Застапниците на кралот во поединечни жупи биле истовремено и управни чиновници, судии и заповедници на локалната војска.

Законикот на царот разликува два вида жупи. Едните се управувани од кефалии, а другите од властелин, кој веројатно бил сопственик на жупата. Во времето на Стефан Душан така се наречени сите намесници, со ромејската титула, која во Србија се јавува во 14 век и тоа најпрвин во пограничните градови. Само во една повелба од 1300 година во Скопје се споменува кастрофилак (*кастрофулаџ*) или градски стражар (Јиричек, 1952).

Војската ја сочинувале три елементи: властелата со придружбата која ја сочинувале пронијарите биле коњаница, потоа лесно наоружаните земјоделци и сточари и брзите и итри стрелци кои ја чинеле пешадијата. Постоеле и наемници – странци, кои ги плаќал владетелот од сопствената благајна. Врховен војсководец бил кралот, подоцна царот, а, според Законикот, на бојното поле, на војководците требало да им се покорува како на самиот владар.

Меѓу највисоките достоинства поврзани со воената служба се и заповедник на војската или заставник, војвода, како ромејскиот стратег (*стратџос*), велики војвода или стегоносец. Слуга или велики слуга е понизок чин, а е сроден со велик доместик (*меџас доместикос*), кој бил врховен заповедник на копнена војска (Јиричек, 1952).

Како министер за финансии служел протовестијарот, за кого даноците ги собирал казанец, преведен кај Дубровчаните со „camerarius“, односно коморник. Можното потекло на титулата Јиричек го гледа во зборот казна, што укажува на првична казнено-правна дејност. По 1300 година има улога на министер за финансии како казнец или велики казнец, идентичен со „comes camerarius“ во латинските повелби, наречен и протовестијар на ромејски начин (Јиричек, 1952).

Под Душан, глобата ја собирал глобар, судиски чиновник, а травнината ја збирал травничар.

Дворскиот канцелар ја носел титулата логотет (λογοθετης). Од повелбите знаеме дека му бил доверен и надзор над црквите. Словенските владетелски свиоци најчесто се викаат повелби, заповеди, а во латинските споменици се познати како „arovillia“. Постојат и владетелски документи преземени од ромејската традиција наречени хрисовули, а грчкиот термин е преведен со калкирање како „златопечатно слово“, а се користеле за свечени пригоди. Стефан Душан и документите на грчки и на латински ги потпишувал често само „српски со кирилица“. За нив се грижела дворската канцеларија, а имало писари на повеќе јазици за потребите на дворот (Јиричек, 1952).

По 1200 година се јавува и високото достоинство тепчија, како можно звање за стегоносец, чувар на печат или слично.

Како пониско благородништво се јавуваат воините или војници, кои учествуваат и на државните собири.

Дворскиот намесник на владетелските или големите властелински имоти се нарекувал дворјанин (дворанин) кој бил или властеличиќ – син на проијар, или селанец – себар. Себрите (себар во еднина) се зависни селани, кои биле закупци на земјата. Нивните зборови (собири) се забранети и се казнуваат физички. Со ова се спречуваат социјални побуни и немири. Тие ја чинеле главнината од целото население, покрај повисоката и пониската властела, како и свештениците.

Станиците цареви се дворски слуги. Меѓу себе споровите ги решаваат на суд. Властелата на дворот е повластена со дворски судија.

Луѓето кои живееле непосредно до дворот биле наречени придворци, а нивната населба придворица.

Чуварите на пците и соколите се псари и соколари, а постојат и виноточи, постелници, штитоноши, коњушари и пехарници како дворјански титули.

Од пониските општествени слоеви постојат меропси (меропах во еднина), кои се зависни селани, врзани за земјата која е туѓа сопственост. Тие живеат во посебни села меропшини, царска земја, и се должни да се занимаваат со аграрна работа. Луѓето од црковните имоти (метохии) се ослободени од меропска работа. Работата на меропасите е пропишана со закон, колку дена во неделата треба каква работа да работат за пронијарот, т.е. за сопственикот на пронијата на која работат. Ништо надвор од пропишаното тој не смее да им земе, освен плодовите на нивната работа на неговата пронија. Пронијата е имот кој се добива на доживотно користење за воена служба на свој трошок. Само наследената пронија може да се купува или да се продава.

Отроците, пак, се робови, односно не се слободни луѓе, туку нечија сопственост. И тие се дел од баштината, но не може да се даваат во мираз. Може да ги ослободат само властелинот, неговата жена или синот. Ним им се суди пред нивниот господар, освен за царски престапи, кога одат пред судија. Ако живеат во исто село со меропси, ги делат рамноправно должностите и обврските.

Поседите кои биле наследени се нарекувале баштина, семејно наследство, од башта (отец, татко), а на јадранското приморје е преведена со „patrimonium“. Секој којшто поседувал баштина имал воена должност, не само властелините туку и селаните и сточарите. Само „манастирските луѓе“ се ослободени од таа должност (Јиричек, 1952).

Поинаков посед била пронијата, војничко добро, на државен имот кој не можел да се отуѓи. Нив ги имале пронијарите, чии синови, пронијаревиќи, биле дворјани на имотите на крупната властела.

Уште од 13 век постоеле кралски (царски) манастири кои не биле под епископски надзор, туку му се потчинувале непосредно на патријархот. Ваков статус денес имаат ставропигијалните манастири.

Како основач или како ктитор, владетелот имал големо влијание. Во кралските манастири игуменот се бирал на предлог од кралот. На свечена служба, му предавал стап или жезло на избраниот игумен. Во Дечанската црква постои кралски престол на кој никој, освен кралот, не смеел да седне.

Манастирските имоти, наречени на грчки метоси (во еднина метохија), економски стоеле подобро од другите посеи. Според Законикот, монасите кои биле родени во манастирските села морале да заминуваат во други манастири за да се спречи „сроднички интерес“ во манастирот.

Кон крајот на средниот век дошло до кусок на злато, па на цена биле старите златници, а сè повеќе се ковале сребрени монети. Всушност, монета првично означувала исклучиво сребрена пара, а златната се нарекувала дукат. Постоеле перпери и динари, кои се ковале во домашни ковачници, а се тргувало и со странски, посебно венецијански. Но, во цела Европа, со време, уделот на среброт во монетите опаѓал. Важен извор на приходи била царината, а обично се наплаќал десеток од вредноста.

Од изнесеното може да се заклучи дека општествената формација кај нас, во доцниот среден век, има изразена вертикална општествена хиерархија, која е законски легализирана, при што општествената мобилност е ниска, а поделбата на трудот е цврсто регулирана. Феудалниот систем, карактеристичен за Европа во средниот век, доаѓа до израз со слабеењето на централната власт и создавањето на крупната властела.

10. ПРАВНАТА РАМКА ВО КОЈА СЕ ПРАКТИКУВАЛО КТИТОРСТВОТО КАКО ПОЈАВА

Најзначаен историски документ, кој ја поставува правната рамка на државното уредување во 14 век, како и правата и обврските на граѓаните од различните сталежи е Душановиот законик, односно Законот на благоверниот цар Стефан, објавен во Скопје на празникот Вознесение Господово во 1349 година, на собир во присуство на властелата и црковните великодостојници, а дополнет е на собир во Сер во 1354 година. Сочувани се 24 преписи на овој историско-правен документ, од кои најстар е Струшкиот препис од 1395 година. Законот е донесен со цел државата да се уреди со прописи кои би важеле за целото царство и за сите поданици, а се темели на Законоправилото (Номоканон) на Свети Сава од 1219 година – зборник на црквени прописи и световни закони, и целосно ги обединува српскиот и ромејскиот правен поредок во земјата, која апсорбирала значајни ромејски територии, па било неопходно да се унифицира државното и општественото уредување (Бујуклић, 2016).

„Законодавецот е самиот цар, кој на Велигден 1346 година, исто така во Скопје, од рацете на српскиот патријарх ги примил инсигниите на највисоката владетелска власт во православната вселена, со што е потврдено учењето на светите отци, според кое помеѓу црковната и световната власт мора да има ‘согласие’(Συμφωνία). Државата се сфаќа како од Бога дадена творба, а круната на владетелската глава доаѓа од самото небо. Прифаќајќи ја оваа царска идеологија, Стефан Душан станува извор на божјата правда, врховен законодавец и судија“ (Бујуклић, 2016:14).

Со крунисувањето за српско-ромејски цар, Душан морал да ги преземе и идеологијата на Ромејското Царство и царската титула. „Свеста за постоењето на изнијансираната светска хиерархија на државите и владетелите, на чиј врв се наоѓаат Царството и царот на Ромеите кој владее како божји намесник на земјата и световен поглавар на сите христијани“ е сржта на цариградското убедување за сопствена

супериорност, а следствено „сите останати држави и владетели се во пониска, подредена положба во однос на Византиското Царство и царот“ (Пириватрић,1997).

Душановиот законик ни го прикажува општеството како правно и правично, барем на хартија. Законот е над сè, па така, во членовите 162 и 163 се вели:

„Ако царот напише писмо или од срџба, од љубов, или од милост за некого, а тоа писмо го нарушува Законикот и не е по правда и по закон, како што пишува Законот, судиите на тоа писмо да не веруваат, само да судат и да вршат по правда. Сите судии да судат по законот, праведно, како што пишува во Законикот, а не да судат по страв од царот“ (Бујклић, 2016:13).

Вистината во документите е непроменлива:

„Хрисовулите цареви што се издадени на градовите цареви – што им пишува да не може да им оспори ни Господинот цар, ниту кој било друг. Да бидат хрисовулите цареви тврди“ (Новаковић, 1870:3).

Судиите се заштитени. Кој ќе го осрамоти судијата, ако е властелин – сè му се одзема, а ако е село, се распушта и сè му се запленува, се вели во членот 106 на Законикот. Но, и судиите не можат да земат ништо сосила каде и да одат по царската земја (член 105). Постојат и судски такси, како за логотетот така и за дијакот, односно писарот (член 123). Дијаците биле писмени луѓе, записничари. Дијак-дјак-ѓак, односно ученик, учено лице.

Значи дека се работи за правна држава, каде што никој не е над законот, па ни самиот цар, а судиите се заштитени како сталеж. Сите се должни да се јават на судски позив. Само по воена служба, има период од три недели пред да се активира таа должност. Да се зацелат раните, би додале (член 57). Истовремено се работи за општество со јасни класни поделби, со ниска општествена мобилност и со висока општествена стратификација. Постојат луѓе кои се туѓа сопственост. И ако некој му одземе туѓ човек на некој властелин, должен е да му го врати со уште шестмина (според член 95).

Класните разлики се огледуваат и во составот на поротата. На секого му суди порота од неговиот сталеж. За мало дело помала порота, за поголемо дело поголема. И не смее да има конфликт на интереси меѓу членовите на поротата (членови на Законикот 141-142). Клеветниците се казнуваат како крадци и разбојници (член 156).

Постои строга поделба на надлежностите според членот 12, па така црквата се грижи за духовните ствари, војската за воените, судството за граѓанските. „И за духовните ствари лаиците не треба да судат. Само црквата да суди.“ Секој според компетенциите.

„За духовните работи, секој човек да му се повинува и да му биде послушен на својот архијереј.“ Ако ли ѝ согреша на црквата, намерно, или случајно, да се покори, а одбие ли, ќе биде изопштен (член 4). „Свештениците да не ги проколнуваат христијаните за духовно согрешение“, туку да им дадат повеќе прилики пред да ги изопштат (член 5).

Свештенството поставува духовници по енориите (парохии) и само така поставените духовници треба да се слушаат по црквениот закон, вели членот 11. „Доколку се најде некој (свештеник) со мито да е поставен, обајцата да се свргнат, и оној кој го поставил и поставениот“, а казната е анатема.

Венчавање е можно само со црковен благослов, а свадба не може да се прави без венчавка, инаку младенците ќе се раздвојат, се вели во Законикот.

Од посебен интерес се правата на црквата како институција, како и ктиторските права кои се опфатени со Законикот. Да напоменеме дека „неретко волјата на владетелот и ктиторот подразбирала црквите да бидат дарувани на манастирот Хиландар или на неговиот пирг Хрусија. Повелбите сведочат дека секој храм, покрај земјата и имотот, влегувал во тој сложен систем на метоси“ (Ѓирић, Слово бр. 67).

Игумените треба да живеат општожителски во манастирската обител и да се договараат со старците. Нивна е грижата за манастирите, па затоа „за игумени по манастирите да се поставуваат добри луѓе, кои ќе го подигаат домот Божји“ (член 15). Монаштвото е издржувана категорија, па така „на илјада куќи да се хранат во манастирите педесет калуѓери“, односно по еден монах на дваесет куќи. Секое домаќинство кое припаѓа на манастир треба да обезбеди храна за две-три недели во годината за еден човек (член 17). Калуѓерите и калуѓерките кои ќе го примат монашкиот завет не можат да се вратат на мирјанство, нивниот завет е доживотен и мораат да живеат во манастирите, според членовите 21-24.

„Со црквите да владее Господинот цар, и патријархот, и логотетот, а друг никој“ (член 30). Овде се мисли на црковниот имот и распределба. Затоа властелините му ги

даваат своите ктитории на царот да ги приложи на некој манастир. Само царските цркви не можат да се потчинат на големите цркви – се вели во членот 32.

Црквите се привилегирани: „Сите цркви што се наоѓаат во земјата на Царството ми да ги ослободи Царството од сите работи, мали и големи“ (член 31), но затоа пак „и по сите цркви да се хранат сиротите, како што е пропишано од ктиторите. Ако некој од митрополитите, или епископите, или игумените не ги нахрани, да се расчини“ (член 33).

Црквите им се предадени на игумените „да управуваат со куќата, стоката и со сè друго што е нивно, по правда и како што пишува во хрисовулот (златната була) на светите ктитори“ (член 18).

„И сите хрисовули и простагми (царски наредби) што ги издало некому Царството и што ќе ги издаде, и тие баштини (наследства) да се цврсти како и на претходните правоверни цареви, да имаат власт над нив: или да ги дадат на црквите, или за душа да ги остават, или продадат кому било“ (член 40). Односно тие раководат со имотот доделен со хрисовул.

„Властелата и другите луѓе кои имаат баштински цркви во своето наследство, да не може Господинот цар, ни патријархот, ни друг свештеник да ги потчини тие цркви на Велика црква, туку баштеникот (сопственикот на наследството) да постави свој калуѓер и да го доведе кај енорискиот свештеник да го благослови, и да управува свештеникот со духовните работи во таа црква“, се вели во членот 44. И „властелинот кој ќе ја потчини својата црква на друга, да нема веќе власт над неа“ (член 45), зашто, како што видовме, само царот, патријархот и логотетот го имаат тоа право.

„Во секоја војска војводите да имаат власт колку и царот. Што ќе речат, да се слуша. Ако некој во нешто не ги послуша, осудата да биде како царот да не го слушале. И во судските ствари во војската, мали и големи, да судат војводите и никој друг“ (член 119). Во воена состојба, важат само воените судови.

Трговијата е регулирана со членовите 112-115, кои велат дека трговците можат слободно да се движат и да тргуваат на местата предвидени за тоа, а никој нема право со сила да им пречи, да ги задржува, или да ги принудува да му ја продадат стоката, нити властелин нити цариник.

Заштитата на послабите пред законот се гледа од членот 128, кој вели: „Ниеден господар не смее против законот да им направи ништо на меропсите во царевата земја – само тоа што царот го запишал во Законикот да им се дава за работа.“ Ако се стори нешто незаконито, меропахот може да се парничи и со господарот, и со царот, и со црквата. „И ако меропахот ја добие парницата против (својот) господар, судијата царев гарантира дека господарот ќе му плати сè во рок, а притоа тој господар не смее никакво зло да му стори на меропахот“ (член 128). Властелинот кој ќе му начини некое зло на приселица (доселеник), односно правото на конак, исхрана и придружба, ја губи областа која му е доделена, а друга не му се дава, според членот 59. Односно, гостопримството е свето.

„Властелата и властеличките на кои царот им дал земја и градови, ако некој од нив се најде да ги опленил селата и луѓето и ги сотрел вон законот царев озаконет на соборот, да му се земе поседот, што сотрел сè да плати од своето и да се казни како пребег“ (член 131). Ова покажува општа грижа за државата и за народот, зашто ги штити пониските слоеви од самоволието на повисоките, дури и кога се нивна сопственост.

Наследството е неприкосновено, па децата ги наследуваат властелините, а пак ако немаат, некој роднина, до трет братучед ги наследува (член 41). Керките се рамноправни наследници, исто како и синовите (член 48).

Жените се правно заштитени од насилство, но веќе во тие членови на Законикот се гледа општествената нееднаквост. „Ако некој властелин земе властелинка насила, да му се отсечат рацете и носот. Ако себар земе властелинка насила, да се обеси. Ако земе насила на себе рамна, да му се отсечат рацете и носот“ (член 52). Но, и властелинката за блуд ја чека иста казна, како и блудникот, според членот 53. Само мажите одат пред суд, жените се должни да го известат сопругот за позивот, а не смеат тие да го примаат, или да одат на суд жените без сопругник (член 69).

Општата безбедност ја гарантира членот 100, во кој се вели дека при наезда, на оштетениот му се компензира, а насилниците се најстрого и безмилосно казнети. При пљачка по упад, штетата ја покриваат краишниците кои дозволиле упадот да се случи преку нивната територија. Жителите на градот или жупата се должни да ги обновуваат и сидуваат кулите и градовите (член 118).

Сужњите, односно слугите, имаат право на вид азил, доколку пребегнат на царевиот двор или кај патријархот. Го задржуваат само она со што дошле, другото му останува на господарот од кого побегнале, според членовите 107 и 108.

„Поклисарите (пратениците, наш. заб.) што од туѓа земја одат кон царот или од царот кон својот господин, каде и да дојдат, во чие било село, да им се чини чест, да имаат од сè доволно, но да обедуваат или да вечераат, па да одат понатаму, во други села“ (член 122), зашто мора да биде непрекинат текот на известувањата.

Повластеноста на повисоките слоеви се гледа и според казните, како што покажуваат членовите 49-51. Властелинот кој навредил властеличиќ плаќа казна, но во обратен случај, покрај паричната казна следува и физичка. Паричната казна е иста за навреда и на властелин и на себар, но себарот го чека и осмадување на брадата ако е виновен. Честа е високо вреднувана зашто се казнува навреда и на себар, и на свештеник, и на властелин.

Ако некој му ја искубе брадата на некој властелин, губи рака. Ако, пак, тоа си го сторат двајца себри, плаќаат само 6 перпери.

Свеста за нееднаквите можности на класите понекогаш се компензира на различен начин, па казната за „бабунска реч“, односно еретичка пропаганда е 100 перпери ако сте властелин, а само 12 ако сте себар, но се компензира со дополнителна физичка казна.

Законот се труди да ги искорени сите негативни појави во општеството: подмитување, крадење, разбојништво, пијанство, блудничење, убиство. „Кој не дошол насила и начини убиство плаќа 300 перпери. Ако дошол насила, рацете да му се отсечат. И каде што ќе се случи убиство, оној кој го започнал бојот да е крив и ако биде убиен“ (член 87). Убиството се санкционира во секој случај, а вината е на оној кој ја започнал борбата. Класната привилегија се гледа во тоа што властелин кој ќе убие себар плаќа 1000 перпери, а во обратен случај 300 перпери и отсекување на рацете. Убиство на свештено лице е казниво со бесење за секој сторител, а најтешка казна е за убиец на припадник на сопственото семејство – спалување (членови 88-90).

Престапите во пијанство се казнуваат многу строго со цел да се искорени. При повреда на некого ги чека осакатување, а доколку во пијанство му се нанесе некому

срамота, „да се удри со стапови 100 пати, потоа да се стави во затвор (темница за трезнење, наш. заб.), и потоа да се изведе од затворот и повторно да се тепа и да се пушти“ (член 157). Видно е дека казната е многу построга од истото дело во трезна состојба.

Крадците и разбојниците треба да се искоренат, па има наредба царска како да се прекратат крадењето и разбојништвото: „По сите земји, и по градовите, и по жупите, и по краиштата, разбојници и крадци да нема во ничие подрачје. Во кое село ќе се најде крадец или разбојник, селото да се расели, а разбојникот да се обеси стрмоглаво, а крадецот да се ослепи, и господарот на тоа село да се доведе врзан кај царот да плати сè што сторил крадецот и разбојникот од почеток, и повторно да се казни како крадец и разбојник“ (член 134).

Верската толеранција постои, но со свест за зачувување на христијанството (православието), затоа „поп латински ако се најде дека преобратил христијанин во латинска вера, да се казни по Законот на светите отци“ (член 8). Латините (римокатолици) се прифатени, но не и ширењето на нивното „азимство“ меѓу православците, кои мораат да се вратат во правата вера доколку некој ги преведе во католицизам.

За „полуверците“ и „еретиците“ законот забранува да живеат и да се мешаат со христијаните. Првите треба да прејдат во христијанство доколку засноваат семејство со христијанка, додека на еретиците им е забрането да живеат со христијаните, па ќе бидат казнети и оние кои ги кријат (членови 8-9). Се води сметка за одржувањето на поредокот и заедницата во затекнатата состојба. Рамноправноста се огледува и во членот 124, во кој се вели дека „војската која оди по царската земја, ако падне во некое село, другата која оди по неа да не падне во истото село“, како и членот 83, во кој се вели дека ако „во селото каде што влах или арбанас ќе се задржат, во тоа село да не се задржи другиот кој по него иде. Ако се задржат насила, да платат потка и што испасиле.“ Потка е глоба за спор околу имот или меѓа, а тие плаќаат повисока отколку при спор на две соседни села зашто се дојденци. (79). Власите и арбанасите се категорија на чобани, односно номади сточари кои мигрираат со стадата. Заедно со париците и отроците го чинат зависното население (Атанасовски, 2009).

11. БРОЈОТ НА ХРАМОВИТЕ, НИВНИОТ СТАТУС И УДЕЛ ВО ЗАШТИТЕНОТО СРЕДНОВЕКОВНО НАСЛЕДСТВО

Не е лесно да се одговори на прашањето за вкупниот број на сочувани храмови од средниот век. Некои се сочувани на ниво на археолошки остатоци, некои се реставрирани во позначаен обем, а некои се автентично сочувани. Сочуваните храмови, засводени со кров се во владеење на Македонската православна црква – Охридска архиепископија. Нивните средновековни храмови најчесто на самата градба носат натпис „споменик на културата заштитен со закон“. Тука заштитата и завршува, со самиот натпис, доколку манастирот не е активен или доколку црквата не се наоѓа во средина населена со верници, како што може да се види на примерот на континуираната девастација на манастирот Матејче.

Ние се обидовме да пронајдеме листа на регистрирани споменици на културата на интернет-страницата на Републичкиот завод за заштита на спомениците на културата – Скопје, како матична национална институција, основана за заштита на спомениците на културата како примарна дејност, но не успеавме да дојдеме до релевантни податоци, зашто во повеќе наврати не можеше да се отвори листата со заштитените добра, односно страницата беше празна (<http://heritage.gov.mk/lista-na-zastiteni-spomenici>). Секако, под ингеренциите на Заводот се бројни културни добра, а нашиот предмет на интерес е еден дел од средновековното недвижно материјално наследство.

На интернет-страницата на Управата за заштита на културното наследство (<http://uzkn.gov.mk/mk/>) постои листа на регистрирани недвижни добра, каде што се наведени 1336 објекти од најразличен вид, епоха и намена, класифицирани по категории, а набројани според припадноста на соодветната институција под чии ингеренции спаѓаат.

Покрај Националниот конзерваторски центар, тука спаѓаат и регионалните заводи и конзерваторски центри во Скопје, Битола, Охрид, Прилеп, Струмица и во Штип.

Може да се забележи дека нашата листа на споменици во прилогот го надминува обемот на онаа од Управата за заштита на културното наследство во однос на црквите од доцниот среден век, зашто сите оние кои се во незавидна состојба или се делумно во урнатини воопшто не се регистрирани како недвижни добра, па дури ни кога имаат делумно сочуван живопис, како на пример Света Недела на Матка.

Од друга страна, шест храма се прогласени за регистрирани недвижни добра во опасност, од кои пет се од нашата листа: манастирот Матејче, Св. Никола во Љуботен, манастирот Трескавец, Богородица Челница во Охрид и пештерната црква Архангел Михаил.

За Матејче има три решенија за прогласување на добро во опасност, првото од 1953 и две понови, од ноември 2020 и ноември 2022 година. Воочливо е дека тоа е скоро две децении по девастацијата од 2001 година.

За Љуботенскиот храм, исто така има три решенија, од 1950, 1968 и 2021 година, месец декември. Исто е и со останатите цркви, решенијата се повторуваат, укажувајќи дека состојбата е непроменета со децении. Теренските посети, за жал, ни укажуваат дека бројот на добрата во опасност треба да биде поголем.

ИКОМОС Македонија, како членка на Меѓународниот комитет на ИКОМОС (International council on monuments and sites) со седиште во Париз, има за основна цел унапредување на заштитата, конзервацијата и ревитализацијата на спомениците и локалитетите и поттикување на интересот за нивни поквалитетен третман, како и подигање на свеста на јавноста за нивните вредности, значењето и опасностите на кои се изложени (<https://macedonia.icomos.org/misija-i-czeli/>).

Во текот на 2022 и 2023 година стручните тимови на ИКОМОС Македонија извршиле мониторинг на актуелната состојба на зачуваност на повеќе од половината од вкупниот број на регистрирани и евидентирани цркви и манастири во сите осум епархии на Македонската православна црква, при што се опфатиле вкупно 707 православни сакрални градби. На интернет-страницата monitoring.icomos.org.mk се наоѓа база на

податоци за православно културно наследство, каде што се опишуваат местото и состојбата на храмовите, со понекој основен податок, но се однесува и на бројните споменици од петнаесеттиот век наваму, па е хронолошки непрегледно.

Според некои информации од други истражувачи, како Јасмина С. Кириќ, бројот на средновековните споменици е значително повисок од оној до кој дојдовме во прилогот.

„Кога говориме за средновековните задужбини на српските владетели и властела на подрачјето на Вардарска Македонија, нивниот точен број денес не е можно прецизно да се утврди. Материјалните трагови често се фрагментарни, додека пишаните извори, пред сè повелбите (чија содржина е преведена и на македонски јазик), сведочат за многу поширока и побогата мрежа на сакрални објекти отколку што е денес видливо на теренот. Доколку би пробале да ги изброиме црквиштата, само на основа на содржината на повелбите, би дошле до број од неколку стотици – дури и до 800, зашто во нив се наведуваат цели села со цркви за кои денес немаме материјални трагови“ (Тирић, Слово бр.67:8).

Оваа исклучително висока бројка се однесува на сите храмови кои биле во посед кон крајот на средниот век, а не нужно на оние кои биле изградени во тој период. Секако, оние кои го издржале тестот на турбулентниот и ненаклонет историски тек на времето е помал, но сè уште импресивен по обемот и уметничките цивилизациски дострели.

Токму затоа, нашиот примерок за анализа не го исцрпува целосно обемот на културни добра, но е доволно репрезентативен, зашто ги има сите најзначајни и најголемиот дел на поскуромните сочувани градби од зададениот период. Она што го прави уште позначаен е неговата споредба со спомениците на културата од средновековниот период кој му претходи – од 9 до 13 век, односно од почетокот на државното, организирано покрстување на неромејските држави на Балканот, со покрстувањето на бугарскиот кан/кнез Борис во 864 година, во времето кога делуваат и Св. Кирил и Методиј, па сè до 1282 година, кога српскиот крал Милутин започнува со трајно отргнување на словенските народи од вековната ромејска/римска стега, која започнала во Македонија и на Балканот уште пред појавата на христијанството.

Имено, во временски далеку подолгиот претходен период, бројот на целосно зачувани христијански споменици е значително помал. Причината за тоа може да биде и поголемата старост, како и замената на постарите храмови со понови, што е засведочено и

во дел од храмовите од нашиот труд, во случаите кога „се обнови од темел овој божји храм“. Но, сепак, бројот на сочувани цркви кои се или функционални или, пак, имаат барем делумно сочуван живопис од пред-Милутиновото време не го надминува бројот на подоцнежните, туку напротив, ние дојдовме до број на сочувани, неразрушени цркви од претходните векови, кој не надминува дваесет, а нашата листа има преку триесет, без оние за кои не може со сигурност да се потврди времето на создавање и не сметајќи ги надградбите на постоечки цркви, како и пештерските цркви.

12. ЗАГРОЗЕНОСТ НА СРЕДНОВЕКОВНОТО НАСЛЕДСТВО И ХРИСТИЈАНСКИТЕ СПОМЕНИЦИ ВО МАКЕДОНИЈА И ВО СОСЕДСТВОТО

Културното наследство, како една од основите на идентитетот на еден народ, со кое тој се идентификува, се гордее, на чии традиции се повикува и ги продолжува, претставува скапоцено и непроценливо богатство за кое грижата ја презема државата, преку соодветните институции за негова идентификација, валоризација, класификација, заштита, конзервација и презентација. Културното наследство од минатите епохи е скапоцен ресурс, но лимитиран по својот обем, зашто не може да постои нова продукција на градби од минатите времиња, туку заедницата треба грчевито да се бори да ги сочува спомениците, лимитирани по број, кои не можат да се умножат, туку само да се сочуваат од девастација. Особено недвижното културно наследство, кое не може да се пренесе во соодветна институција, како музеј, архив и сл., е изложено на сите оние фактори, природни и антропогени, кои всушност и придонеле да зборуваме за сочувано наследство, а не за севкупноста на средновековните или, пак, која било друга група споменици.

За жал, во пракса се покажува дека статусот на „културно наследство заштитено со закон“ е лесно да се додели, но фактичката грижа за него е многу покомплексна активност, која не треба да се сведе на сочувување на статус кво состојба, зашто самиот проток на времето влијае на спомениците, па е неопходен активен пристап, со постојан мониторинг, конзервација и интервенција. Во нашите теренски истражувања и посети на бројните споменици на културата, како од средниот век така и од другите периоди, можевме да се увериме дека и покрај поединечните активности, тие се минимални и најчесто недоволни за базично сочувување, а многу ретко постои

унапредување на локалитетите како места достапни за посетители, презентирани на соодветен начин.

„Во тој контекст, кога ќе се погледне големата слика на македонското културно наследство од средновековниот период, може да се констатираат три кластери на споменици: прва група – монументи за кои е побарана финансиска и логистичка помош од меѓународните институции и организации кои ја менаџираат заштитата во state of the art форма, без оглед на резултатите или успешноста на имплементацијата (на пример, Света Богородица Перивлепта, Свети Ѓорѓи во Старо Нагоричане), споменици во кои се вложени буџетски средства неопходни за ревитализација, реструктуризација и посоодветна презентација (на пр. Успение Богородичино во манастирот Трескавец) и дела кои пропаѓаат полека и секојдневно, лизгајќи се кон сенката на она што некогаш биле, т.е. драматично напуштајќи го некогашниот ликовен сјај (на пр. Света Богородица – Матејче, Свети Ѓорѓи – Курбиново). Сепак, постои и една четврта (за среќа, малубројна) група споменици – уметнички продукти заборавени од сите, напуштени до крајно несеќавање, визуелно обезвреднети и препуштени на немилосрдниот амбис на историската *damnatio memoriae*. Во таа несреќна, одамна напуштена и неправедно запоставена споменична група спаѓа и црквата Свети Атанасиј кај тетовското село Лешок“ (Димитрова, 2019:2).

Така, на пример, во последните триесетина години, во ниту еден од позначајните споменици кои се предмет на наш интерес во овој труд не е извршена конзервација на фреските, нешто што треба да биде постојана, повремена пракса, имајќи предвид дека православните храмови како главна декоративна одлика го имаат токму живописот, кој претставува историја на сликарството на еден народ. Поради природата на ова сликарство, настанато во фрескотехника како сиден мурал, тоа не може да се пренесе во музејска институција без нарушување на неговата автентичност, туку мора да се сочува на лице место, во самиот храм каде што е настанато.

Единствени примери за извршена конзервација или конзервација во тек, според нашите сознанија, се црквата Св. Богородица Перивлепта во Охрид и манастирската црква во Трескавец. Конзервацијата во прилепскиот манастир е последица на пожарот од 2013 година кој ги уништи конаците (slobodnaevropa.mk, 6.2.2013), па при севкупната обнова на манастирот, ќе се пристапи и кон конзервација на живописот, која сè уште не е започната. „По седум години заврши комплексната санација на

охридската црква Св. Богородица Перивлепта...“ (fakulteti.mk, 26.10.2016), при што конзервацијата беше извршена во целост, но само во внатрешноста на наосот и нартексот, па сето сликарство во надворешната приплата беше препуштено на тивко и постојано пропаѓање, а токму тоа сликарство е од четринаесеттиот век, од времето на Српското Царство, за разлика од внатрешноста, која е од времето на Ромејското Царство. Вршени се и зафати во Старо Нагоричане од страна на Националниот конзерваторски центар, а со средства од странски фондови (<https://cfcd.finance.gov.mk/?p=3846>).

Кај дел од храмовите од нашиот примерок, регистрирана е појава на влага, која е погубна за зачувување на фреските, особено кај оние кои се наоѓаат близу до вода, како Св. Богородица Заумска на Охридското Езеро, Св. Андреја крај езерото Матка и Св. Ѓорѓи во Полошко на брегот на Тиквешкото Езеро. Во сите три случаи, само се вршат испитувања на состојбите, конзервацијата не е започната, а стручните мерења истовремено значат дека овие цркви се затворени и недостапни за посетителите за време на целиот процес, кој може да трае и со години. Две од езерата се создадени со човечка интервенција, што укажува дека и при нивното создавање во минатото не се имало предвид како промената на екосистемот ќе се одрази на овие споменици на културата заштитени со закон.

Како последица од институционалната негрижа, некои од спомениците се оставени без заштита и покрив, а нивната реставрација не е ни во најава. Тука би ги навеле црквата Св. Ѓорѓи во селото Матејче, црквата Св. Атанасие во прилепски Варош и Св. Недела во кањонот Матка, кои се под отворено небо, а фреските, т.е. нивните остатоци, сосема незаштитени, се изложени на сонце, дожд и снег. Единствено, црквата Св. Атанасие во стариот манастир Лешок има покривна конструкција, т.е. лимен кров како базична заштита од врнежи. Овие храмови, освен варошкиот, се во сосема запуштена состојба, обраснати со вегетација, без никаква информација или патоказ кој би укажал на нивното постоење. Во подеднакво лоша состојба е и црквичката Св. Сава во Претор, според репортажата на Преспанско-пелагониската епархија (pppe.mk, 29.6.2017).

Поради ваквата состојба, односно повеќегодишната изложеност на надворешни влијанија и недостаток од заштита и конзервација, трајно се изгубени или се само видливи контурите на дел од ктиторските портрети кои се визуелна верификација за градителите и обновителите на овие цркви. Така, дел од нив денес се достапни само преку стари, црно-бели фотографии или нацрти на првите истражувачи.

Покрај исчезнатите царски ктиторски портрети на катот на охридската катедрала Св. Софија, на пат да исчезнат се и царските портрети во надворешната припрага на Перивлепта. Сосема се избледени фасадните портрети на ктиторите во Св. Богородица крај Марковиот манастир, како и оние на Св. Петар на преспанскиот остров, а веќе се сосема исчезнати портретот на ктиторката од фасадата на Св. Никола во скопски Љуботен, како и од внатрешноста на Св. Недела на Матка, како директна последица на срушената купола и кровни сводови. Реставрацијата на овој мал куполен храм, и покрај непристапниот терен, не е неизводлива, особено ако се има предвид дека во иста состојба или полоша пред нивното реставрирање се наоѓале некои од средновековните цркви кои се денес функционални манастири, како Водоча, Плаошник и сл. Сметаме дека е несфатливо во стотина години од современиот период да се дозволи трајно исчезнување на уметнички дела, историски сведоштва, кои успеале да се сочуваат претходните пет века, кога не постоела институционална грижа или, пак, современи конзервациски методи. Зачудувачки е што оваа црква воопшто не е заведена како недвижно добро од страна на Управата за заштита на културното наследство.

За негрижата на институциите одговорни за заштита на културното наследство од периодот на српското средновековие во Македонија можеби најживописно зборува податокот дека, колку што ни е познато нам, врз основа на информациите кои ги имаме, во последните 35 години, односно откако Македонија е самостојна држава, не е извршена ниту една целосна конзервација на живописот во која било од црквите изградени и осликани во периодот кој го разгледуваме во овој труд. Извршени се само претконзерваторски постапки на мерење на влагата во Полошко и Заум, како и Св. Андреја на Матка, т.е. храмовите кои стојат во непосредна близина на поголема вода.

Фрапантно е што за време на целосната конзервација на Богородица Перивлепта, која ги потенцира целиот раскош и убавината на уметноста на Михаил и Евтихие, а која беше реализирана во периодот 2009-2016 година, со средства од САД, преку Министерството за култура на Република Македонија, заштитени и реставрирани се само фреските од 13 век, додека врз живописот во параклисите, како и во надворешната припрата, некогашен отворен трем на црквата, не е направена никаква интервенција. Па така, претставите на царот Урош и световната и црковната власт од градот Охрид од втората половина на 14 век се сосема оштетени и тешко препознатливи. Денес можеме да ги согледаме во целост благодарение на фотографиите направени од истражувачите пред стотина години, додека вистинските фрески секојдневно пропаѓаат. А таму се наоѓа, на пример, единствениот сочуван портрет на Вук Бранковиќ, идниот зет на кнезот Лазар и предводник на десното крило на српската војска во прочуената Косовска битка од 1389 година. Тој е и зачетник на последната голема владетелска лоза на средновековната Србија – Бранковиќите.

Во некои случаи и самите реставратори се одлучуваат за отстранување делови од храмовите за кои сметаат дека дополнително биле дозидани, па така, за да се врати „автентичноста“ на храмот, отстранувани се најчесто параклиси или припрати, за кои се верувало дека се градени 16-19 век, како тие да не се дел од минатото и наследството. Уште пред Втората светска војна е отстранета црквата во црква во Матејче (Димитрова, 2002), а по Втората светска војна припратите на Лесново, Канео и др. Посебно интересно е отстранувањето на страничниот параклис на Св. Никита на Скопска Црна Гора, зашто по сè изгледа бил граден истовремено со главната црква.

Покрај високите средства кои се потребни да се издвојат за конзерваторско-реставраторски зафати, постојат и други проблеми во македонското искуство на заштита на средновековните споменици на културата. Донка Барциева-Трајковска посочува два клучни општествени сегмента зошто заштитата оди во погрешна и штетна насока.

Првиот е образовниот, зашто за успешна заштита реставраторите мораат да имаат познавање и на старите градителски техники, како и интердисциплинарно познавање

на предметот кој се третира, а високообразовните институции се доминантно насочени кон проектирање на нови градби.

Вториот, поврзан со првиот, е барањето да се проектира нов систем на заштита, при што „застарените и нефункционални системи“, кои со векови ги одржувале спомениците, се заменуваат со нови, со што се нарушува автентичниот конструктивен систем на градење и трајно се уништуваат стотици квадратни метри фрескосликарство, зашто новите кровови биле причина за оштетување на живописот, овозможувајќи таложеење на соли на фреските (<https://marh.mk/sistem-na-gradenje-i-restavracija-na-vizantiskite-crkvi-bardjieva/>).

Доколку досега изложувавме примери на негрижа, т.е. недоволна грижа, како последица од повеќе фактори, вклучувајќи ги материјалните и човечките ресурси, во продолжение ќе наведеме случаи на физичко оштетување, па и уништување на наследството.

Дека статусот на „споменик на културата заштитен со закон“, освен недостатокот на редовни, повремени конзерваторско-реставраторски потфати, не нуди нужно грижа, заштита и сигурност за сочувувањето на материјалното добро, зборува и примерот за физичкото нарушување на интегритетот на спомениците. Вистина е дека Македонија е богата со религиозни споменици од минатото, но е загрижувачки по кој приоритет се распределуваат ограничените средства кои државата ги одделува преку Министерството за култура.

Според медиумските извештаи, во изминатите дваесетина години, повремено се случуваа бројни крајби на икони од храмовите, главно во Западна Македонија, при што беа загубени бројни т.н. поствизантиски икони. Зборуваме за десетици и десетици икони, отстранети најчесто од иконостасите на црквите во селските средини, каде што надзорот е ограничен, а грижата препуштена на месното население. Најголемиот дел од украдените културни добра завршуваа во Албанија, за што се доби и институционална потврда во 2022 година, кога „по деветгодишни преговори, Албанија ќе ѝ врати на Македонија 20 икони кои биле нелегално изнесени од земјата. Во меѓувреме треба во двете земји да биде ратификуван договорот“ (БГ/МИА, пренесено од DW на 15.11.2022).

Враќањето на иконите, доколку било реализирано, е редок добар пример. Позитивно е и тоа што започна проект за евидентирање на состојбата на православното културно наследство во земјава под палка на ИКОМОС (monitoring.icomos.org.mk), при што е извршен мониторинг на 707 цркви и манастири од различни периоди. Но, ако ги изземеме повеќегодишните кражби на икони, најголемо загрозување на споменик на културата сè уште повремено се врши во задужбината на царицата Јелена и царот Урош во кумановското Матејче.

Немилата судбина на манастирот Матејче, еден од двата најголеми споменика на средновековната монументална уметност кај нас, кој беше користен како воен штаб на вооружени екстремисти во 2001 година, па претрпе тешки оштетувања, е илустрација за дисфункционалност на државните капацитети за заштита на спомениците кои, според својата вредност, подложат на државна заштита.

„За жал, во 2001 година, Богородичната црква стана воено упориште на паравоените формации на екстремистите, кои го оштетија градежниот корпус на храмот и уништија значителни партии од и онака кривкиот живопис на ѕидовите од црквата“ (Димитрова, 2002:7).

Оттогаш, овој споменик на културата заштитен со закон не функционира како манастир, сите околни градби се во рушевна состојба, а самата црква, најголема петкоуполна средновековна задужбина во Македонија и единствена царска кај нас, е оставена на милост и повеќе на немилост на криминални структури кои гравитираат кон ова запуштено, ретко населено подрачје.

Манастирот Матејче, чии фрески беа оштетени во 2001 година, а на нив цртани графити (Св. Петар, на пример, доби натпис Диего Армандо Марадона, очила за сонце и запалена цигара во устата), кој беше со искршени врати и прозорци, а целиот комплекс околу црквата, сосе детското одморалиште и камбанаријата, беше уништен и напуштен, се чини дека чека повеќе од две децении за одлучна заштитна интервенција.

„Најблиското населено место, селото Матејче, по 2001 година има 130 напуштени куќи на Македонци и Срби, па денес нема православни жители во него“ (Ćirić, 2022:317).

Патот што води до манастирот е изграден во 1930-тите години, кога се вршени археолошки истражувања и конзервација на храмот (Димитрова, 2002), а кровот, без

заштитниот оловен покрив, кој континуирано се краде, ја изложува внатрешноста на влага, која секојдневно го нагризува средновековното сликарство.

Иако Претставништвото на ИКОМОС за Македонија бараше интервенција во 2001, а Српскиот културен центар СПОНА од Скопје во 2021 година поднесе иницијатива за номинација на манастирот како загрошено културно наследство под УНЕСКО, конкретни чекори сè уште не се преземени (Ćirić, 2022).

Девастацијата продолжува и во мирнодопски услови, а заштитата, која државата ја презела законски како своја должност и обврска, недостасува. Па така, медиумите во 2022 година пренесоа дека, во неколку наврати во 2021-2022 година, дел по дел е краден оловниот покрив, што, покрај нарушување на интегритетот на споменикот преку отворена кражба, предизвикува и оштетување, како на архитектурата така посредно и на живописот. Еве што пренесоа медиумите на 30.1.2022:

„Иако уште пред еден месец беше пријавено дека крадци го вадат оловото од кровот, ни црквата ни државата не преземаа ништо да го обезбедат објектот, па арамиите се вратиле да ја довршат работата и да го украдат она што останало. Го извадиле оловото и на вториот свод, останало само на куполата. Таму каде што не можеле лесно да ги откорнат плочите ги ваделе со копач. Уште им стои скалата на која се качувале, ја врзале со јаже за да не им падне. Ќе се вратат да ја довршат работата, нема кој да им смета“ (<http://kumanovonews.mk/vesti/potrebna-e-itna-intervencija-za-spas-na-manastirskiot-kompleks-vo-matejce-kaza-ministerkata-za-kultura>).

Се работи за новиот оловен покрив, што е спомнат во текстот, кој беше ставен по 2001 година. Во оваа година, 2025, медиумите пренесоа дека повторно е оштетен најновиот кров, но исто така вршени се и ископувања во самата црква, при што е оштетен подот, како и гробниците на погребаните во храмот. Еве што објави МПЦ на интернет на 7 март, еден ден откако случајот ѝ бил пријавен на Кумановската митрополија, а медиумите пренесоа:

„Како сопственици на заштитено културно добро, ја известуваме јавноста дека врз заштитеното културно добро – манастирот Пресвета Богородица, с. Матејче, Општина Липково, Куманово, од страна на непознат сторител во месец март 2025 година е извршен неовластен упад во црковен имот во Манастирот Пресвета Богородица с. Матејче. Упадот е извршен со провалување во затворените простории на манастирската црква. Извршено е

копање на подот на манастирската црква, кој е целосно раскопан, и извршен е ископ на голема количина на земја, при што се извадени и осквернати посмртните останки на порано погребани лица на ова место. Исто така е причинета значителна материјална штета и кражба на оловен лим од централната купола на манастирската црква“ (<http://sdk.mk/index.php/dopisna-mrezha/iskopani-podot-i-posmrtni-ostanki-vo-tsrbkva-vo-matejche-i-ukradeno-preostanatot-olovo-od-pokrivot>).

Најавата на локалните медиуми во јануари дека крадците ќе се вратат да ја довршат работата се остварила до март. Само пет месеци пред тоа, на 28.9.2024, www.kumanovonews.mk објави статија под наслов „Скриени бисери на културното наследство во Кумановско: Споменици од непроценлива вредност во опасност од целосно пропаѓање“. Во неа, професорката Елизабета Димитрова, меѓу другото, ќе каже:

„Манастирот Матејче е единствен споменик од средината на 14 век во византискиот културен круг. И тоа зашто е мавзолејска црква, подигната како меморијален објект на српската царица Јелена. Потоа, претставува и еден авангарден модел на архитектонска структура затоа што го содржи најголемиот сликан ансамбл во Македонија во 14 век, вториот по големина на сликаната програма на Балканскиот Полуостров. Ако го изгубиме Матејче, губиме еден империјален споменик. Ова е втора по големина црква во Македонија, по катедралата Света Софија во Охрид. Има многу сензибилен, деликатен ликовен јазик, кој не можете да го сретнете во многу споменици. Тоа е многу светло, многу поетски натопено сликарство, многу софистицирано“ (<http://kumanovonews.mk/podoprenglas/skrieni-biseri-na-kulturnoto-nasledstvo-vo-kumanovski-region-spomenici-od-neprocenliva-vrednost-vo-opasnost-od-celosno-ruiniranje>).

Сето ова претставува физичко уништување на највредно средновековно културно наследство, во теорија законски заштитено, кое може да доведе до негово трајно и неповратно губење, како во примерите кои ќе ги наведеме од деловите на Србија каде што таа нема физичка контрола по 1999 година.

Неопходноста на државна заштита од девастација и уништување може да се согледа и од состојбите на културното наследство создавано во истиот период, кое е дел од истиот корпус на споменици, во самата Србија, односно нејзината покраина

Косово и Метохија, по отстранувањето на државниот апарат на земјата чие наследство се овие храмови.

„Свршетокот на војната на Косово и Метохија и престанокот на бомбардирањето на СР Југославија со донесувањето на Резолуцијата 1244 на Советот за безбедност на ООН на 10 јуни 1999 година требаше да обезбедат воспоставување на мирот и сигурноста во јужната српска покраина. Гарант беше Советот за безбедност на ООН, а извршители беа КФОР и УНМИК. Со Резолуцијата 1244 опфатен е и проблемот на сочувување на културното наследство – во Анексот 2 на Резолуцијата, во точка 6, алинеја 3, се говори за обезбедување присуство на југословенскиот, односно српскиот персонал на местата на кои постои културно наследство. Во пракса тоа изгледаше така што воено се обезбедени енклавите, деловите на населбите населени со Срби, како и манастирите на Српската православна црква. На местата за кои е проценето дека поставување воено обезбедување не е неопходно објектите се оградувани со бодликава жица и затворани.

По заминувањето на Војската на Југославија, во текот на јуни 1999 година, голем број на српските културно-историски споменици настрадаа во ‘победничките’ славја на ОВК и албанското население. До темел се срушени со минирање, запалени и потполно избришани многу исклучително вредни средновековни храмови, како и оние поновите, настанати од 17 до 20 век. Потполно уништување на бисерите на српската средновековна уметност во Речани, Чабиќи, Долац, Дрсник, Неродимје, Млечани, Муштуиште, Зочиште беше спроведено така да се избрише секој нивни траг и потполно да се оневозможи обнова. Разорувањето на спомениците кои се обновени непосредно пред војната, како и фактот дека нивното уништување се одвивало во фази, во тек на повеќе месеци, говори за смислени намери и плански завршена работа на укинување на меморијата и бришење на траговите на српската историја на Косово и Метохија. ‘Ископувањето на темелите и коренот’ јасно се покажа кога станува збор за црквата Свети Никола во Чабиќи, каде што стручниот тим во 2001 година на местото на црквата затекна јама подлабока од метар, затрупана со ѓубре.

Судејќи по случувањата од средината на март 2004 година, периодот од 2000 до крајот на 2003 година не донел постепенa нормализација и смирување на ситуацијата, туку затишје пред бура и стихија која требало да го доврши проектот за затирање на српскиот народ, српското наследство и сеќавањето на Србите на Косово и Метохија. За продолжението е најден и повод – навистина тажен – давање на три албански деца во Ибар, за што се обвинети српските деца од соседното село. Одлично припремени, Албанците ширум Косово и Метохија почнуваат да се ‘одмаздуваат’ – ги напаѓаат и ги протеруваат Србите и ги палат и рушат храмовите, куќите,

манастирите и гробјата. За два, односно четири дена, колку што траеше погромот, иселени се повеќе од 4000 Срби, спалени и оштетени се преку 700 српски куќи, спалени, оштетени и ограбени се триесет и едно култно место, повредени околу 950 и убиени дваесет и осум Срби. Повторно се сквернавени, рушени и раскопувани српските гробја. Манастирот Девич, разоруван и пљачкан во обете светски војни, кога е искршен и осквернавен и кивотот на Свети Јоаникие Девички, пален е и пљачкан и во 1999 година. Запален е, осквернавен и испразнет и во март 2004 година.

Рушењата во Призрен во мартовскиот погром се планирани како довршување на затирањето на сведоштвата за Душановата престолнина и српството во него. Требало со палењето на Богородица Левишка и нејзините фрески, меѓу кои е и хоризонтална владетелска лоза на Немањиките, да се заврши деградацијата на тој споменик кој се наоѓа на Листата на светското наследство, започната уште на крајот на 20 век. Спален е и соборниот храм Свети Ѓорѓи од втората половина на 19 век. Сите призренски цркви се запалени и осквернавени. Гореше и Поткаљаја, српската населба која доминираше со панорамата на Призрен од почетокот на 19 век. Во текот на погромот е минирана и црквата Света Недела во Живињани. Во неа е уништено и нацртаното стебло со обележени фамилии отселени од Живињани и имињата на местата во кои отишле. И тоа рушење имаше иста порака како и сите претходни – ни враќање ни спомен за постоењето на Србите“ (Марковиќ и Војводиќ, 2017:70).

Црквата Богородица Одигитрија, во селото Муштуште, кај Сува Река, во Метохија, беше задужбина на Јован Драгослав, великиот казанец на кралот Милутин, која ја подигнал со жената Елена, синот Станиша и со ќерката Ана, а тој бил еден од првите властелини со поголеми материјални можности. Според натписот, на камената плоча над влезот, црквата била завршена во 1315 година, а живописот беше датиран до 1320. Со овој храм започнува ерата на големи властелински задужбини, која ќе биде најдобро осведочена во македонскиот 14 век, кога цркви со основа на крст впишан во квадрат и високо кубе ќе бидат идеалот кон кој се тежнее, поставен од кралот Милутин во Св. Никита на Скопска Црна Гора. Од Богородица Одигитрија денес не е сочувано ништо освен фотографии, студии, видеоприлози, зашто во летото 1999 година, непосредно по повлекувањето на српскиот државен апарат од поранешната Автономна покраина Косово и Метохија, при грижа за безбедноста од меѓународните сили како последица од Кумановската спогодба за окончување на агресијата врз СР Југославија, црквата беше минирана и до темел срушена од страна на локалното албанско

население. Со тоа е трајно и неповратно уништен првокласен споменик на културата, стар скоро 700 години, репрезентативен примерок на средновековната архитектура и сликарство од својата доба. Се работи за најстарата (дотогаш) сочувана властелинска задужбина од вардарски стил, завршена во 1315 година, а која по планот на градба е идентична со најголемиот број на монументални, куполни задужбини во Македонија, изградени по неа во 14 век. Споменикот бил под заштита на државата, но во тој момент, државата немала контрола врз тој дел од својата територија.

Истото важи и за црквата Свети Ѓорѓи во Речане кај Сува Река, од пред 1370 година, кога се упокоил нејзиниот ктитор, безимениот војвода, која е до темел срушена, без можност за идна реставрација, а исто така е споменик од највисока вредност, со купола, врз стеснет крст впишан во квадрат со три траеви (Марковиќ, 2018). Обете исчезнаа од мапата на средновековното културно наследство во 1999 година. Безмалку во ништо не се разликуваа од нашите задужбини од 14 век, а не се единствените кои веќе ги нема.

Во селото Долац, кај Клина, Метохија, постоеше храм посветен на Воведението на Пресвета Богородица, споменат уште во повелбите на кралот Милутин, а сосема уништен во 1999 година. Во летото таа година, целосно се уништени и црквите во манастирот Света Тројца во Мушутиште и манастирот Свети Марко Коришки близу Призрен, обете од доцниот среден век. Ранливоста на спомениците на културата, независно од тоа на кој културен круг му припаѓаат, се огледува во фактот што можат, како што укажавме, преку ноќ неповратно да исчезнат, па затоа е неопходна заштита, како и превенција, која преку позитивна интерпретација и правилна едукација би спречила идни вакви појави.

Нешто повеќе среќа имаше катедралната црква на градот Призрен, Богородица Левишка од 1307 година, ставена во 2006 година на Листата на УНЕСКО на светско културно наследство заедно со манастирите Дечани, Грачаница и Патријаршискиот манастир во Пеќ. Како загрозени, сите се внесени на Листата на светско наследство во опасност (whc.unesco.org/en/news/268). Богородица Левишка беше запалена, со што тешко страдаа живописот, целиот инвентар во црквата, како и своното и дрвениот дел од челната кула-камбанарија. Се работи за остварување на Михаил Астрапа, дворски

сликар на кралот Милутин, кој е зачетник на нов стил во византиското сликарство и е застапен во неколку од највредните живописни ансамбли и во Македонија. Исто така, Левишка е првата од низата петтокуполни цркви во српското средновековие, а нејзина варијанта (базилика претворена во петтокуполен храм) е и Св. Ѓорѓи во Старо Нагоричане, уште едно наше ремек-дело. Во истиот налет на пироманија во Призрен, во актуелниот соборен храм Св. Ѓорѓи од 19 век, „дело на непознати македонски мајстори од Дебар“ (Тимотијевиќ, 2020), сосема беше уништен и иконостасот, направен од Кузман Фрчковски. Запалени беа и трите призренски цркви од 14 век, сите во вардарски стил, меѓу кои и Св. Недела, задужбина на кралот Марко.

Статусот на културно добро од светски рамки кој Комитетот на УНЕСКО им го доделува на спомениците, според земјата во која се наоѓаат, не значи ништо во пракса доколку земјата на која ѝ е доделена таа чест, во овој случај Србија, нема можност да го штити физички своето културно наследство во недостаток на функционален државен апарат на подрачјето каде што се наоѓаат самите културни или природни добра. Самиот факт дека нешто е прогласено за споменик на културата значаен за целото човештво не пружа физичка заштита при нарушувањето на неговиот интегритет.

Дека ова не се изолирани случаи, кои се однесуваат само на нашето соседство, се покажа и во Македонија во времето кога државата немаше контрола врз целата своја територија. На истиот принцип како кај метоиските цркви, во 2001 година, за време на воениот конфликт во Македонија, како што најчесто се именува во јавноста, беше уништен со гранатирање најголемиот дел од католикот на Лешочкиот манастир, изграден во првата половина на 20 век. За среќа, за разлика од некои средновековни манастири во Метохија, не беше сосема сотрен, па подоцна беше реставриран. Инаку, за историјатот на обиди за уништување на овој манастир треба да се потсетиме дека „стариот манастир“, од 14 век, сè уште лежи во урнатини на неколку километри од сегашниот, кој го заменил уште во османлискиот период на нашата историја.

Забележан е случај во не толку далечното минато, кога христијани рушат христијански споменик, стар безмалку 600 години, мотивирани од национализам. Во близината на денешен Кустендил во Бугарија, во знак на благодарност на Христа за

победата над Бугарите во битката кај Велбужд (старото име на Кустендил, кој пак е наречен така од Турците, со значење Константинова бања, а го добил името по Константин Драгаш, последниот христијански владетел на градот и областа), Стефан Дечански подигнал храм во 1330 година. Битката која била пресвртница во историјата на Балканскиот Полуостров, во која погинал и бугарскиот цар Михаил III Шишман, кралот Стефан Дечански ја обележал со подигање на трикуполна црква посветена на Св. Спас, на ридот над местото на битката, околу 5 километри од градот, со многу успешни пропорции (Бабић-Ђорђевић, 1997).

Таа црква го дочекала дваесеттиот век оштетена, но не повеќе од бројни други споменици кои ги наведовме претходно, подложна на целосна реставрација и делумно истражена. За жал, во 1913 година, по загубената Втора балканска војна, во која се поразени од Србите и останатите соседни земји, Бугарите ја рушат до темел, како храм изграден во знак на нивниот пораз шест века порано, а во светло на новиот. Иако Велбушкиот крај бил дел од бугарската држава веќе 35 години, национализмот бил причина за рушење на црквата Спасовица, како последица на новата политичко-воена реалност. Така денес, на ридот над реката Струма, на местото на црквата, како единствен знак за светоста на местото, постои само метален крст, поставен во поново време.

Дека екстремизмот не мора нужно да е мотивиран од верска нетрпеливост или од национализам ни покажува примерот од нашето поблиско минато, кога идеологијата била искористена за уништување на градби во средновековен комплекс. Во времето кога бевме раководени од Комунистичката партија на Југославија, во рамки на ФНРЈ, бил срушен монументалниот пирг во манастирот Св. Наум, подигнат триесетина години порано.

„Веројатно додека траел спорот околу Свети Наум (територијален, помеѓу Кралството СХС и Албанија, наш. заб.), но во време кога се насирала позитивната одлука, била втемелена камбанаријата со параклис посветен на Св. Јован Владимир во дворот на манастирот. Според врежаните години на камбанаријата 1015-1925, таа се подигнува по повод 1010-годишнината од смртта на зетскиот владетел и Самуилов зет и вазал Св. Јован Владимир.

Проектант на камбанаријата бил архитектот Момир Коруновиќ (1883-1969), претставник на романтичарската архитектонска насока во Белград меѓу двете светски војни. Во проектирањето тој се служел со елементи на средновековната архитектура и со фолклорната архитектура. Светинаумската кула-камбанарија е проектирана во форма сродна на пирговите на средновековните манастири. Таа била моделирана со полукружни лази, конзоли и испуштени стреи, но градена е со современ материјал.

Во текот на 1954 и 1955 беше урната камбанаријата со параклисот на Св. Јован Владимир. Уривањето беше извршено по налог на сојузните фактори, со формално објаснување дека камбанаријата стилски не се вклопува во историскиот амбиент на манастирскиот комплекс. Фактот дека камбанаријата е подигната од кралскиот дом секако имал битно влијание во нејзиното уривање (Податоците се добиени од одговорни државни функционери за време на уривањето на камбанаријата)“ (Грозданов, 2004:73).

13. ИНТЕРПРЕТАЦИЈАТА И ЗАШТИТАТА НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО ОД ДОЦНИОТ СРЕДЕН ВЕК ВО СОВРЕМЕНИОТ МАКЕДОНСКИ КОНТЕКСТ

Спомениците што го чинат културното наследство на една држава и еден народ можат да бидат физички загорени со дејствување на лица кои не го вреднуваат тоа наследство, при што нивната егзистенција е доведена во прашање. Но, постојат и случаи кога доаѓа до планско оштетување на спомениците, без да се загрози нивниот опстанок, а како крајна цел се има прикривање или фалсификување на околностите на нивното настанување или, пак, на одредени елементи што го чинат споменичкиот корпус.

Третманот на македонското културно наследство од периодите кога била дел од Србија својот најеклатантен негативен пример го имаше пред неколку години, во Осоговскиот манастир, иако не на средновековниот сликарски корпус, туку на сликарството од меѓувоениот период. Во есента 2018 година, при една од нашите посети на манастирот, забележавме промени на инсигниите на дел од фреските, кои беа забележливи поради посветлата, понова бела боја што била употребена, па секој кој би се загледал подобро, а би имал искуство со типските претстави на светителите, би можел да го воочи тоа. При нашата наредна посета на манастирот, на 12.6.2019 година, имајќи соодветна фотокамера, ги регистриравме фотографски сите променети фрески, шест на број. Дури во ноември наредната 2020 година, Српскиот културно-информативен центар СПОНА од Скопје теренски ги потврдува промените и реагира најпрвин медиумски, а потоа и со официјални апели и пријави до надлежните институции на 2.12.2020 (Ѓириќ, 2021).

Во храмот посветен на Свети Јоаким Осоговски, во истоимениот манастир во Кривопаланечко, чија изградба траела 1847-1851 под раководство на големиот велешки протомајстор Андреја Дамјанов, на живописот во неколку наврати работел уште еден велешки мајстор, сликарот Димитрија Андонов Папрадишки. Уште во 1886, како 26-годишен зограф, започнал со осликување на тремот, за во 1945 на 87-годишна возраст за последен пат да работи во овој храм. Централниот дел од внатрешноста го осликал во 1932/33 година со композиции на бројни стоечки фигури (Михајловски, 2005).

Токму врз фреските насликани во времето на Кралството Југославија биле извршени интервенциите, односно преправките на инсигниите кои ги означуваат насликаните светци. Забележливо е дека тоа е направено исклучиво врз оние светци кои во својот животен век биле дел од средновековна Србија: на јужниот ѕид Свети цар Урош, Свети цар Лазар „у походу на Косово“, Свети крал Милутин, Свети Стефан Дечански (насликани во 1932 како дар од монашкото братство на манастирот и Георгија Петров од селото Дурачка Река), како и Свети Никодим (архиепископ Пеќски, еден од ктиторите на тамошниот манастир) и Свети Стефан Првовенчани на северниот ѕид (насликани во 1933 година како дар од Игњат Манев, фотограф од Крива Паланка, пекарскиот еснаф од Крива Паланка и трговецот Александар Санде Костиќ од селото Калин Камен). Тие се заменети со: Св. цар Владимир Киевски, Св. цар Јован Милостив, Св. цар Константин Велики, Св. Никифор Фока, Св. Константин Кавасила архиепископ охридски и Св. цар Јустинијан Први. Уочливо е дека доминираат имиња на ромејски цареви, дури четири.

„Постапката е спроведена нестручно – најпрвин се отстранети претходните натписи, а потоа невешто во подебел слој е нанесена нова подлога“ (Ћирић, 2021:25).

Со овој чин на бришење на имињата на светителите (кои во својот земен живот биле дел од српската држава), извршен е *damnatio memoriae*, а тие се осудени на заборава. Јавноста беше известена дури откако СПОНА го обелодени случајот. Според овој напис во „Слободен печат“, виновниците би требало да се познати:

„Црковните органи наводно не знаеле дека лицата на кои им било дозволено да ги исчистат и освежат потемнетите или избледени имиња на дарителите на манастирските

фрески, своеволно и без дозвола се нафатиле да интервенираат и во горниот дел на сликите на светците, каде што стојат нивните имиња, а уште помалку дека ќе ги преименуваат во сосема други личности“ (<https://www.slobodenpechat.mk/inspektori-vo-osogovskiot-manastir-freskite-bile-prepravani-ama-nikoj-ne-dal-dozvola/>).

Несфатливо ни е како повеќе од една година, како што се чини, никој друг не ја забележал промената или, пак, некој се потрудил да не се забележи зашто, по нашето увидување на настанатата промена, и нам ни беше речено дека немало никакви претходни работи во храмот. Единствена утеха е соодветната реакција на владиката Григориј кој изјавил за Религија.мк, медиум што овој случај го нарече „срамен фалсификат“, а пренесува „Слободен печат“:

„Недозволиво е да се менуваат историските факти и вистини на нашите простори. Фреските од пред извесно време се вратени во оригиналната состојба. Меѓу другото, за во иднина да не ни се случуваат вакви работи, донесовме Одлука за сите интервенции, стручна работа или какви било други работи во црквите и манастирите да се добива дозвола од страна на МПЦ и да се контролира што се работи во нив“ (<https://www.slobodenpechat.mk/sloboden-pechat-vo-manastiro-t-sveti-joakim-osogovski-pishi-brshi-vrz-freskite-umetnikot-nepoznat/>).

Фреските повторно беа коригирани, па ги имаат оригиналните натписи, но лесно е воочлива и втората интервенција, па можеме само да заклучиме дека физичкото оштетување е непоправливо направено.

Интервенцијата врз фреските во католикот на Осоговскиот манастир е проблематична од најмалку три аспекти. Како прво, станува збор за противзаконски акт, за оштетување на споменик на културата заштитен со закон, на кој не смее да се интервенира без проект и одобрение од Републичкиот завод за заштита на спомениците на културата – Скопје (Национален конзерваторски центар). Второ, се работи за сквернавење на уметнички дела, конкретно за некои од последните остварувања на Димитар Андонов Папрадишки, еден од зачетниците на световното сликарство кај нас, кој истовремено ги продолжува и зографските традиции од минатото и секоја промена го нарушува интегритетот на фреските. Трето, се работи за фалсификување на дело создавано во едно определено време и за лажирање на историските податоци запишани на самите фрески. И како четврто, од религиски

аспект, се работи за светогрдие, земајќи предвид дека сите насликани историски личности се светци, па нивното преименување, при што сè уште ги носат своите препознатливи визуелни претстави е чин на нивно обесветување и обесмислување.

За жал, ова веројатно не е единствена интервенција од овој вид, зашто во црквата Св. Атанасија Александриски во манастирот Журче, во Железник, на фреската на јужниот лак на тремот, на која е прикажан Св. Сава, изгребан е делот од натписот на кој е означен како „Српски“ (Ћирић, 2021). Блиска по природа, но различна по карактер е и „духовната интервенција“ во Лешочкиот манастир, каде што новиот католикон, изграден во 20 век, при обновата по немилите настани од 2001 година, доби „скратена“ посвета, па наместо на Свети Атанасиј и Светиот цар Лазар, денес е храм во спомен само на александрискиот епископ, додека маченикот од Косовскиот бој е изоставен.

Нам ни се познати и други вакви случаи, од нашето соседство, што само посочува дека се работи за феномен, кој не е нов, а ни ограничен на еден народ, или земја. Во познатиот манастир посветен на Свети Јован Претеча (Продром) на Меникејската Гора, над Сер во Северна Грција (Беломорска Македонија), по пожарот од 2010 година, при реставрацијата беше откриена единствена фреска на царот Душан со царот Урош и царицата Јелена. Тоа не е изненадувачки, имајќи предвид дека се работи за најпрестижниот средновековен манастир во Серско, каде што Душан се прогласил за цар во 1345 и каде што го објавил дополнувањето на својот Законик во 1354 година. Царот Душан станал нов ктитор, а манастирот бил приложен на Хиландар, каде што сè уште се чуваат „сите дипломи за имотите на тој манастир“. Во самиот град Сер, царицата Јелена, во посебна црква пред катедралата, го погребала цариградскиот патријарх Калист, кој се упокоил при работна посета на царицата во 1364 година.

Првиот пишан траг за фреската постои во книгата „Од Косово на Сино Море“, патепис од 1902 година на Бранислав Нушиќ, кој во 1896 година го посетил манастирот за да ја фотографира фреската на српското царско семејство, а на молба на сликарот Паја Јовановиќ, за негови потреби. Познатиот писател, фолклорист, управник на Скопскиот театар и конзуларен чиновник на Србија во Османлиското Царство, Бранислав Нушиќ, пишува:

„Јавав на коњ, зашто поинаку до манастирот не може да се дојде, а во бисаѓите го носев апаратот. Не знам што можеше да му се случи, но некако се отворил и пропуштил светлина на плочите во него. Затоа сликите лошо ми излегоа, та почнав да се спремам другиот ден пак да одам. Како што тие денови беше отворањето на Српската школа во Сер, па Грците се уплашија од моите чести посети на манастирот, а им се причини опасно со фотографија да се сочува споменикот кој би докажал дека и Србите имаат право на тој манастир, по наредба на грчкиот конзул – за кого Грците велат дека е многу образован – и со благослов на серскиот грчки митрополит, ја изгребаа целата слика и го преваросаа сидот! Така, неодамна, на чест на Грците, уништен е еден многу скапоцен споменик“ (Нушиќ во Радовиќ, 2008:128).

Подоцна фреската е прекриена со нова, а се наоѓа над гробот на патријархот цариградски Генадиј, првиот патријарх прогласен по турското освојување на Цариград во 1453 година. Во интернет-презентацијата на манастирот основан во втората половина на 13 век, на официјалната веб-страница, исто така не се спомнува фреската која по околу 120 години повторно ја здогледа светлината.

Над егзонартексот се наоѓа параклис Свети Никола, со фрески од 14 век и аркосолиум во југозападниот агол на капелата, кој ги содржи остатоците на Јелена, сестрата на Јован Углеша, сопруга на Никола Радоња, брат на Вук Бранковиќ и нејзините ќерки. И натписот над гробот бил во еден период премачкан, велат печатените и електронските медиуми од Србија кои ја објавија оваа вест во 2022 година (Политика, 1 октомври, 2022).

Овој случај на прикривање факти и маскирање на историските извори од прв ред и материјални сведоштва за минатото е идентичен со случајот од Марковиот манастир кај Скопје, наведен во прилогот, каде што во време на управа на Бугарската егзархија со манастирот (премиот од 19 кон 20 век) биле вршени интервенции. Така, затворени во кровот на новоизградениот параклис, биле сокриени ктиторските портрети на краевите Марко и Волкашин над јужниот влез, а биле откриени дури по Втората светска војна од Коста Балабанов. Поголема штета е направена со оштетувањето на ктиторските портрети во внатрешноста, како и со премачкувањето со мрсна боја на ктиторскиот натпис, забележен од првите проучувачи од 19 век, но кој подоцнежните не можеле да го пронајдат, зашто пројавениот интерес бил доволна причина да се отстранат трагите од неговото постоење, како и во Серскиот манастир. За жал, и

промената на инсигниите во Осоговскиот манастир спаѓа во редот на вакви фалсификати и уништувања, кои на најгруб начин сакаат да го прилагодат минатото на современите националистички погледи и идеи, кои, често, немаат допирна точка со некогашните погледи и идеи.

Дека примерите од Сер и Маркова Сушица биле дел од национални стратегии во османлиската Македонија може да се види и од познатите случаи на подметнувања на лажни камени натписи од страна на бугарски фалсификатори, како во минатото така и во современото. Додека т.н. Битолска плоча се користи во историографијата како извор, иако е произволно реконструирана во голема мера, за останатите наведени натписи нема дилеми дека се фалсификати.

„Додека терминологијата на Битолската плоча нема паралела во средновековните владетелски натписи и е туѓа на средновековната идеологија и сфаќање, таа многу добро се вклопува во балканските ралност од првата половина на XX в. Натписот така како што е формулиран зема позиција по сите клучни спорни прашања на големиот територијално-националистички спор од почетокот на XX в., распламтен после трудовите на Прокиќ од 1906 и 1908 г. – чија е Самуиловата држава и чии са нејзините владетели („самодржец бугарски“), какво е населението во неа и поспецијално во Македонија (Бугари) и каква е народноста на комитопулите („Бугарин родум“).

Освен обемна полемичка литература овој спор има родено веќе и неколку фалсификати кои си поставуваат за цел да го докажат бугарскиот карактер на Самуиловата држава. Создавани се од страна на бугарски националисти. Едниот е „откриен“ во 1997 г. - така наречениот Воденски надпис на Самуил, во кој тој е наречен „Цар на Бугарите и Ромеите“ и подига храм „за спасението на Бугарите“. Вториот, пронајден од двајца членови на ВМРО БНД излезе на виделина во 2004 г. – натпис на камен од село Самуилово, Петричко на кој според двете верзии на неговиот прочит пишува: "Самуил (во) Христа Бога верен цар и сам(о) Болгарин" или: "Самуил (во) Христа Бога верен цар и самодржец Болгаром". Карактерно е што и покрај очигледноста на фалсификатите се прават обиди да бидат третираны како автентични и искористени во денешниот спор за Македонија. Врската национализам (бугарски во случајот) – стремеж за докажување бугарскиот карактер на Македонија преку Самуиловото царство - создавање/пласирање на историски фалсификат и во двата случаја е очигледна.

Освен мотив и соодветна практика, постоела и реална можност за создавање на фалсификат за време на двете бугарски окупации на Битола – 1915 – 1917 и 1941 – 1944 г. Особено погодни биле условите во првиот период кога Битола е на самиот фронт и е тешко оштетена од артилеријата. Во истиот период во бугарската војска е создадена специална разузнавачка структура која се бави со собирање на артефакти, кои би ги докажувале бугарските права врз Македонија и во која се вклучени голем број мобилизирани историчари на чело со идниот премиер Богдан Филов“ (Стојков, 2015:2).

Вакви обиди за подметнување фалсификати, ако се пренебрегне осоговскиот случај, нема во македонската држава. Кај нас почесто се премолчуваат нештата отколку што се фалсификуваат. Во изминатата година медиумите известија за почеток на обнова на сегашен метох на Бигорскиот манастир, изграден на средновековно манастириште, преземајќи ја информацијата од манастирското братство:

„На 5км северно од селата Модрич и Дренок, покрај границата со Република Албанија која се спушта на само 500м покрај реката Црвеница (Требишка река) и околу 7,5км југоисточно од селото Цепиште, над месноста „Три чешми“, покрај регионалниот пат Струга-Дебар, опстојуваат остатоците од Манастирот Св. Архангел Гавриил. Во археолошката карта на Република Македонија местото, односно локалитетот е евидентиран како црква од среден век“ (<http://bigorski.org.mk/metosi-skitovi/manastirec/>).

Следнава вест идентично ја пренесоа повеќе медиуми, како Канал 5, Порта.мк, МИА.мк, Религија.мк, во периодот 21-26 јули 2024 година:

„Сместен во длабочините на Дебарски или Долни Дримкол, оваа голема Светиња, како што велат од Бигорски манастир, со векови била место на молитва и на духовно вдахновение и воздигнување, тврдина на верата и на културата во западниот крај на Македонија. Датира уште од ромејскиот период (пред 14 век), но остатоците од сегашниот храм се од почетокот на 20 век. Последната Света Литургија во него била отслужена во пролетта 1944 година од блаженоупокоениот јереј Милан Јовановски од село Модрич“ (<http://religija.mk/drimkolskiot-manastir-utre-ke-voskresne-so-liturgija-po-80-godini/>).

Еве што уште се објави на интернет-страницата на Бигорскиот манастир, чиј посед е овој манастир во обнова:

„Манастирот Св. Архангел Гаврил е обновен во период помеѓу 1930-1932 година, откако пред повеќе години ‘азијатските завојувачи до темел го уништиле’. Манастирот до кров бил

изграден од камен, кровот бил од ќерамиди, црквата била долга 23 метри, а широка 15 метри. Таванот бил од варов малтер, а во црквата имало и дрвен иконостас.

Монашкиот живот се одвивал континуирано повеќе години, сè до неговото опожарување во 1944 г.“ (<http://bigorski.org.mk/metosi-skitovi/manastirec/>).

Повеќе детали за изградбата на црквата во Манастирец, којашто сега се обновува, можеме да пронајдеме во романизираната биографија на монахот Калист, кој бил нејзин градител во периодот помеѓу двете светски војни. Оттаму дознаваме дека во местото Требишки Анови, подоцна наречено Манастирец, од некогашниот манастир, до темел срушен од Турците, останала само чешма од камен, на кој пишувало дека манастирот го подигнал цар Душан и му го посветил на архангел Гаврил. Манастирот, како негов старешина и градител, го градел монахот Калист четири години, во времето на владиката Николај (Велимировиќ). Но, во Втората светска војна е бомбардирана и кровот е срушен. „Кога Македонската црква се одвоила од Српската, некој ја минирал црквата со динамит и ја срушил. Како и на тој начин да сакал да го избрише она што потсеќа на Србите на тоа подрачје“ – ќе забележи Калист (Јовановиќ, 2016).

Ова не бил единствен храм за чија изградба или обнова се погрижил овој монах со живописна биографија. На островот Голем Град на Преспанското Езеро, каде што тој се подвижувал испоснички, вели дека имало сидови на разрушена црква, која ја изградиле Немањиките и му ја посветиле на Св. Петар. Црквата имала две врати, западна и јужна. Од обете страни на јужната врата се насирале фрески, два бели орла, грбот на Немањиките. Го обновил во 1938 година, кога последен пат бил на островот, а изградил и куќичка на кат. „Така се заврши мојот живот во Македонија, каде што поминав 19 години, од 1920 до 1939 година. Во Македонија ги поминав најубавите години на својот живот“ – заклучува монахот (Јовановиќ, 2016).

Од нашето искуство, во публицистичката и пред сè во туристичко-промотивната литература кај нас, како и во странската, се потенцираат само афирмативните информации за земјата и нејзиното видување на сопственото минато, најчесто низ призмата на идеите кои го градат современиот мит на секоја национална држава. Недостатокот на достапна литература која би го доловила тогашниот светоглед и духот на времето во кој настанале спомениците, придонесува да се создаде помалку

изместена слика за нештата, а која потоа само се повторува и умножува, со што се отежнува восприемањето на поинакви гледишта од страна на јавноста.

За средновековното православно наследство без исклучок се вели „византиско наследство“, при што се подразбираат сите православни (а поинакви нема) цркви од предосманлискиот период. Доколку кај османлиското наследство не постои разлика помеѓу државно-правниот и културно-историскиот контекст на општеството во кое настанале исламските објекти градени од почетокот на 15 до почетокот на 20 век, тогаш во средниот век, несомнено, постои разлика во државно-историскиот контекст, независно што сето верско наследство од тој период ѝ припаѓа на, пошироко сфатено, истата православна, па и сехристијанска цивилизација.

Слободан Ќурчиќ во своето капитално дело „Архитектурата на Балканот“, каде што го покрива периодот од 380 до 1550 година, убаво забележува дека „конвенционалната хронологија на средниот век, каква што се применува на Западот, не може да се употреби тука.“ Тој потенцира дека не е лесно да се премостат длабоко вкоренетите поделби на „стилски периоди“ во научната литература – „концепт кој е тековно под силна критика, иако таквата поделба не само што сè уште постои туку, би се рекло, длабоко е вкоренета во академската литература.“ Поделбата на периоди за севкупната европска уметност канонски изгледа вака: доцноримска, ранохристијанска, рановизантиска, раносредновековна, предроманичка, средновизантиска, романичка, доцновизантиска, готска, отоманска, ренесансна и поствизантиска (Ќурчиќ, 2010).

Веруваме дека востановената пракса помеѓу византолозите и медијеалистите сета продукција до 1453 година, односно падот на Цариград, да се зема како рамка во која се вградува „византиското наследство“ е одговорна за преземањето на матрицата и кај нашите стручњаци. Така, во рамки на западната, католичка монументална уметност разликуваме предроманичка, романичка, готска и ренесансна архитектура, додека на правослашниот Исток сето оди под историографскиот анахронизам „византиска“, поделена на периоди. Интересно е што дури и православно творештво, а особено живописот од османлискиот период се нарекува „поствизантиско творештво“ за да се разликува од културно-цивилизациски различното „отоманско наследство“ создавано истовремено, во истата држава, но кое припаѓа на поинаква културолошка матрица.

Така, на пример, во одличната книга „Средновековна Македонија – култура и уметност“, која дава најцелосен преглед на сè позначајно од периодот до 15 век кај нас, поделбата на поглавја, односно периоди, во рамките на византиската уметност, изгледа вака:

- Прв културен подем на Словените во Македонија – Словенско-византиска творечка кохабитација (од доаѓањето на Свети Климент до падот на Самуиловото Царство);

- Средновизантиска творечка епоха – време на иконографски новитети и ликовни бравури (од пропаста на Самуиловото Царство до падот на Цариград под Латините);

- Доцновизантиски творечки процут – време на уметнички синтези и креативни синергии (од падот на Цариград под Латините до смртта на кралот Марко);

Првиот период е сосем јасен. Климентовото доаѓање се поклопува со периодот кога првата бугарска држава ја вклучува и Македонија, а Самуиловото Царство се надоврзува на државните традиции и културните практики востановени во, претходно срушеното, Бугарско царство.

Вториот период е чисто ромејски. Последен подолг период кога Ромеите стабилно владееле со најголемиот дел на Балканскиот Полуостров.

Третиот период, кој го опфаќа и времето обработувано во овој труд, е вистинска мешаница. Се поклопува со византолошката креација на „доцновизантиски период“ под Палеолозите, која е создадена да посматра сè исклучиво низ цариградска призма, но историографски чини две сосема различни целини. Не случајно овој дел зафаќа најголем дел од книгата, од 89. до 265. страница.

Оваа целина може јасно да се издвои на периодот на превирања, кој следува по воспоставувањето на латинската (католичка) власт во делови од полуостровот, вклучувајќи го и Цариград, како последица од Четвртиот крстоносен поход, и периодот на подолготрајна стабилност, кој се јавува по доаѓањето на власт на кралот Милутин во 1282 година.

Првиот од двата наведени периоди содржи повеќе потпериоди во кои различни делови на Македонија извесен период поминуваат под латинска, епирска, бугарска и ромејска контрола, а се јавуваат и полунезависни владетели во еден период на крајна нестабилност. За каков матен период на превирања се работи кога зборуваме за 13 век можеби најречито може да ни илустрира судбината на Скопје. Почнувајќи од времето кога, под Исак II, династијата Ангели го зазема престолот во Цариград во 1185 година, градот сменил барем десет господари, односно различни државни творби, а најстабилните периоди, во текот на тие над 200 години, биле 36 години под Палеолозите во 13 век и 110 години под Србите, кога Скопје било Немањикска царска престолнина, па сè до турското освојување под Бајазит во 1392 година.

Не е случајно што сочуваниите споменици се изградени главно во времето по 1261 година, односно по возобновувањето на Ромејското Царство, кога Палеолозите го преземаат Цариград од западните латински владетели и доаѓа до политичка стабилизација, па сè до српското заземање на Македонија, во две фази, во 1282 и 1334 година.

Вториот период кој го наведовме се однесува на историски јасно разграниченото време кога грчката доминација е заменета со српска, од политички, но и културолошки аспект, кога првпат уште од времето на Св. Климент и царот Самуил, повторно има подолготраен период на словенска продукција, богослужба и замена на грчката алфабета со кирилската азбука. Тој го опфаќа времето од 1282/1334 до 1395 година и одговара на историската епоха која ја обработуваме во примерокот за анализа и поголемиот дел од овој труд. Доколку би бил издвоен како засебен период во наведената книга од Димитрова, Коруновски и Грандаковска, би зазел безмалку половина од неа, благодареејќи на исклучителниот творечки процут во тоа време.

Во „Средновековна Македонија“ Сашо Коруновски во рамки на своето поглавје за средновековната архитектура, во третиот период „од падот на Цариград под Латините до смртта на кралот Марко“, прави еден благ премин од ромејското кон српското творештво, велејќи:

„Следејќи ја судбината на сликарските ателјеа, и градежните групи полека се селат на север, стапувајќи во служба кај амбициозните српски владетели кои политичката доминација

на северните краишта во Македонија ќе сакаат да ја зацврстат со многубројните ктиторски иницијативи“ (Коруновски, 2013:115).

Во целото поглавје, зборувајќи за паралелите на српското творештво во Македонија, тој дава исклучиво примери кои водат на југ или на исток, а воопшто не обрнува внимание на останатите делови на државата во која тоа творештво настанало. Случувањата на север и на запад не се споменати, иако истоветно творештво се создава истовремено и во другите делови на Србија, а постарите типови или влијанија кои би укажувале на континуитетот и единството на тој уметнички простор е сведен на три незаобиколни случаи. Тоа се Богородица Левишка, претходник во архитектонска смисла на Св. Ѓорѓи во Старо Нагоричане, за која се вели дека „исто така било постапено и при обновата на постарата базилика посветена на Богородица Љевишка во Призрен... (обете) се основата од каде што се тргнува во конципирањето на една од најуспешните цркви во византиската архитектура воопшто, Милутиновата црква во Грачаница“ (Коруновски, 2013).

Сакаме да го посочиме сместувањето на овие храмови во корпусот на византиска архитектура, прифатливо само за научната јавност, но збунувачка за секој што немал допирни точки со медиевалистиката. Како да се сака да се симплифицира дека романиката настанала во Италија, готиката во Франција, а византиката во Грција, која се повикува на ромејското наследство, иако е Цариград денес турски, а византиската историја е историја на градот и неговите поседи. Очигледно е дека терминот „византиска“ се однесува на севкупноста на православно творештво, сфатено како Greek Orthodox, зашто поинаку не може да се прифати.

Втората паралела која е претставена е следната:

„Градењето на црквата во Матејче директно е поврзано со другиот царски мавзолеј, Душановите Свети Архангели во близината на Призрен. Двата мавзолеја содржат идентична петкуполна просторна структура и пространо решение развиено врз образецот на впишаниот крст. Пошироко гледано, инспирацијата се бара во најзначајниот царски манастирски комплекс, Пантократор во Цариград. Сепак, она што ги разликува двете градби, е контекстот според кој се развиваат – Свети Архангели во Призрен со длабоки импликации од постарите српски традиции поврзани со единствениот спој на византиската со романичката архитектура,

а црквата во Матејче ги следи вековните искуства и недвосмислено се развива според нормите на македонската архитектура во рамките на пошироките византиски архитектонски елементи“ (Коруновски 2013:132).

Имајќи предвид дека ова издание (Димитрова, Е. Коруновски, С. Грандаковска, С. Средновековна Македонија – култура и уметност, 2013) во малку изменет вид постои и на англиски јазик, како една од најрепрезентативните публикации за средновековна Македонија достапна на нестручната јавност која не го познава македонскиот јазик, читајќи го овој приказ на нашето културно-историско наследство, човек никако не би можел да го поврзе со истото тоа прикажано, на пример, во Српска уметност у средњем веку од Ѓуриќ и Бабиќ-Ѓорѓевиќ (Ђуриќ, Бабиќ-Ђорѓевиќ, 1997), иако се работи за опис на истите споменици во поголемиот дел од обете наведени книги. Контекстот во кој е прикажано ова културно наследство на секој лаик би му дало сосем поинаква слика за неговото потекло и државно-историскиот контекст на создавање на ова творештво доколку не се разграничи византискиот стил, како стручна класификација, од терминот „византиско“, што веднаш, несвесно, го врзува со грчко-византиско потекло на македонското културно наследство.

Интересно е што македонското културно наследство од исламски карактер најчесто се потенцира како такво, исламско, или османлиско, а никогаш само како македонско. Така, Крум Томовски ќе напише дека „од самиот почеток на владеењето на османлиите, во новосоздадените прилики, во знак на подјакнување на еден народ, се граделе разновидни сакрални и профани објекти што служеле за потребите на освојувачите“ (Ќорнаков, 2010). Значи, ова наследство настанало за потребите на освојувачите и има јасна дистинкција помеѓу нив и домородното население.

Од друга страна, наследството кое чини целина со останатата српска средновековна продукција не се посочува како такво, иако и тоа има право да биде согледано и во српски контекст, како што и османлиското наследство во Македонија може да се согледа и во македонски и во османлиско-турски контекст. Но, за разлика од исламското наследство, средновековното христијанско е круцијално за дефинирање на македонскиот културен идентитет, па е пожелно да не се меша со туѓи културни контексти:

„Кога се зборува за македонското културно наследство, неодминливо се споменува неговото исклучително значење за дефинирањето и детерминирањето на македонскиот културен идентитет, бидејќи наследството претставува негова најнепосредна потврда со аргументот на хронолошката доследност, со референцата на историската непобитност, со фактот на милениумското опстојување и со естетските квалификативи на изведбата“ (Димитрова, 2019:1).

Премолчувањето на околностите на настанувањето на поединечните споменици е карактеристично и за другите соседни земји, посебно во популарните едиции кои всушност, имаат најширок круг читатели. Со тоа се прескокнува еден многу важен сегмент на културата на Балканот, а тоа е неговата просторна сплотеност, културна преплетеност и нераскинлива поврзаност низ вековите. Фокусираноста на изучувањето на националното минато, во современа смисла, може да доведе „стручњаци од две земји да не знаат за другиот од два физички блиски споменици, зашто се нашол од другата страна на современата граница... па последично овие две градби, со поврзан развој кога границата не постоела, да имаат интерпретација која погрешно наведува“ (Ćurčić, 2010).

Еден од проблемите при академскиот пристап кон проучувањето на спомениците од минатото на Балканот е што „механички се применува стилистичката периодизација измислена и применета во западноевропски контекст, а која не соодветствува на историскиот развој на Балканот“ (Ćurčić, 2010).

Друга пречка при проучувањето е недостатокот од холистички пристап, па иако стиловите се преклопуваат, понекогаш дури и во индивидуални споменици, најголемиот дел од студиите се регионални или почесто затворени во националните граници. Истите граници се од релативно понови датуми, па затоа не изненадува дека, за разлика од современите истражувачи во поединечните земји, првите академски истражувања 19-20 век биле вршени од луѓе кои воопшто не потекнуваат од овој дел од Европа. Последично, тие воведуваат некои класификации и поделби, кои подоцна безусловно се прифаќаат и од националните истражувачи, па е тешко да се ослободиме од веќе востановените толкувања (Ćurčić, 2010). Критички настроен кон класификациите и Габриел Мије, вклучувајќи го и анахроничниот термин „македонска

сликарска школа“ воведен од негова страна во 1916 година, и самиот Курчиќ, од практични причини, врши периодизација, при што периодот 1250-1450 година го става во едно поглавје, иако во разни делови од полуостровот состојбите се различни во доцниот среден век. Сепак, тој не потпаѓа под „византизација“ на спомениците, туку разликува „источна“ и „западна“ сфера на влијанија, како и поединечно разгледување на „земјите помеѓу“, односно Бугарија и Србија, што е многу поблиску до реалниот историски развој и состојба.

Да наведеме и други примери на премолчување на фактите, а кои се чести во современите национални интерпретации, а никако посебни само за Македонија, иако тоа не ги чини оправдани. Неколкете популарно-научни публикации од еминентни автори кои ги консултираваме, а кои се посветени на најзначајното културното наследство на Бугарија од средниот век, не ги цитираат ктиторските натписи, туку само делумно наведуваат селектирани податоци од нив. Па така, во книгата за Бојанската црква на Божидар Димитров се прескокнува податокот дека ктиторот, севастократорот Калојан, братучедот царев е внук на српскиот крал Свети Стефан (Димитров, 2008). Ктиторскиот натпис, од 1259 година гласи вака: „Се создаде овој храм на светиот јерарх Никола и великославниот маченик Пантелејмон, со средства, труд и љубов на Калојан севастократорот, братучед царев, внук на свети Стефан, кралот српски и се ослика (написа) при царството бугарско, при благоверниот и богочастив и христољубив цар Ко(н)стандин Асен.“

Бојанска црква, во живописот од 1259 година, ја има најстарата сочувана претстава на Јован Рилски, како и ктиторските портрети на историски лица, севастократорот Калојан, со сопругата Десислава и царот Константин Тих, со сопругата Ирина. Ова е најценетиот живопис во Бугарија, запишан од УНЕСКО како светско културно наследство во 1979 година.

Книгата на Анчо Анчев за Рилскиот манастир го наведува „среднострумскиот владетел“ Стефан Драговол – Хрељо како ктитор, од чии градби останала Хрељовата кула од 1335, но го прескокнува податокот од натписот на неа кој вели „при државата на господинот превисок крал Степан Душан“, чијшто властелин е Хреља (Анчев, 1974).

Рилскиот манастир, денес во Бугарија, во речна долина на западните падини на највисоката балканска планина Рила (2925 м) е изграден од Хреља во 1335, а самата црква, посветена на пустиникот од 10 век, Св. Јован Рилски, постоела сè до 1834 година, кога по страшниот пожар од претходната година, средновековната црква се руши и на нејзиното место се гради нова, монументална, во периодот 1834-1837 г. Во исто време се гради и импозантниот ансамбл на манастирските конаци. Единствениот средновековен дел од манастирскиот комплекс сочуван денес е Хрељовата кула, висока 23,60 метри, како одбранбена кула – пирг, која на последниот, петти кат има параклис од времето на изградбата, 1335 година, посветен на „Преображение Господово“ со сочувани фрески. Кесарот Хреља, замонашен, умира во манастирот, каде што е погребан, во 1343 година.

Иако не е сочуван манастирскиот католикон од тоа време, на јужната страна на пиргот, постои ктиторски натпис, изведен со опека на ѕидот. „При државата на господинот превисок крал Степан Душан, се изгради оваа кула од господинот протосеваст Хреља, со голем труд и трошок, на светиот отец Јован Рилски и Божјата мајка, наречена Осеновица, во годината 1334/35.“

Хрељовата надгробна плоча која се чува во манастирскиот музеј, нè известува дека пред замонашувањето, Хреља добил титула кесар „...1343 претстави се славниот кесар Стефан, Хрељо Драговол (Хреља Драговола орг.), в монашки образ Харитон, ктитор на овој свет храм“.

Книгата за Земенскиот манастир, недалеку од некогашниот Велбужд, а денешен Ќустендил, на територијата на деспотот Дејан, напишана од Маријана Христова-Трифенова, ги наведува сочуваните инсигнии околу членовите на ктиторското семејство, но не и сочуваниот ктиторски натпис над нивните портрети, туку само вели дека „името на ктиторот не е запазено, а вообичаено е да се нарекува деспот Дејан“, како што, всушност, се чита од ктиторскиот натпис над неговиот, главно сочуван, портрет (Христова-Трифенова, 2003). Историските извори нè известуваат дека тој е зет на царот Душан за сестра, чии деца Јован и Константин Драгаш, познатите Дејановци (Дејановиќи), се последните владетели на источната половина на Македонија, од 1371 до 1395 година.

Книгата за Лесновскиот манастир од Викторија Поповска-Коробар е монографска. Иако не ги цитира, ги наведува сите релевантни податоци од двата ктиторски натписа, но помеѓу 78-те фотографии во боја, монументалната претстава на царот Душан и царицата Јелена не е застапена. Постарата ктиторска композиција е прикажана два пати, како детаљ каде што Јован Оливер се гледа во целост и целата композиција сосе Архангелот Михаил, а исто така и оштетената композиција во припратата каде што се гледаат Оливер и сопругата, но од одлично сочувваната претстава на царскиот пар има само детаљ на кој се Исус Христос и горниот дел од царот Душан, сликани странично. Се губи целината каде што царскиот пар е претставен над ктиторскиот, а еден од најдобрите портрети на царицата Јелена воопшто не е прикажан (Поповска-Коробар, 2023).

Премолчувањето на некои факти во погорните примери делува умерено во споредба со нивна промена, со цел да соодветствуваат со современите политичко-државни реалности. Во соседството, во Хрватска, современите публикации за градот Дубровник (Maris Liber, 2006) велат дека при формирањето на градот, опишано според текстот на Константин VII Порфирогенет, тука „се населиле Хрватските племиња“, иако тој ист извор, Порфирогенет, јасно ги наведува Травуњаните и Захумјаните, кои се населиле на тие простори, како Срби. Ако оваа книга е издание од времето на современата хрватска држава, тогаш зачудувачки е дека истоветниот фалсификуван опис постои и во книгата за оближниот Цавтат (Turistkomerc, 1975), издадена во времето на СФР Југославија, каде што се зборува за „хрватско-славенско населување“, со цел најстарото познато минато на дубровничката регија да се направи вклопливо со современата политичко-народна состојба.

Во српските публикации ќе сретнете дека Белград прв пат станал српска престолнина во времето на деспотот Стефан Лазаревиќ во 15 век, но нема да се нагласи дека во средниот век, во три наврати, Србите вкупно управувале со него само околу 60 години во рамки на својата држава, за разлика од Скопје, кое, за споредба, безмалку двојно подолго било дел од српските поседи.

Во Македонија, вакви примери има во публицистиката каде што Петре Гарката и Дичо Зограф, кои самите се потпишувале како Филипович, односно Крстевич, се

преименуваат на „современ начин“ во Филиповски и Крстевски. А извесни автори, како Васил Чулев, одат чекор понатаму во присвојувањата давајќи ни „извадок од Законикот на македонскиот цар Душан“ (Chulev, 2015). Па, ако Самуил охридски е македонски цар, тогаш и Душан скопски може да биде македонски цар, освен што е тоа псевдоисториска конструкција, која врши ретроградни промени на историските извори, какви што има безброј кои кружат по интернетот денес. Поради сериозноста на овој труд, нема да даваме примери на националистичка митоманија од меѓународната мрежа, а ги има „во полза“ на сите националистички погледи на свет од нашето поблиско и подалечно опкружување.

Посебен случај е историографската интерпретација на доцниот среден век во Македонија, зашто се пристапува кон современи аршини при толкување на документираното минато. За историските аспекти на нашиот труд се служевме, меѓу другото и со книгата „Македонија во XIV век“ од Александар Атанасовски, чиј предмет на обработка се поклопува со периодот кој, од друг аспект, го истражуваме. Ова дело е можеби најдеталниот историографски преглед на периодот од наш интерес со кој се служевме, разбирливо, зашто се работи за учебник наменет на студентите од Институтот за историја на Филозофскиот факултет во Скопје, идни наставници и професори. Но, и покрај стручноста и квалитетот на текстот, некои тези и толкувања на фактите изложени во книгата, никако не би можеле да ги сметаме за научно издржани. Од практични причини ќе изложиме само неколку парадигматични примери за толкување на минатото низ призма погодна за современиот национален историски наратив.

Атанасовски покажува тенденција на сите позначајни локални властелини, кои имале поседи во Македонија во времето на царството и подоцна, да им припишува интенции да се осамостојат, а кои ги засилува со невтемелени тврдења дека потекнувале од локалното население и негирајќи го нивното српство. Така на пример, современите извори кои говорат дека кесарот „Хреља бил најугледен војсководач на српскиот крал“ (Грегора во Атанасовски, 2009:103), или „Хреља го сметале меѓу достоинствениците на Трибалите (Србите, наш. заб.), прв по јунаштво и воено искуство“ (Кантакузин во Атанасовски, 2009), не му се доволно експлицитни, па

заклучува дека „тоа што бил најпознат по храброст и по јунаштво меѓу српските велможи не значи дека бил Србин“ (Атанасовски, 2009:119). Слично и за деспотот Јован Оливер, кој самиот потпишувал повелби со „велики слуга све српске земље и поморске“ во историски извори од прв ред, нема да го спречи Атанасовски да заклучи произволно дека „Јован Оливер и Хреља се од македонско потекло, кои биле во служба на Византија, па потоа преминале во служба на српските владетели. Ако биле дојдени од Запад секако нивните задужбини не би ги посветиле на месните македонски светители“ (Атанасовски, 2009). Тука тој прави и превид, заборавајќи дека задужбините Лесновски и Рилски манастир се посветени на Архангел Михаил и на Богородица Осеница, секако, со свест за култно место поврзано со испосниците од словенскиот свет.

За господинот Константин Драгаш, последниот господар на источните делови на нашата земја пред османлиското преземање, Атанасовски смета дека владеел со „Македонска самостојна држава“ (стр. 173), иако и самиот наведува дека се потпишувал како „господар српски“ (стр. 210), сосем разбирливо, зашто мајка му Теодора била сестра на Душан, а татко му Дејан, по кого тој и брат му Јован се нарекуваат во историографијата Дејановци (Дејановиќи), бил царски зет. Сепак, Атанасовски по изложувањето на семејната историја пишува:

„Јован и Константин потекнувале од мешовит брак, татко Македонец и мајка Србинка (со примеси од бугарско потекло)...а во средниот век потеклото на децата се гледало по таткото, што ќе рече дека тие биле Македонци. Фактот што браќата...биле Македонци, а бидејќи татко им се викал Дејан, аналогно на македонската традиција правилно е да се заклучи дека нивното фамилијарно име треба да биде Дејанови...“ (Атанасовски, 2009:212).

Фактот е, се разбира, конструкција на авторот на цитатот. Нам ни се чини погрешен и заклучокот дека „додавката Драгаш се однесувала само на постариот брат Јован, а не и на Константин“ (стр. 210), бидејќи е занемарен фактот дека внукот од ќерка на Константин, крстен по дедо му, а последен ромејски цар Константин XI, се потпишувал како Драгаш (Δραγασις) (Diehl, 2011), што не би било случај доколку и дедо му не бил Драгаш.

Не само поединците од високите сталежи туку и отроците од една грамота од 1350 година Атанасовски „успева“ да ги расчлени по етничка припадност. „Како што може да се види, биле подарени 9 отроци од нив 2 Власи, 1 Арбанасин и 2 Срби, другите биле Македонци“ (стр. 86). Иако петте посочени лица се именувани како Власи, Арбанаси и Срби, самата грамота, секако, не ги наведува „останатите“ како Македонци, а ниту се наведуваат Македонци во Душановиот законик како такви. Авторот оди чекор понатаму кога за повелба од 1366 година вели: „ако се суди според имињата и презимињата на населените луѓе паѓа в очи дека доминираат Македонците. Како Срби може да се прифатат 7 имиња (но не мора да значи)“ (стр. 143-144). Како одлика на српско име е земено презиме кое завршува на –иќ. За среќа, „не мора да значи“, зашто овој научен метод веднаш би ги евидентирал Петре Гарката и Дичо Зограф како Срби од 19 век. Определување на нечиј етницитет според името е многу дискутабилно ако земеме предвид дека еден „Влах“ од грамотата се вика Драгослав.

Кај Атанасовски се провлекува една црта која нештата согледани низ призмата на современата македонска историографија, дека сè во Македонија е македонско, а што се применува на сите епохи и творби во минатото, ги зема како утврдени заклучоци, иако нема никаква потврда за тоа во историските извори ниту, пак, научни трудови кои би застапувале вакви ставови постари од стотина години, а истовремено ги негира изворите кои зборуваат спротивно на неговите убедувања. За постарите истражувачи, како Јиричек, тој вели „дека неговите резултати не се целосно прифатливи, бидејќи сите феудални владетели во Македонија по смртта на Душан ги третира како српски, а самата битка на Марица што се водела помеѓу војските на Јован Углеша и кралот Волкашин, од една и османлиската од друга страна, е претставена како акција против Османлиите организирана од Србите, што не е точно“ (Атанасовски, 2009:5). Ние се прашуваме какви властелини станале по смртта на Душан ако биле српски дотогаш и носеле титули доделени од царевите Душан и Урош? Волкашин, во повелба од 5.4.1370, издадена на Дубровчаните, се нарекува себеси „господар на земјата српска и грчка и западните страни“ (Алексиќ, 2018), што, во тој момент, тој несомнено е, иако титуларно на власт е царот Урош V.

И за Острогорски, Атанасовски ќе рече дека „при расветлувањето на проблематиката околу етничката припадност на населението од овие краишта ненаучно ги третира Македонците како Срби“ (Атанасовски, 2009:7) Останува отворено прашањето кој е тој научен метод за определување на етницитетот на населението во средниот век, кој Атанасовски го познава, а кој на Острогорски, којшто пишува половина век порано, му е непознат? Можеби причината е што Острогорски своите заклучоци ги базира на изворите, загледан во минатото, а не во сегашноста.

Имено, во книгата од 850 страници на Бранислав Светозаревиќ, под наслов „Македонци: милениумски сведоштва за идентитетското име“, во делот „Извори од 6 до 14 век“, името Македонија се споменува само три пати во 14 век и во еден извор од 15 век, а кој според авторот се однесува на 14 век. Само 4 пати од илјадници извори! Два пати се спомнува Македонија како географски поим, а два пати се вели за Солун дека е „метропола на Македонците“. Ако е метропола на Македонците, а Словените никогаш не го држеле, тогаш, како што петтиот споменат извор од 14 век во книгата, а во кој нема „Македонија“, вели „Константин Филозоф (Св. Кирил) отиде (од Солун) на Брегалница и откако најде од словенскиот народ...“ јасно е дека тие Македонци, чиј прв град е Солун, не се словенскиот народ кому тој му подарил писменост и го покрстил (Светозаревиќ, 2022).

Вреди да се напомене дека и Јиричек и Острогорски не се ниту Македонци ниту Срби, па ним не би требало да им се припишува пристрасност, зашто пишуваат за теми надвор од нивните национални истории за разлика од Атанасовски, кој во наведените средновековни извори Македонија ја разбира како „етничко-географска територија“ (стр. 34). Така тој вели дека „сосема се во право оние кои Марковата држава ја нарекуваат Прилепско-македонско кралство“ (стр. 204), зборува за „поразот на македонската војска на Марица“ (стр. 190), по што е „уништено Македонското деспотство“ на Угleshа во Сер, со што како норма го воведува конвенционалното современо именување на нештата. Конвенционално само во нашата историографија, секако.

Во неговите обиди да докаже „осамостојување“ на македонските земји по смртта на царот Душан, тој оди и во шпекулација дека „дури и самото повлекување на

царицата Елена во Сер, покажува, ако не стремеж кон целосна самостојност, тоа тогаш извесно разграничување од владеачката династија во Србија“ (стр. 152), заборавајќи дека таа е припадник на таа владејачка династија, а дека царот од кого се „разграничува“ е нејзиниот син единец Урош! Исто така, заборава дека и кралицата Јелена, мајка на кралот Милутин, откако останала вдовица, се замонашила и добила своја област на управа во Приморската земја. Нема ништо исклучително во судбината и политичкото дејствување на царицата (Ј)Елена доколку се согледа во целосниот контекст на Немањиските традиции.

Како извор, Атанасовски ги користи и фреските од задужбините, за тезата дека „треба да се прифати како ралност... за постоење на посебно кралство во Македонија по 1365 година“ (стр. 174), имајќи го наум подрачјето на Волкашин, а подоцна Марко. Тој вели дека „е различна формата на круната што ја носел Волкашин од српската кралска круна“, според фреските од Псача и од Варош. Таа круна, всушност, е стема, куполна, затворена круна, од ист тип како и на сите владетели од 14 век. Српските владетели не примиле Папска круна, од „Божјиот претставник на Земјата“, која се добива еднаш и е наследна, како во католичките кралства, туку секој владетел има своја, слична, но не идентична круна од овој тип. „Никифор Григора зловолно кажува како царицата Ирина му подарила на својот зет, Стефан Урош II, византиска царска капа, украсена со скапоцени камења и бисери, која скоро и да не се разликувала од капата на нејзиниот маж, царот Андроника II“ (Јиричек, 1952).

Атанасовски самиот се побива кога вели дека како „македонски крал, Марко не протестираше на крунисувањето на Твртко за крал со српската кралска круна. Марко си имал своја (узурпирана од татко му) запчеста круна со која е претставен на фреските“ (стр. 198). Круната на Твртко била од отворен тип. Татко му не можел да „узурпира“ запчеста круна, кога самиот секогаш, на четири композиции, е претставен со куполна. Марко има запчеста во Варошкиот манастир, како млад крал. Во Марковиот манастир, како крал, има куполна, како и татко му.

Погледите и ставовите на Атанасовски доаѓаат до израз во следните негови согледувања: „Српскиот владетел преку ктиторското право на манастирите ја разбивал црковно-правната целина на дотогашната епархиска структура и манастирите се

претвориле во најефикасни посредници во спроведувањето на српскиот феудален правен систем во тие области. Тие имоти служеле како окупациони бази за наложување на српската власт во Македонија“ (стр. 32). На страниците 76-78, тој ќе резимира дека „јасно се гледа политичкиот мотив во манастирските подарувања“, дека Душан „постепено ги занемарува македонските манастири“ и „не се срамел да ѝ нанесе материјални штети на Охридската архиепископија“, зашто, нели, „манастирските подарувања, всушност биле окупациони бази во освоената македонска територија.“

Овие ставови за занемарувањето и чинењето материјална штета на манастирите се контрадикторни со претходно изнесените согледувања од авторот, на страниците 75-76, каде што нè известува дека „Душан ја оставил Охридската архиепископија совршено независна“, при што „им ги потврдувал старите имоти и привилегии на црквите и манастирите, а им дарувал и голем број нови имоти и привилегии“, со што, заклучува тој, „тоа допринело во Македонија во овој период да се зголеми крупниот црковно-манастирски феудален земјопосед.“

Нам ни се чини, според досега изложеното, дека овој труд на Александар Атанасовски е тенденциозно напишан, со негативен пристап кон епохата која ја опишува и со цел нејзино прикажување низ призма на анахронични конструкции, при што современата состојба се прикажува огледално во период кој седум века му претходи на ракописот на авторот, кој е наменет како учебник за идните професори по историја.

14. ЗАВРШНИ СОГЛЕДУВАЊА

Ктиторството како древна појава, со личноста на ктиторот, или ктиторите, нивните права и обврски во средновековната држава, последиците на ктиторскиот чин и засновањето засебни единици на општествено постоење и делување, олицетворени во црковните властелинства и нивните поседи и метоси, како и луѓето и имотите подредени кон нив се јадрото на ова истражување. Причините и мотивите за појава на ктиторите во рамки на повисоките општествени слоеви, како меѓу световни така и меѓу духовни лица, се директно поврзани со развојот на феудалното општество, но и со експанзијата, политичка и економска, на српската држава и збогатувањето и умножувањето на аристократијата. Со ктиторските потфати, високите општествени кругови сакале да дадат потврда за својот статус и да остават трајни споменици кои ќе ги потсетуваат другите на нивниот статус и правото да го задржат. Тие се одраз на културната воздигнатост, економската и политичка моќ на задужбинарите во еден конкретен историско-политички момент (Ивановиќ, 2018).

Најдобро сочуваниот дел од материјалното културно наследство на доцниот среден век во Македонија се бројните цркви и манастири. Тие се настанати во еден конкретен културно-историски контекст на српската средновековна држава, што го предочивме со директните сведоштва на сочуваните историски документи, ктиторски натписи и ктиторски портрети, кои не оставаат многу сомнеж за создавачите на овие дела. Ктиторството е посакуван вид на општествена дејност во повисоките општествени слоеви, како демонстрација на нивната моќ и престиж, во текот на целиот среден век, па како такво е посебно обработено и прикажано.

Македонските цркви од овој историски период сочинуваат целина со останатите храмови од тоа време, подигани во другите делови на средновековна Србија, често од

страна на истите личности, од исти побуди и со исти карактеристики. Вардарскиот архитектонски стил не е ограничен само на сливот на реката Вардар, иако најголемиот дел од храмовите се токму во Македонија. Сепак, нашата историографија и историја на уметноста често ги отргнуваат од нивниот поширок контекст, па дури и ги врзуваат со византискиот (Коруновски, Димитрова, 2006), иако се настанати во време на српскиот општествен подем, токму на сметка на Ромеите. Сметаме дека е нужно да се нагласи „византиски стил“, за да се направи дистинкција од „византиски“ – односна придавка, која укажува припадност кон Византија.

Иако ктиторството е присутно и по средниот век, траејќи непрекинато до денешницата, сепак, се чини дека српските средновековни задужбини во Македонија, но и пошироко, се подложни на нецелосна, па и погрешна интерпретација, а во одделни случаи има и обиди за прикривање на авторството, фалсификување, па дури и на нарушување на физичкиот интегритет на овие споменици на културата (Ćirić, 2022).

Вековите пред османлиското освојување, како на Македонија така и на целиот Балкански Полуостров, се период на врвни уметнички, архитектонски и, воопшто, цивилизациски достигнувања, кога христијаните од овој дел на европскиот континент создавале вредности кои биле во самиот врв на творечката продукција на целото човештво.

Македонија може да се гордее со бројни сочувани ремек-дела од оваа епоха, кои сведочат не само за завидното културно ниво на епохата туку и за нашата висока позиција меѓу земјите кои придонеле за издигнувањето на човечкиот дух во светски рамки.

„Од некогашната слава и моќ на христијанските благородници останале само приказните и нивните слики во околните цркви“ (Димитрова 2011:192).

Најпродуктивен дел од предосманлиското минато, според бројот на сочувани споменици, е доцниот среден век, кој во нашата земја се поклопува со српското владеење од доцниот 13 век, па сè до крајот на 14 век. Квалитетот на создаваните вредности во тој период го следи квантитетот, а сочуваните споменици на културата,

иако фрагмент од севкупноста на тогашното творештво, се истовремено и историско сведоштво за една епоха и врвни достигнувања на една култура.

Феноменот кој го овозможил овој творечки процут е историскиот развој на средновековното општество, кој во дадениот момент, во новонастанатите државни околности, преку развојот на феудалните односи и богатењето на властелата, довел до масовна појава на ктиторски задужбини, чии иницијатори биле не само крупните поседувачи на добра туку и црковните високодостојници и монасите, како и самите владетели, чии потфати и имиња ни се познати благодарение на сочуваните повелби и ктиторски натписи, а нивните ликови ни се често познати од сочуваните фрески во живописот, ремек-дела на портретната уметност на средниот век.

Мотивите на ктиторите за нивниот материјален издаток биле различни, во духот на епохата, а проткаени со средновековната побожност и благодарност кон Бога. Според сочуваните податоци, тие се граделе и се осликувале од благодарност, за благослов на ктиторите и нивните семејства, за спомен на починато блиско лице, како идни гробни места на ктиторите, за потребите на монашката заедница или како епископски седишта, најчесто на постари култни места, разрушени или запуштени, а потфатот носел општествен престиж и сведочел за моќта, угледот, можностите и побожноста на ктиторите.

Иако се надоврзуваат на претходното творештво од овој вид кај нас, овие цркви и манастири чинат јасно одвоена целина, не само според државата во која настанувале, туку и според културната матрица која ја промовирале, а која се огледува, пред сè, во јазикот и во писмото кои се употребувани во самите храмови, но и во изборот на прикажаните светители и важноста која им е доделена во целокупниот живопис.

Токму во овој период, кога Македонија е дел од српската средновековна држава, доаѓа до засилена продукција на најразлични текстови, како нови така и преводи и преписи на постари, испишани на црквенословенски јазик, кој се надоврзува на лингвистичките традиции кои на старословенски јазик се започнати кај нас уште со учениците на големите браќа филолози, Св. Кирил и Методиј, а тоа се Св. Климент Охридски и Св. Наум Охридски. По повеќе векови, нашиот јазик и писмо ги заменуваат грчките, кои биле златен стандард на Охридската архиепископија, ромејска

црковна организација. Таа била создадена од Василиј II, душманот на царот Самуил и нашиот народ, исклучиво гркофона, чие високо свештенство го поставувал Цариград, независно од автокефалниот статус. За цел имала да ги продолжи традициите на краткотрајната Јустинијана Прима, архиепископија од 6 век, односно да биде задолжена за духовно приближување и потчинување на народот од внатрешноста на Балканот кон владејачкото Ромејско Царство и неговите културно-духовни традиции и норми.

Денешната Македонска православна црква го носи името Охридска архиепископија, а во овој век, кон титулата на поглаварот е додадена и Прва Јустинијана, па полната титула гласи „Митрополит скопски и архиепископ охридски и македонски и на Јустинијана Прима“. Светецот со кого се поврзува почетокот на христијанската духовност кај нас, а кој е патрон на МПЦ е Свети Климент Охридски. Но, она кое, главно, не е познато е дека ширењето на неговиот култ на целата македонска територија и пошироко не е резултат на заложбите на историската Охридска архиепископија, која постоела до 17 век, туку, по сè изгледа, на српско-словенската продукција, во средновековна Србија, од времето на кралот Стефан Урош II Милутин, па натаму, кога еден помесен светител добива поширока промоција и значење, наведува Драган Војводиќ (Војводиќ, 2012).

Пред 14 век, ликот на Свети Климент е насликан во Света Софија (неговата најстара претстава), во Канео и Богородица Перивлепта во Охрид, како и во Курбиново во Преспа и Манастир во Мариово. Тоа се сите сочувани претстави од ромејската епоха.

Во 14 век, тој е насликан во уште седум охридски цркви, како и уште неколку пати во новонасликаните ансамбли во Перивлепта и Света Софија, во периодот кога Охрид е дел од Немањикска и пост-Немањикска Србија. Од истиот период се претставите во Богородица Заумска и во некои од пештерските цркви.

Од друга страна, во деловите од Македонија кои биле дел од Србија уште од 13 век и времето на кралот Милутин, а се надвор од поблиското охридско подрачје, каде што претходно не постоеле (сочувани) Климентови претстави, тој е насликан во Старо Нагоричане, Лесново, Матејче, Псача, Марков манастир и Св. Андреја на Треска.

Во „старите српски земји“ тој, пак, бил насликан, почнувајќи од самиот почеток на векот, во Жича, некогашното седиште на автокефалната српска црква, во Призренската катедрала Богородица Левишка, во Кралската црква во манастирот Студеница, во Грачаница, а најверојатно и во Богородица Одигитрија во Мушутиниште, во времето кога Охрид сè уште бил во Ромејското Царство, а не во српската држава. Во истиот период, кралот Милутин го ширел култот на Свети Климент Охридски и на подрачјата надвор од негова контрола, а каде што исто така бил дарежлив ктитор, па охридскиот заштитник е насликан и во Хиландар на Света Гора и во солунската црква Свети Никола, чиј ктитор бил токму кралот.

По вклучувањето на Охрид и неговата архиепископија во српската држава, трендот продолжил, а Климент бил визуализиран на ѕидовите на Белата црква во Каран, во црквата Богородица Одигитрија, во рамки на Пеќскиот манастир (актуелното седиште на Српската патријаршија), а најверојатно и во Добрун и уште неколку цркви во Косово и Метохија, имено, Клина и Речане. Значи, во храмови од вардарски, но и во храмови од рашки стил, на подрачје од Источна Босна, до Костур во Беломорска Македонија.

Покрај територијалното ширење на Светиклиментовиот култ, во овој период доаѓа и до зголемување на неговиот углед меѓу светителите на православната црква, а тоа се случува во српската држава.

„Ликовите на Свети Климент Охридски се присутни во монументалната уметност на средновековна Србија, се чини веќе од првата деценија на 14 век. Ги има значително повеќе отколку што се мислеше порано, а биле застапени од крајниот север до југот на старите Рашки земји, како и во подрачјето на северна Македонија. Бројноста и распространетоста на тие претстави, настанати во текот на повеќе декади, сведочат за почитувањето на охридскиот заштитник во средновековна Србија. Станува збор за најголемиот и најзначаен продор на култот на Свети Климент надвор од неговата матична област во средниот век. Влијанието на зографите, кои пристигнувале во Србија од други средини, не било во тоа ниту исклучиво ниту пресудно.

Сепак, науката располага со веќе прилично широки знаења за одразот на култот на великиот словенски просветител во ликовната уметност. Заслугите за тоа првенствено му припаѓаат на Цветан Грозданов. Неговите сосредоточени повеќедецениски истражувања ги

расветлија, најпрвин, појавата, раширеноста, значењето и важноста на ликовите на Свети Климент во областа на Охрид од средината на 11 до крајот на 14 век.

Забележливо е дека во Старо Нагоричане Свети Климент според местото во поворката на архијереи добил примат во однос на Кавасила. Не било така во охридските цркви. Во Богородица Перивлепта двајцата се насликани на северниот ѕид на храмот, исто така еден крај друг, но Свети Константин Кавасила, како охридски архиепископ, добил место поблиско до олтарната преграда, точно наспроти апостолот Петар. Свети Климент е претставен зад Кавасила, а наспроти апостолот Андреј. Во црквата Свети Јован Богослов (Канео) Константин Кавасила е прикажан како учествува во литургиската служба. За Свети Климент се нашло место дури во втората зона на апсидата на таа охридска црква, па му е насликано само торзото.

Во науката не се пронајдени потврди дека пред крајот на 13 столетие култот на светиот словенски просветител Климент се проширил надвор од потесното охридско-преспанско подрачје поодлучно и повидливо. Тоа важи и за областите кои се потпираат непосредно на двете најголеми македонски езера. Позначајни одрази на почитувањето на охридскиот заштитник од споменатиот и подоцнежниот период не се утврдени ни во ближниот Костур, богат со стари споменици.

Манастир (Мариово), чие осликување, завршено во 1271 година, го надгледувал гаконот Јован, референдарот на Охридската архиепископија.

Исто така, многу е речит податокот дека во сето монументално сликарство на средновековна Бугарија, до османлиската окупација, не е сочувана ни една позначајна потврда на одразот на култот на големиот епископ. Во црквено-историскиот музеј во Софија се чува икона со неразбирлив грчки натпис на која веројатно е претставен Свети Климент Охридски. Иконата настанала некаде во втората половина на 14 век и е донесена од 'југозападна Бугарија'. Значи, мора да се има наум дека станува збор за пренослив сакрален предмет, чие потекло не е точно утврдено. Затоа таа не може да пружи доволно сигурен податок за ширењето на култот на великиот епископ во средниот век. Секако, сето горе споменато никако не пружа основа за тврдење дека култот на охридскиот заштитник бил сосема запоставен надвор од средиштето на архиепископијата. Сепак, прилично е јасно дека пред почетокот на 14 век тој не пуштил длабоки корени преку границите на матичната област.

Сосем бледите одрази на култот на Свети Климент во уметноста на македонското тло надвор од потесниот охридско-преспански предел до крајот на 13 век, а во другите византиски

области и Бугарија дури и долго потоа, се во осетен контраст наспроти значајниот број на претставите на големиот епископ во српското сликарство на 14 век.

Било како било, појавата на претставите на заштитникот на Охрид во северна Македонија, согледана во односот на географската распространетост на сите познати примери, не се издвојува позначајно во однос на остатокот на тогашната српска држава. За да се разберат сосема правилно односите на бројот на претстави и величината на територијата на која се јавуваат, треба да се потсетиме на една важна пресметка. Од почетокот на 14 век дејноста на српските ктитори била насочена кон југот, каде што и настанал најголемиот број на нови сликарски целини.

Од друга страна, во храмовите на српските ктитори на тлото на северна Македонија охридскиот светец понекогаш добивал посебно програмско место. Тој на два пати – во Старо Нагоричане и во Марковиот манастир – е насликан во рамките на Литургиската служба на архијереите. Тоа е уште поинтересно зашто ни во самиот Охрид и нему блиските области во текот на средниот век не постоел обичај на претставување на Климентовиот лик во рамки на споменатата композиција.

Кралот Милутин воспоставил и директни врски со Охридската архиепископија. Нејзиниот поглавар Макарие го овозможил оспоруваниот брак на Милутин со византиската принцеза Симонида (1299). Прифатил да го благослови тој брак и лично да чинодејствува на венчавката.

Душановите освојувања од 1334, со воспоставувањето на уште посрдечни, ктиторски врски со Охрид, пружиле веројатно само понатамошен поттик и постојаност во тие средби.

Тогаш, како и подоцна, појавата на претставите на охридскиот заштитник на териториите вон јурисдикцијата на Охрид чинеле само спорадичен феномен. Ликовите на Свети Климент Охридски никогаш повеќе нема да се појавуваат вон областа на архиепископијата во оној број и толку континуирано како што тоа било во државата на Намањиките во 14 век“ (Војводић, 2012:145).

Иако не може да се исклучи можноста дека немало и други претстави на Св. Климент, а кои, за жал, не биле сочувани, несомнено е дека во овој период доаѓа до голем пресврт во почитувањето на големиот сесловенски просветител на Балканскиот Полуостров, а тоа се поклопува со развојот и зголемувањето на моќта на словенската Србија, за сметка на, во тоа време, грчкото Ромејско Царство, кога неговиот култ бил секундарен, а со црквата во Македонија управувале свештеници поставени од

Цариград, а нејзин јазик бил грчкиот, при што се користело неговото писмо наместо кирилицата.

Дека ова не е случајност покажува и примерот за сочувваните претстави на вториот голем светител на Охридската и Македонската црква, Св. Наум Охридски.

„Најстари претстави на св. Наум се зачувани во охридскиот живопис од 14 век, во црквите крај езерскиот брег на Охридската и Деволската епархија... Во најстариот негов храм (во манастирот Св. Наум, наш. заб.) можеби постоел ктиторски портрет, но со самиот факт дека старата црква е урната до темели, нашите сознанија остануваат ограничени во трагањето за праобразот на свети Наум“ (Грозданов, 2004:51).

Неговите портрети се помалубројни од Климентовите, а неговата служба ја сочинил Константин Кавасила, додека бил архиепископ, по неговото архијерејство во Драч и во Струмица. Како архиепископ Кавасила се спомнува најрано во 1263 година. Житието на Св. Климент пак е дело на Теофилакт, охридски архиепископ на преминот 11-12 век, кој сесрдно се трудел да се хеленизира словенскиот народ под неговата јурисдикција.

„Малку подоцна, по смртта, Кавасила бил канонизиран за светител, најверојатно поради неговите заслуги за консолидацијата на власта во Охрид по епирско-никејскиот судир, кога тој го спасил градот од крвопролевање во 1259 година“ (Грозданов, 2004:51).

Најстариот датиран портрет на Св. Наум кој е сочуван во фрескописот потекнува од црквата Св. Богородица – Заум од 1361 година. Од друга страна, негов можеби најстар портрет воопшто е литиската икона која му се препишува на Јован Теоријан, кој работел во Охрид во времето на Српското Царство, а која се чува во охридската Галерија на икони.

„Допојасјето на св. Наум е вклопено и во низата светители на западната страна од Григориевата галерија на црквата Света Софија. Неговиот лик е поставен над последниот столб од северната трифора. Пред св. Наум, веројатно бил насликан св. Климент...“ (Грозданов, 2004:54).

Грозданов ги датира портретот и фреските на Григориевата галерија кон 1370 година.

„Ликот на св. Наум е претставен и во пештерската црква Св. Богородица кај селото Пештани, чиј живопис датира од крајот на 14 век“ (Грозданов, 2004:55).

Четвртиот и последен сочуван портрет на Св. Наум во фрескописот од средниот век е во една од помалите по величина цркви во градот Охрид. Не е идентификуван ниту еден портрет на Св. Наум од 15 и 16 век.

„Овој портрет (од Мал Св. Климент, 1378 година - наш. заб.) е и најдобро зачуваното дело со Наумовиот лик во охридскиот фрескоживопис од тоа време“ (Грозданов, 2004:56).

Сето ова ни говори дека, можеби, во поинакви историски околности, култот на најголемите македонски светители би бил само локален охридски култ, каков што е случајот со култот на Св. Горазд и Ангелариј, другите двајца ученици на Св. Кирил и Методиј, дел од „седмочислениците“, познат само во градот Белоград (денешен Берат во Албанија), а за кој сведоштво имаме само од две икони, насликани во османлискиот период, каде што се претставени упокоени во градот на „винари Белограѓани“, од познатата народна песна „Билјана платно белеше“.

Токму ваквите примери, на симбиоза на последниот словенски период во Македонија во средниот век со современата македонска култура и идентитет, ни даваат повод за преиспитување на судовите за оваа епоха, која изнедрила големи остварувања, трајни вредности и значајни личности, од кои некои, како Крале Марко, ќе бидат запомнети и овековечени од народот како вредносен систем на јунаштво и подвизи, кои ќе бидат морално начело во вековите на туѓинска власт.

Гадамер вели дека „нас нè формира наследството на нашата култура и го одредува нашето саморазбирање“, но „истовремено и модерните искуствени науки го имаат преобразено целото наше разбирање на светот“. Тој заклучува дека „двата аспекти стојат еден до друг“. Иако за Гадамер, во Европа, науката е претставена како „автономна, владејачка културна творба“ тој го истакнува културното наследство како важен елемент преку кој го разбираме светот околу себе (Гадамер, 2012). Затоа, како ќе се прикажат личностите од минатото и нивните мотиви, влијае на формирањето на вредносниот систем, преку идентификација со тие личности и нивните дела.

Како што може да се заклучи, српските владетели, посебно оние од светородната лоза Немањиќ, но и воопшто во доцниот среден век, не само што како ктитори биле големи поддржувачи и дарители на христијанските храмови во своите земји туку и надвор од своите подрачја, како православни така и католички. Тие основале и граделе манастири како благодарност за победа во бој, за чудесно исцелување, за оздравување по тешка болест, како одраз на каење за грев. Кралот Милутин се заветувал дека за секоја година владеење од вкупно четириесетте, ќе изгради по еден храм. Голем дел од нив животот го завршиле во монаштво, не само од наменските свештени лица од фамилијата, како архиепископите Сава I и Сава IV, туку и владетелите, како Стефан Немања, кралот Стефан Првовенчани, кралот Радослав, кралот Драгутин, царот Јован Урош, но и бројни други членови на фамилијата.

И помеѓу женските припадници на лозата ова не е редок случај. Најчесто како вдовици владетелките се замонашувале, на пр. кралицата Јелена Анжујска, кралицата Симонида, или царицата Јелена, како и вдовицата на Јован Углеша, деспотицата Јелена, која по загубата на Сер, остатокот од животот го поминала како монахиња, на дворот на кнезот Лазар и деспотот Стефан Лазаревиќ. Понекогаш и независно од брачната состојба, или истовремено со своите сопрузи, по одредена возраст се повлекувале во манастири, таму да го дочекаат претставувањето пред Господа, како Ана и Стефан Немања.

Во најмала рака е неумесно да им се припишува исклучиво политичко-пропагандна цел на нивните ктиторски потфати, а да се занемари човечкиот аспект на богобојазливи луѓе од своето време и длабоки верници кои за свои советници, биографи, луѓе од најголема доверба ги имале свештените лица и припадниците на црквата. Деспотот Јован Углеша, пред својата смрт во Маричката битка работел на помирување помеѓу Пеќската и Цариградската патријаршија, по расколот од средината на векот.

Несомнената верска страна на владетелското, како и на властелинското ктиторство може да се огледа и во даровите кои ги приложувале од свои лични средства. Бројни се примерите кога се дарувало или, пак, се приложувале имоти кон светогорските манастири и кога биле надвор од границите на државата од страна на властелата, а ќе

го споменеме и дарувањето на базиликата Свети Никола во Бари, град кон кој никогаш не постоеле политички амбиции или, пак, територијални претензии. Свети Никола, заедно со Св. Ѓорѓи, е главниот заштитник на Стефан Немања (Ђуриќ, 1997), чијашто прва задужбина му е посветена токму нему, па не треба да нè чуди што кралот Милутин го дарувал сребрениот олтар тежок 600 килограми, а кралот Стефан Дечански иконата поставена над гробот на Свети Никола, која го прикажува светецот кому му се молел за да го поврати видот. Царот Душан со повелба од 1346 година наложил да му се исплаќаат 200 перпери годишно на храмот (Ђирковиќ, 2005).

Големата икона од 1327 година, денес окована во сребро, со претстава на Св. Никола, ѝ е подарена од дечанскиот крал на базиликата Св. Никола во италијанскиот град Бари, каде што се чуваат моштите на светецот. Таа ги прикажува кралот Стефан Дечански долу, крај нозете на Св. Никола, од едната страна, и неговата сопруга, кралицата Марија, од другата страна, кои покажуваат со рацете кон него. Под кралот, клекнат во проскинеза кон светиот, е младиот крал Душан, како престолонаследник. Оваа икона се чува над гробот на Свети Никола, во најголемиот јадрански град.

Внукот од брат на царот Душан, Јован Урош, последниот машки припадник на главната лоза на Немањиките и последниот, макар титуларен, српски цар, набрзо се откажал од тронот и се замонашил. Пријател на Атанасие, основачот на киновитското монаштво на Метеора, огромните стени кои се издигаат над Тесалиската Рамнина, а кој веројатно му бил и духовен модел, користејќи го своето високо потекло, како монах Јоасаф, му се придружува на братството и параклисот е заменет со нова црква, се градат бројни други помошни згради на највисоката стена, а обителта се зголемува бројно. По смртта на Атанасие и Јоасаф, црквата ги канонизира за светци, а обајцата се сметаат за ктитори на манастирот Голема Метеора, најстариот и најугледен од шесте и денес активни метеорски манастири. Над нивната заедничка гробница стои ктиторска фреска на која обајцата го држат храмот, а во манастирот постои и натпис со следнава содржина:

„Овој свет Божји храм на Господа и Богот наш Исус Христос е подигнат благодарейќи на трудот и помошта на благословените отци наши Атанасие и Јоасаф во годината 1388. А

киторите се насликани благодарейќи му на трудот и напорите на нашите браќа, 9 ноември 1484 година“ (Provatakis, 2008:32).

Кралот Милутин подигнал болница во Цариград, а во Ерусалим манастир на архангелите Михаил и Гаврил, кој богато го дарувале и царевите Душан и Урош. И Синајскиот манастир Св. Катерина бил даруван уште од кралицата Јелена со синовите Драгутин и Милутин. Во тоа време, покрај православни, се подигале и римокатолички манастири. Во Приморјето, каде што имало такви верници, од 1282 година, па до Милутиновата свадба со ромејската принцеза Симонида во 1299 година, кога воената опасност исчезнала, кралот повеќе градел католички храмови во тој дел од земјата, за потоа, како царски зет, да се посвети на православните во нашите краишта (Бабић-Ђорђевић, 1997).

„Владетелскиот пример (на Милутин и Душан, наш. заб.) го следи властелата. Многу велможи поклонуваат села со приходите: кнезот Паскач и неговиот син севастократорот Влатко црквата во Псача, великиот војвода Никола Стањевиќ манастирот Конче, Константин Драгаш Богородичната црква во Архилевица, протосевастот Хреља црквата Св. Архангели во Штип. Исто така, благородништвото му дарува на Хиландар и раскошни ракописи, икони и разни други богослужбени предмети“ (Петковић, 2008:18).

Нечепнатата автокефалност на Охридската архиепископија, чијшто првосвештеник, архиепископот Никола, учествувал на царското крунисување во Скопје, е во несклад со современата интерпретација на нашата историографија дека Душан „постепено ги занемарува македонските манастири“ и „не се срамел да ѝ нанесе материјални штети на Охридската архиепископија“, зашто, нели, „манастирските подарувања, всушност биле окупациони бази во освоената македонска територија“ (Атанасовски, 2009). Каква била Охридската архиепископија, која уште од нејзиното основање во 1019 година со повелбите на ромејскиот василевс Василиј II е исклучиво гркофона автокефална организација, како во документите така и во натписите во храмовите, а чијшто поглавар го поставува цариградскиот цар лично, а не црковен синод? Несомнено, различна од современата Охридска архиепископија – МПЦ.

Негативните оценки на оваа епоха или, пак, нејзиното отуѓување од македонското битие може да доведе до случаи како на системско занемарување и запустање, со што

спомениците на културата од овој период се доведуваат во опасност од трајно губење на некои од своите квалитети, а кои ги прават несомнено исклучителни, така и на (се надеваме) индивидуални чиновници на вандализам, насочен кон одделни аспекти на спомениците или, пак, на спомениците во целост.

Немилите примери од Матејче или Лешок, каде што имаше обиди за физичко уништување, или пак Осогово и Железник, каде што се целеше само на одредени аспекти на живописот се само индикација за можни последици од несоодветна интерпретација на културното наследство. Физичките оштетувања правени во поблиското минато, или уништувањето на спомениците во непосредното соседство треба да бидат индикација за ранливоста на овие објекти и за постојаната потреба од нивна ревалоризација, заштита и правилна интерпретација.

„Постои богато наследство на човечко знаење кое нам ни е пренесено од историското минато и кое – речиси како втора половина од вистината – ни кажува и за нас важи како нешто што во текот на историјата се потврдило, во што се верувало и на што сме се надевале“ (Гадамер, 2012:96).

Како што Гадамер ќе забележи „дека знаењето и науката мораат да се потврдат со факти кои се темелат на искуството“ (Гадамер, 2012) така и менувањето на фактите, нивното премолчување или нивната селективна употреба нè оддалечува од научниот пристап и од вистините на „богатото наследство“.

Историјата на уметноста, а пред сè византологијата, е многу поумерена од историографскиот наратив и ги зема предвид позитивните трендови на културната размена и уметничката симбиоза на христијанското творештво во Македонија, признавајќи ги универзалните вредности, независно од ерата и творците. Но, таа покажува една друга слабост, која се огледува во примената на истите аршини за сите краишта на „византиската уметност“, која го опфаќа сето православно творештво во Македонија, независно од тоа што во нашата земја, продукцијата во доцниот среден век не е со ромејско покровителство, туку со српско. Затоа треба да се разграничи прецизно поимот византиско во државно-политичка смисла, од културолошкиот поим византиска цивилизација, од кој потекнуваат сите источно-православни цивилизации, зашто „всушност се работи за еден вид периодизација на епохите во историскиот

развој на културата или означување на конкретни просторно определени културни системи“ (Петковска во Петроска, 1998:170). Надвор од стручните кругови, недостигот на оваа дистинкција прави „византиското наследство“ да се изедначува со државата која е наречена Византија – проблем кој не се јавува, на пример со „романичкото“, „готичкото“, или „ренесансното наследство“, зашто историографијата ввела забуда само во нашиов случај, со преименувањето на Ромејското во Византиско Царство.

„Србите ја добиле својата политичка самостојност кон крајот на 12.столетие. Во тоа време настанале монументалните облици на сакралната архитектура. Во науката е забележено дека црквите изградени во добата на династијата Немањиќ покажуваат две упадливи особини: континуитет и голема плодност“ (Радојчиќ во Станимировиќ, 2017:23).

Токму овој континуитет се занемарува и се маргинализира, во корист на „византискиот континуитет“, кој всушност е евентуално секундарен, зашто современите граници на националното културно наследство не се во склад со творечките импулси и целини од минатото, како кај нас така и на целиот Балкански Полуостров, како што воочил и посочил Слободан Ќурчиќ (Ќurčić, 2010). Периодизацијата поставена од општата историја на средновековната уметност, како и византологијата не соодветствува со реалните случувања во минатото на Балканот и во Македонија.

Во времето кога беше осмислен и припреман за изработка овој труд (2019-2022), за бројните проблеми при заштитата и интерпретацијата на ова културно наследство и негова презентација како издвоена целина, не стануваше ни збор во пошироката јавност. Во последните неколку години, нештата се малку променети, снимени се два телевизиски серијала од по десет, односно четиринаесет епизоди. Најпрвин, во продукција на СРБТЕЛ и „Авард филм и видео“, во декември 2023 година се појави серијалот „Средњевековна баштина Немањића на тлу данашње С. Македоније“, а потоа во 2024/25 година, во продукција на Радио-телевизија Србије, серијалот „Српске средњевоковне задужбине у Северној Македонији“. Воочливо е дека обете продукции ја започнале својата работа по решавањето на канонскиот статус на МПЦ. Второ нешто што треба да се посочи е дека тие не им припаѓаат на водечките македонски медиуми, односно, првата е телевизија на српската малцинска заедница во Македонија,

додека втората е јавниот сервис на Република Србија. За обете се издвоени средства од буџетот на соседната земја, а не на нашата. Македонските институции сè уште не се вклучени активно, иако ја пружиле потребната поддршка при реализацијата на наведените остварувања.

Културното наследство на една земја, а со тоа и на нејзиниот народ, е дефинирано во меѓународните конвенции и е неотуѓива сопственост на државата во која се наоѓа и нејзините институции. Како такво, сето наше културно наследство, материјално и нематеријално, недвижно и движно, му припаѓа на македонскиот народ, како и обврската да го негува, да се грижи за него и да ги зачува живите традиции.

Истовремено, епохата и културниот контекст во кој тие добра настанале не се пречка за нивното именување како македонски во современа смисла, а нивното прикажување во полното светло на нивниот развој, појава и создавање не треба и не може да се промени. Потребно е да се разграничи наследството од доцниот среден век од блиското по природа византиско кое му претходи, зашто неговиот словенски карактер го прави поблиско до есенцијата на македонскиот идентитет, исто како и творештвото од другите словенски епохи во средниот век.

Симплифицираните класификации како римско, византиско, османлиско наследство, кои тежнеат да го покријат периодот од почетокот на новата ера до 19 век имаат една „предност“ – што не имплицираат веднаш на некоја друга држава која би се повикувала на историско право да се согледа тоа наследство во нејзиниот културен контекст од времето на создавањето. Но, симболичкиот капитал, во овој случај културен, има својство сè додека му се дава значење и важност и се восприема како таков (Бурдийо, 1997), а правилната интерпретација не би го намалила, туку само би го збогатила со значење кое често се „осиромашува“ со пренебрегнување на бројни факти при презентацијата на спомениците од минатото.

Со својата бројност, вредност и значење, како и со јасно издвоениот континуиран временски период на создавање, сметаме дека средновековното српско културно наследство во нашата земја има доволно аргументи да се смета за издвоена целина во богатиот мозаик на македонското културно-историско минато и монументално споменичко наследство.

15. БИБЛИОГРАФИЈА

- Алексић, Марко. Марко Краљевић: Човек који је постао легенда. Београд: Лагуна, 2018.
- Ангеличин Жура, Гоце. Пештерски цркви од Преспанското Езеро. Скопје: Силсонс, 2017.
- Ангеличин Жура, Гоце. Охрид град на светоста. Струга: Ирис, 2018.
- Анчев, Анчо. Рилски манастир. Софија: Наука и изкуство, 1974.
- Апостолски, М. и др. Историја на Македонскиот народ. Скопје: Институт за национална историја, 1969.
- Армстронг, Карен. Историја Бога. Београд: Народна књига/Алфа, 1995.
- Атанасовски, Александар. Македонија во XIV век. Тетово: Напредок, 2009.
- Балабанов, Коста. Споменици на културата на Македонија. Скопје: Каламус, 2014.
- Бујуклић, Жика. Душанов Законик, Београд, Политика, 2016.
- Бурдийо, Пиер. Практическият разум. Софија: ИК Критика и хуманизъм, 1997.
- Велев, Илија. Преглед на средновековни цркви и манастири во Македонија. Скопје: Наша книга, 1990.
- Велев, Јакимовска-Тошиќ (уред.). Зборник на трудови од Конференцијата Популаризација на културното наследство во Скопје и Скопско. Скопје: Институт за македонска литература, 2020.
- Војводић, Драган. Представе Светог Климента Охридског у зидном сликарству средњовековне Србије. Београд: Византолошки институт САНУ, 2012.
- Габелић, Смиљка. Челопек: црква Св. Николе. Београд: Филозофски факултет, 2017.

- Гаврић, Гордана. Жичка епархија. Краљево: Православна епархија Жичка, 2022.
- Гадамер, Ханс-Георг. Европското наследство. Скопје: Слово, 2012.
- Гиденс, Ентони. Забеган свет. Скопје: Филозофски факултет, 2003.
- Гирц, Клифорд. Толкување на културите. Скопје: Магор, 2007.
- Грозданов, Цветан. Црква Св. Климент Охрид. Охрид: Завод за заштита на спомениците на културата и музеј, 1988.
- Грозданов, Цветан. Фреските на Света Софија Охридска. Скопје: Ѓурѓа, 1997.
- Грозданов, Цветан. Плаошник: возобновената црква на св.Климент и Пантелејмон. Охрид: Канео, 2003.
- Грозданов, Цветан. Свети Наум Охридски. Скопје: Култура, 2004.
- Дероко, Александар. Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији. Београд: Просвета, 1950.
- Дероко, Александар. Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији. Београд: Туристичка штампа, 1962.
- Димитрова, Елизабета. Ктиторска композиција и ново датовање живописа у цркви Свете Богородице у Матеичу. Ниш: Зограф, 2002.
- Димитрова, Елизабета. Манастир Матејче. Скопје: Каламус, 2002.
- Димитрова, Елизабета и др. Матка: културно наследство. Скопје: Данте, 2011.
- Димитрова, Е. Коруновски, С. Грандаковска, С. Средновековна Македонија – култура и уметност. Скопје: Медиапринт, 2013.
- Димитрова, Елизабета. Црквата Света Богородица – Матејче. Скопје: Завод за заштита на културното наследство, 2016.
- Димитрова, Елизабета. Црквата Свети Атанасиј во Лешок: типологија, хронологија, структурен дизајн. Скопје: Огледало, 2019.
- Димитрова, Елизабета. Црквата Свети Андреја во кањонот Матка. Скопје: Каламус, 2020.

Димитрова, Елизабета. Црквата Свети Димитрија во Маркова Сушица. Скопје: Каламус, 2020.

Димитров, Божидар. Боянската црква Св.Никола и Св. Пантелеймон. Софија: Уникарт, 2008.

Дуев, Ратко (уред.). Скопје – осум милениуми живот, култура, творештво. Скопје: Филозофски факултет, 2019.

Дунимагლოსки, Игорче. Српско-дубровничките односи во XIV век со посебен осврт на Македонија. Скопје: УКИМ, 2020.

Ѓорѓиевска, Аница. Хераклеја Линкестис. Битола: Завод и музеј, 2016

Ђорђевиќ И. и Марковиќ М. Маркова црква над реком Бабуном у близини Велеса. Београд: Зограф 27, 1998-99.

Ђуриќ, Војислав и Бабиќ-Ђорђевиќ, Гордана. Српска уметност у средњем веку. Београд: Српска књижевна задруга, 1997.

Жура, Гоце. Пештерски цркви: охридско крајбрежје. Скопје: Матица македонска, 2013.

Ивановиќ, Милош. Заборављени ктитори у средњовековној Србији. Београд: Иницијал бр.6, 2018.

Ивановиќ, Милош. Развитац војне службе као основ формирања властеоског слоја у српској средњовековној држави. Београд: Војно-историјски гласник, 2014.

Ивановска-Велковска, Сања. Сондажни Археолошки истражувања во дворот на црквата Св. Ѓорѓи во Старо Нагоричане. Скопје: Археолошки информатор бр. 2, 2018

Илијана, Игуманија. Марков манастир. Скопје: ПНВ публикации, 2017.

Јиричек, Константин. Историја Срба, прва књига. Београд: Научна књига, 1952.

Јованова, Ленче. Македонија – милениумски културно-уметнички факти – Македонија во римскиот период. Скопје: Медиапринт, 2013.

Јовановиќ, Миливоје М. Монах Калист. Београд: И. Стојановиќ, 2016.

- Коруновски С. и Димитрова Е. Византиска Македонија. Скопје: Детска радост, 2006.
- Кузман, Паско. Охрид *sub specie aeternitatis*. Охрид: Данте, 2010.
- Луческа, Ели. Култот кон светите мошти на територијата на Македонија. Прилеп: Институт за старословенски јазик, 2018.
- Манева, Елица. Осврт на археолошките остатоци на средновековниот град Скопје, во Патримониум.мк, број 18/2020.
- Марковиќ, Маријана. Црква Светог Ѓорѓа у Речанима. Београд: САНУ, 2018.
- Марковиќ, Миодраг. Ктиторска делатност Српских задужбинара на подручју Ромејског царства. Београд: Византолошки институт САНУ, 2016.
- Марковиќ М. и Војводиќ Д. Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији: идентитет, значај, угроженост. Београд : САНУ, 2017.
- Мекгир, Мередит Б. Религија – општествениот контекст. Скопје: Филозофски факултет, 1981.
- Микулчиќ, Иван. Средновековни градови и тврдини во Македонија. Скопје: Македонска цивилизација, 1996.
- Миловановиќ, Душко. Манастир Хиландар, један поглед у прошлост. Кареја: Братство манастира Хиландара, 2007.
- Минова-Ѓуркова, Лилјана. Македонски јазик. Скопје: Просветно дело, 1998.
- Митревски, Драги. Скопската тврдина – Кале од праисторијата до раната антика. Скопје: ПНВ публикации, 2016.
- Митревски, Лилчиќ, Манева, Димитрова. Скопје – осум милениуми живот, култура, творештво. Скопје: Филозофски факултет, 2019.
- Михајловски, Јордан. Десет века Свети Јоаким Осоговски. Куманово: Македонска ризница, 2005.
- Мутавиќ, Предраг. Кратка повест о Грчкој. Београд: Јасен, 2009.

Николовски, Дарко. Кој е ктиторот на црквата Св. Димитриј во Велес. Во Патримониум.мк, број 22, 2024.

Новаковиќ, Стојан. Законик Стефана Душана. Београд: Државна штампарија, 1870.

Павлов, Пламен. 100 неща които трябва да знаем за историята на България – Том I. София: Издавателство световна библиотека, 2008.

Петковиќ, Сретен. Хиландар. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2008.

Петковска, Антоанела. Есеи од социологијата на културата. Скопје: Аз-Буки, 2009.

Петковска, Вера Георгиева. Византиска филозофија. Скопје: Табернакул, 2001.

Петковски, Трајче. Храм „Рождество на пресвета Богородица“ во Скопје. Скопје: Култура, 2021.

Петрова, Елеонора. Стоби. Скопје: Музеј на Македонија, 2003

Петровски, Бобан. Манастирски имоти во средновековен Полог. Во Годишен зборник на Филозофски факултет, 2013.

Петрушевски И. и Светозаревик Б. Лешочкиот манастирски комплекс. Куманово: Полошко-Кумановска епархија, 2001.

Пириватрић, Срђан. Самуилова држава. Београд: Византолошки институт САНУ, 1997.

Поповиќ, Д. и Војводиќ, Д. (уред.). Византијско наслеђе и српска уметност. Београд: Српски комитет за византологију, 2016.

Поповска-Коробар, Викторија. Сликарските индиции за хронологијата на црквата во Мажучиште кај Прилеп, во Патримониум.мк, број 18/2020.

Поповска-Коробар, Викторија. Лесновски манастир. Штип: Брегалничка епархија, 2023.

Порфиогенет, Константин. За управување со царството. Скопје: Арс Ламина, 2022.

Радовиќ, Александар. Манастир Свети Прохор Пчињски. Врање: Фонд Православне епархије врањске, 2007.

Радовић, Амфилохије и др. Свети Јован Крститељ и Претеча Господњи. Цетиње: Светигора, 2008.

Ристовска-Јосифовска, Билјана. Кралството на Словените како извор за македонската средновековна историја. Прилеп: Институт за старословенска култура, 2001.

Савески, Стојан. Свети Никола Болнички. Охрид: Канео, 2007.

Савески, Стојан. Црква Света Богородица Болничка. Охрид: Канео, 2007.

Светозаревиќ, Бранислав Покорни. Македонци: милениумски сведоштва за идентитетското име. Тетово: Напредок, 2022.

Станимировић, Мирко. Архитектура српског православног храма, утицаји и развој у првим деценијама XXI века. Ниш: Универзитет у Нишу, 2017.

Стојановић, Љ. Стари српски записи и натписи. Ср. Карловци: Манастирска штампарија, 1923.

Стојков, Стојко. Битолската плоча – дилеми и интерпретации. Струмица: Завод за заштита на спомениците на културата и музеј, 2015.

Ташева, Марија. Малите верски заедници. Скопје: Филозофски факултет, 2004.

Тимотијевић, Роксанда. Старине Призрена. Призрен: Епархија рашко-призренска, 2020.

Томић-Ђурић, Марка. Фреске Марковог манастира. Битољ: Архиепископија охридска и Митрополија скопска, 2019.

Ћирић, Јасмина С. Случај скрнављења натписа на фрескама у Цркви Светог Јоакима Осоговског код Криве Паланке. Во Гласник друштва конзерватора Србије бр.45, 2021.

Ћирковић, Сима. Повеља цара Душана Општини дубровачкој о исплати 200 перпера годишње цркви Св. Николе у Барију. Во Стари српски архив, 2005.

Ќорнаков, Димитар. Македонски манастири. Скопје: Матица македонска, 2005.

Ќорнаков, Димитар (приредил). Богатствата на Македонија – градители и зографи. Скопје: Матица, 2010.

- Ђоровић, Владимир. Илустрована историја Срба. Београд: Народна књига, 2005.
- Христова-Трифорова, Маријана. Земенски манастир. Софија: Борина, 2003.
- Цветковски, Сашо. Пречиста Кичевска. Охрид: Канео, 2013.
- Чепреганов, Тодор. Историја на македонскиот народ. Скопје: Селектор, 2008.
- Back, Les (and others). Cultural sociology. Oxford: Wiley-Blackwell, 2012.
- Bourdieu, Pier. Language and Symbolic Power. Cambridge: Polity press, 1991.
- Carrol, Noel. Philosophy of Art. London: Routledge, 1999.
- Chulev, Basil. The Macedonian Bogomilism - Medieval Roots of Protestantism, Renaissance and Socialist Movements - The Secret Book of Bogomils. Skopje: Macedonia Cosmopolitana, 2015.
- Ћirić, Jasmina S. Mateič Monastery: A place of Cultural Memory in Urgent need of conservation. Bo Niš and Byzantium: The Collection of Scientific Works XXI, 2023.
- Ћurčić, Slobodan. Architecture in the Balkans from Diocletian to Suleyman the Magnificent. New Haven and London: Yale University Press, 2010.
- Diehl, Charles. Ιστορια της Βυζαντινης αυτοκρατοριας, Τομος Α. Αθηνα: Εκδοσος ιλιαδη, 2011.
- Dimitrova, Elizabeta. In the heavenly horizons: Three Christian temples in the region of Matka near Skopje. Bo Zograf 35, 2011.
- Eco, Umberto (priredio). Povijest lepote. Zagreb: Hena, 2004.
- Elijas, Norbert. Proces civilizacije. S.Karlovcu-N.Sad: IK Zorana Stojanovića, 2001.
- Haralambos, M. i Holborn, M. Sociologija – Teme i perspective. Zagreb: Golden marketing, 2002.
- Hobsbawm, E. & Ranger T. (edit.) The Invention of Tradition. Cambridge: University press, 1983.
- Ivanović, Miloš. Slika srpske vlastele poznog srednjeg veka u narodnoj tradiciji. Budapest: 3rd Conference for Young Slavists in Budapest, 2014.

Jenks, Chris. Culture. London: Routledge, 1993.

Jenks, Chris (editor). Cultural reproduction. London: Routledge, 1993.

Korunovski, S. i Dimitrova E. Painting and architecture in medieval Macedonia. Skopje: Calamus, 2011.

Kuzman, Pasko (& others). Ohrid World Heritage site. Skopje: Ministry of culture of the republic of Macedonia, 2009.

Nikolic-Novakovic, J. Monastery Treskavec. Skopje: National Conservation Center of Cultural Heritage, 2006.

Nikolovski, Darko. The icon painting in Macedonia. Skopje: Kalamus, 2011.

Provatakis, Teoharis. Meteori. Atina: Toubi's, 2008.

Serafimova, Aneta i dr. Ohrid world heritage site. Skopje: Ministry of culture of the republic of Macedonia, 2007.

Shterjov & Beldedovski. The medieval fortress of Isar-Shtip. Skopje: Directorate for Protection of Cultural Heritage Ministry of Culture of the Republic of Macedonia, 2018.

Šonje, Ante. Eufrazijeva bazilika. Poreč: Porečka i Pulska biskupija, 2016.

Tsaktsiras, Papanthimou, Mantziou, Kalogirou. Thessaloniki – the city and its monuments. Thessaloniki: Editions Malliaris-Paedia, 2011.

Tsounakos, Othon. Greece. Athens: Ekdotike Athenon, 2007.

Tutkovski, Miško. The Mosaics in the Early Christian Basilica at the Site of Manchevci in Ohrid во Folia Arheologica Balcanica. Скопје: Филозофски факултет, 2015.

16. ПРИЛОГ

Во прилогот е направен приказ на најзначајните споменици од доцниот среден век, а кои се поврзани со ктиторството на владетелите, властелата и на црковните лица. Заради прегледност, поделбата е извршена според современите епархии на МПЦ.

1. СКОПСКА ЕПАРХИЈА

Територијата на оваа епархија ги опфаќа градот Скопје и неговата околина. Таа е истоветна со Скопскиот статистички регион и е седиште (катедра) на архиепископот охридски и македонски.

Скопје и Охрид се двата царски града во Македонија. Охрид бил престолнина на царот Самуил и на неговите наследници, а Скопје на царот Душан и на неговите наследници.

Скопско Кале го претставува, всушност, Горниот Град на средновековно Скопје, а археолошките истражувања во периодот 2007-2012 година јасно покажаа дека првите слоеви на средновековниот град се од 10 век. Целосно откриената црква во југоисточниот дел од утврдата е од 13-14 век, односно со инвентар и со гробни места од тој културен слој. „Меѓу останатите откриени градби од тој град, најзначајна е крстообразната црква со околу 200 погребувања околу неа и во неа. Тоа била најдоминантната градба во југоисточниот агол на градот“ (Митревски, 2016).

Според Драги Митревски, кој ги водеше најобемните археолошки истражувања на Горниот Град, односно денешната тврдина Кале, средновековното Скопје има 2 фази:

- Прво средновековно утврдување, 10-13 век, со условно именувани Самуилова и Комненска потфаза;
- Средновековно Скопје под српска управа (1282-1392), односно до 6.1.1392, кога турскиот заповедник ја презема контролата врз тврдината.

„Со српските освојувања на кралот Милутин во 1282 година почнува ново културно поглавје. Со тоа Скопје добива значење на политички центар на династијата на Немањиковците постанувајќи нејзин главен град. На оваа најмаркантна позиција бил изграден и резиденцијален комплекс – владетелска палата со повеќе придружни објекти“ (Манева, 2019).

И покрај огромното значење на Скопје во средниот век, интригантно е тоа што ниту еден средновековен храм не е сочуван автентично во самиот град. Во поново време се откриени едвај неколку цркви на ниво на археолошки ископини од средниот век, но ниту една функционална црква од периодот 9-15 век не постои. А биле бројни – само во книгата „Преглед на средновековни цркви и манастири во Македонија“, авторот Илија Велев, врз основа на историски документи, набројува по име дваесет цркви во самиот град, меѓу кои најзначајни, несомнено, се две:

- Катедралната црква на скопската митрополија, посветена на Пресвета Богородица – Троеручица, „за која се мисли дека ја изградил, или обновил Милутин“ (Велев, 1990), „кого пишаните извори го засведочуваат како нов ктитор“ (Бабић, 1997), во која е извршено крунисувањето за цар на Стефан Урош IV Душан;
- Манастирската црква посветена на Св. Ѓорѓи Скоропостижен (Горгос), на Виргиновиот (верижен) Рид над реката Серава. Најпочитуваниот скопски манастир потекнувал од првата половина на 11 век и бил даруван со бројни имоти, потврдени со бројни грамоти на ромејските, бугарските и на српските владетели, од кои последна позната е онаа на кралот Милутин од 1300 година.

За среќа, скопската околина има голем број сочувани средновековни храмови, од кои дури 10 се куполни, повеќе куполни храмови дури и од Охрид со сето езерско крајбрежје. Иако ниту една не е во градот, со сочуваните древни цркви

Скопје спаѓа меѓу најбогатите градови на Балканскиот Полуостров кога е во прашање ваквото културно наследство.

- Свети Никита, село Горњани, Скопска Црна Гора

На една височинка, помеѓу селата Горњане, Бањане и Чучер, се наоѓа една од сочуваните задужбини на најголемиот градител меѓу Немањиките, кралот Милутин. Оваа црква е од типот развиен впишан крст во квадрат, надвисена со купола, градена од наизменични редови на камен и опека, во *opus cloisonne*, со осмострана купола и декоративни ниши, кои на фасадата го оддаваат внатрешниот распоред на црквата. „Јасно е дека Свети Никита ќе создаде модел, што со мали модификации ќе биде користен во другите цркви на таа група (благороднички задужбини - наш. заб.)“ (Коруновски, 2011). Со ова дело, Милутин расчистува со дотогаш присутните македонско-епирски влијанија во декоративната обработка на храмовите, типични за турбулентниот период во првите осум децении на 13 век, кога Скопје барем осум пати ги менува владетелите, односно државите (Микулчиќ, 1996).

„За декорацијата на црквата посветена на Свети Никита, заветнина на кралот Милутин, бил повикан прочуениот, респектиран и угледен зограф Михаил Астрапа, најдобар мајстор на своето време, кој ја извел ликовната декорација на храмот. Познат како предводник на таканаречената Милутинова дворска школа..., Михаил Астрапа останал доследен соработник на српскиот монарх и по неговата смрт го завршил сликарството на Свети Никита“ (Димитрова, 2019). Тој е потпишан на штитот на Св. Теодор Тирон, односно запишано е Михаил Евтихийев, што отвора научни дилеми за односот на познатите сликари Михајло и Евтихиј, главни претставници на епохата на цариградскиот класицизам во уметност од почетокот на 14 век (Бабић-Ђорђевић, 1997).

„На темелите од постара црква, кралот Милутин ја подигнал манастирската црква како своја задужбина во 1307/8 година. Скоро во исто време од споменатиот владетел била подигната и една капела од јужната страна на црквата, која била

посветена на Св. Јован Претеча“ (Балабанов, 2014). При обнова на храмот кон крајот на 17 век наполно била урната капелата посветена на Св. Јован.

Различни автори даваат различно датирање на живописот којшто Елизабета Димитрова го сместува хронолошки по смртта на кралот Милутин во 1321 година. Иако недостига неговиот портрет во црквата, неговото житие и издадените грамоти го потврдуваат ктиторството. Во храмот се насликани Св. Сава и Св. Симеон Мироточив (монашкото име на Стефан Немања).

- Црквата Воведение на Пресвета Богородица во Кучевиште, Скопска Црна Гора

Оваа црква се наоѓа во средишниот дел на скопското село Кучевиште, позната е и како Свети Спас. Изградена е како впишан крст во квадрат, со купола и малку издолжен источен дел, зашто во просторот над ѓакониконот постои параклис посветен на Св. Никола. „Набргу по изградбата на главниот корпус на црквата, на нејзината западна страна бил додаден двокатен нартекс со гробна функција“ (Коруновски, 2011). Двокатност постои и во прилепскиот Архангел Михаил, а вакви примери има и на Црногорското приморје. Сепак, најблиска би била Бојанската црква кај Софија, Бугарија, зашто двокатноста е над нивото на наосот, а не под него. Апсидата е богато декорирана со длабоки ниши.

Црквата е изградена и осликана во времето на кралот Стефан Дечански, пред 1331 година, а „неколку години подоцна, по доградувањето на припратата, била изведена и фрескодекорацијата во западниот дел на храмот (1332-1337 година), денес тешко и неповратно оштетена“ (Димитрова, 2011). Параклисот на горниот кат, посветен на Св. Никола, бил осликан во 1501 година.

Ктитори биле Марена, Радослав и Владислава. Ктиторската композиција во нартексот е претставена на јужниот и на северниот ѕид, под акросолиумите со гробна намена. Од десната страна се претставени (сè уште) кралот Душан и кралицата Јелена, а по нив војводата Дејан, веројатно зетот во ктиторското семејство, кој им го подигнал општественот ранг, и војвотката Владислава. Отспротива е претставена Марена со модел на црквата кој ѝ го приложува на

Богородица, а до неа се оштетениот лик на жупанот Радослав и младиот Јован, нивниот внук (Димитрова, 2011).

- Црква Свети Никола, село Љуботен, Скопска Црна Гора

Се наоѓа на една висорамнина, на почетокот на ова скопско село. „Од натписот, врежан на камениот надвратник, над западната влезна врата, се гледа дека црквата била изградена со средства на властелинката Даница, во 1337 година“ (Балабанов, 2014). Во ктиторскиот натпис се вели дека е изградена во времето на кралот Стефан (Душан), кога постариот син Бојко ја држи Матка, а помладиот (Дмитар) Звечан, со Ситница (на северот од Косово Поле).

Живописот е изведен, според Димитрова, во 1344-45 година, по упокојувањето на ктиторката, госпоѓа Даница, објаснето со отсуството на нејзиниот ктиторски портрет. Имено, на северниот ѕид, насликана е композицијата Деизис (Христос помеѓу Богородица и Јован Крстител), но, наместо Богородица, од Христовата десна страна се наоѓа кралското семејство, Стефан Душан со кралицата Јелена и со синот Урош. Отсуството на Богородица „упатува и на нагласеното фунерарно значење, иако не ја надоместува непостојната претстава на, веројатно, покојната ктиторка на храмот“ (Димитрова, 2011). Меѓутоа, на фасадата била претставена ктиторката, госпоѓата Даница, во монашка облека, со моделот на храмот, но денес овој портрет е сосема исчезнат, а бил забележен од првите истражувачи.

Фреските се дело на Јован Теоријан и на неговото сликарско ателје. Горните партии се тешко оштетени, а реставрацијата е правена во времето на Кралството Југославија, во 1928 година.

- Манастир Св. Ѓорѓи, село Кучково, Скопско.

Се наоѓа помеѓу селото и викенд-населбата, северозападно од Скопје. „Над самото село Кучково е манастирот Св. Ѓорѓи, чијашто градба била потврдена со натпис од 1346 година (а, за жал, овој епиграфски писмен споменик бил премачкан и уништен). Во манастирскиот храм се сочувани два слоја од фрескоживопис: првиот од 14 век и вториот од обновата во 16 век“ (Велев, 2020).

- Манастир Св. Архангели Михаил и Гаврил близу до Кучевиште на Скопска Црна Гора

Се наоѓа северозападно од селото Кучевиште, во кањонот на Кучевишка Река, на издигнато место над реката. Според ктиторскиот натпис во наосот, црквата била осликана во 1591 година, па некои автори, како Ќорнаков, сметаат дека „спаѓа во редот на најубавите градителски дела во Македонија од поствизантискиот период“ (Ќорнаков, 2005).

Живописот е од истиот период како и помладиот слој во Св. Никола Шишевски, па повторно се застапени Св. Сава, Св. Симеон Мироточив и Св. Стефан Дечански, односно некои од припадниците на Немањикиите, чијшто култ може да се следи во македонските манастири сè до 20 век, но нашето уверување е дека се работи за црква од 14 век, поточно единствениот познат примерок на Моравската школа во Македонија. Во прилог на тоа посочуваме дека ги има скоро сите суштествени одлики на оваа школа: наос во форма на впишан крст, со певнички конхи од страните, што е основна карактеристика на Моравската школа; правилно обработени камени блокови, кои со наизменично редување камен – опека, во *opus cloisonee*, го чинат корпусот на црквата; врта и висока осмострана купола; редување на тулите во горните партии на црквата во три реда на начин да даваат полихромност на фасадата; декоративни керамопластични крстовидни украси, карактеристични за задужбините на кнезот Лазар.

Гордана Бабиќ-Ѓорѓевиќ ја посочува можноста да е изградена во времето на Вук Бранковиќ, последниот предосманлиски владетел на Скопје (до 1392 година), чии силни врски со Света Гора, каде што е зародишот на триконхалниот план во моравскиот стил, се добро познати – тој бил дарител на тамошните манастири, а и неговиот брат Радоња бил светогорски монах (Бабиќ-Ѓорѓевиќ, 1997).

- Манастир Свети Илија Горњи, кај село Бањани, Скопска Црна Гора

По долината на Бањанска Река, неколку километри од селото, се доаѓа до манастирскиот комплекс кој крие мала, еднобродна црква, слепена со северната страна до една карпа, па Велев ја смета за пештерска црква. Во внатрешноста на

црквата се распознаваат два слоја живопис, а, според зачуваните остатоци од првиот слој, би можело да се претпостави дека црквата била изградена во 14 век (Балабанов, 2014). Меѓу светителите претставени се Св. Сава и Св. Симеон. Фреските на јужната и на западната фасада се сосема избледени поради недостаток на соодветна заштита.

- Св. Богородица, над селото Побожје на Скопска Црна Гора

Во некои публикации е датирана во 14 век. Интересно, таа е вградена подоцна во многу поголема црква, од 19 век, како нејзин централен дел. Кај Велев се вели дека е од 16 век.

- Света Богородица, село Сушица, Скопско

Оваа црква, само неколку стотини метри пред Марковиот манастир, во селото Сушица, покрај Маркова Река, е позната и како Свети Никола. Таа е дел од „малубројните, ретко сочувани задужбини на црковната и световната властела од времето на кралот Милутин“ (Бабић-Ђорђевић, 1997). Мала, еднобродна црква, изградена околу 1300 година, независно од дворската работилница на кралот, чиишто влијанија, на дворската уметност, кај властелата ќе станат видливи дури со црквата Богородица Одигитрија, кај Муштуиште во Метохија, која ја подигнал великиот казанец Јован Драгослав со семејството во 1315 година. За жал, до темел е срушена со експлозив во 1999 година, по повлекувањето на српскиот државен апарат.

Богородичната црква во Сушица на преминот 13-14 век ја датираат и Бабић-Ђорђевиќ, и Балабанов, и Велев. „Не ни е познат точниот датум на зидањето на тремот (припратата, наш. заб.), кој всушност му бил посветен на Св. Никола. Во неговата внатрешност не е зачуван живопис. Меѓутоа, на неговата јужна фасада, високо над влезната врата, од двете страни на нишата во која е насликан Св. Никола во допојасна претстава како со десната рака благословува, а во левата држи затворена книга, насликани биле повеќе портрети на ктитори и владетели од кои денес појасно можат да се видат само три, а другите се скоро наполно оштетени“ (Балабанов, 2014). Нам ни се чини дека црквата има втора градителска фаза, кога и

настанал живописот на фасадата на припратата. Десно од Св. Никола е претставен свештеник во епископска одежа, а зад него маж и жена, од високата властела. Од другата страна има уште три фигури. Нема да шпекулираме за кого би можело да се работи.

- Марков манастир, Свети Димитрија, село Сушица, Скопско

Се наоѓа на околу 20 километри од Скопје, на крајот на селото Сушица. Црквата е централно поставена во манастирскиот комплекс, во кој од времето на основањето е сочувана и трпезаријата. Храмот е куполен впишан крст, со интегрирана припрата со калота. Посебност му даваат и осмостраните столбови единствени во Македонија.

Ктиторскиот натпис на оваа кралска задужбина гласи:

„Со волјата на Отецот, овоплотение на Синот и слегувањето на Светиот Дух се обнови и попиша (ослика) овој свет и божји храм на светиот великомаченик Христов и победоносец мироточивиот Димитрија со усрдие и труд на благоверниот крал Волкашин со благоверната кралица Елена и со превозљубениот им првороден син, благоверниот крал Марко и Андреаш и Иваниш и Димитар во лето 1376/77; а овој манастир почна да се зида во 1344/34 во дните на благоверниот цар Стефан и христољубивиот крал Волкашин, а се сврши во дните на благоверниот и христољубив крал Марко“ (Томић-Ђурић, 2019).

Во внатрешноста на храмот, на северниот ѕид на припратата се насликани ктиторски портрети, кои се тешко оштетени. Кралот Волкашин и кралицата Елена го држат моделот на црквата и му го принесуваат на Св. Димитрија во облаче, воден од ангел, а десно од Волкашин е кралот Марко, исто така во кралска одежа, црн сакос, лорос префрлен преку раката, со куполеста круна на главата. Обајцата ги благословува Христос, насликан помеѓу нив.

Долгиот период на градење, нетипичен за периодот, наведува разни автори на разни толкувања, па така се дава „...претпоставка дека храмот бил изграден за време на кралувањето на Волкашин (помеѓу 1365 и 1371), а фреските биле изведени откако Марко го презел кралскиот трон од својот покоен татко и биле завршени во 1377 година“ (Димитрова, 2020).

Дека бил сосидан во времето на Волкашин зборува и делумно сочуваниот полиелеј (лустер), декориран со двоглави орли и со натпис „Во Христа бога благоверни крал В’лкашин“.

„Живописот над јужниот влез во црквата Свети Димитрија во Марковиот манастир е откриен при конзерваторско-реставраторските работи во текот на 1963–1964 година. По отстранувањето на отпосле присиданиот параклис кон јужниот ѕид на црквата, под дебелиот слој малтер, откриени се најпрвин портретите на ктиторите, а потоа и останатата декорација на јужниот влез“ (Томић-Ђурић, 2019). Лево и десно од лунетата со приказот на Св. Димитрија како воин се наоѓаат кралевите Марко и Волкашин, со круни на главите, во владетелски одори и свиоци во рацете, благословени од Христа.

Марко „во левата рака држи развиен свиок, од кој постарите истражувачи забележале, денес тешко распознатлив, текст: ‘Јас, во Христа Бога благоверен крал Марко го сосидав и попишав овој божествен храм’“ (Томић-Ђурић, 2019).

Во рацете на Волкашин „На развиениот свиок кој го држи во десната рака може и денес во поголем дел да се распознае натписот: ‘Јас, во Христа Бога благоверен крал Волкашин, ктитор на овој Божји храм и дека оној кој ќе отуѓи... биде проколнат’“ (Томић-Ђурић, 2019).

„Бидејќи ктиторската композиција со модел на црквата веќе постои во храмот, портретската целина на јужната фасада е вообличена како слика на владарот под Христов благослов која содржи јасна порака за богоизбраните монарси“ (Томић-Ђурић, 2019).

„Портретите на Мрњавчевиќите се последен познат пример на сликање српски владарски и ктиторски портрети околу влезот во храмот“ (Томић-Ђурић, 2019). Тоа нема да биде случај во задужбините на Моравска Србија на кнезот Лазар, ниту во последователното деспотство, кое ќе егзистира уште над шеесет години по потпаѓањето на Марковите и Константиновите земји под Турците.

Димитрова го нарекува „Една од најрепрезентативните творби на доцновизантиската архитектура во Македонија, црквата посветена на Свети Димитрија во Маркова Сушица“ (Димитрова, 2020).

„Сликаната декорација на црквата Свети Димитрија е дело на предводникот на Охридското сликарско ателје, кое во осмата деценија на XIV век... Ученик на големиот ликовен мајстор Јован Теоријан и зограф кој ја изградил својата кариера во градските ателјеа на архиепископската престолнина, анонимниот автор на фрескоживописот во Марковиот манастир е една од најмаркантните личности во уметничкиот развој на доцновизантиската епоха“ (Димитрова, 2020).

Првите истражувачи уште во последната четвртина на 19 век го забележале ктиторскиот натпис, но подоцнежните истражувачи не можеле да го пронајдат, зашто бил премачкан со мрсна боја.

„Споменатите истражувачи не можеле да го согледаат живописот на црквата Свети Димитрија во целина, зашто зоната на стоечките фигури во периодот помеѓу 1869 и 1909 година во повеќе наврати е прекривана по налог на Егзархијата, бугарска црковна институција призната од османлиските власти, со цел да се сокријат и уништат материјалните трагови на српската култура и минато во Повардарието.

Најголемо значење за потполно откривање на споменичката градба имаа конзерваторско-реставраторските испитувања преземени од Републичкиот завод за заштита на спомениците на културата на СР Македонија во Марковиот манастир во две етапи – 1963-1964 и 1968-1970. Во текот на тие сезони во потполност се исчистени фреските во храмот, а отстранет е и отпосле присиданиот параклис кон јужниот ѕид на црквата. Тогаш се откриени и ктиторските портрети на јужната фасада и ктиторската композиција на северниот ѕид на припратата, а конечно е симната и мрсната боја од ктиторскиот натпис над јужниот влез во внатрешноста на храмот, како и од сите фигури на Небесниот двор.

За повторното откривање на портретите над јужниот влез прв известил Коста Балабанов, и тоа со краток текст во ‘Зограф’ (1966) и значително поопширен во ‘Културно наследство’ (1967)“ (Томић-Ђурић, 2019).

- Свети Архангели, во непосредна близина на Марковиот манастир

Постојат остатоци на една мала еднобродна црква, во рушевини, а сочувваните фрески се пренесени во музеј. „Врз основа на делумно зачуваните

фрески, а со помош на стилска анализа, може да се каже дека живописот на оваа црква настанал кон крајот на XIV век, кога, секако, била изградена и црквата“ (Балабанов, 2014).

- Манастир Матка, покрај реката Треска, во Шишевската Клисура

Се наоѓа пред браната на езерото Матка, во близина на селото Долна Матка. Изграден е во живописен предел кој во средниот век обилувал со манастири поради изолираноста, погодна за монашки живот. „Денешната црква ја подигнал Бојко, син на властелинката Даница, која била ктиторка на црквата Св. Никола во село Љуботен (Скопска Црна Гора)“ (Ќорнаков, 2005). Во ктиторскиот натпис во Љуботен, Бојко се споменува како господар на Матка.

Црквата е со стеснет впишан крст и купола, а во 1497 била изградена и припратата, подоцна срушена, од страна на Милица, која е ктитор на живописот во храмот и чиј портрет се наоѓа на западниот ѕид. „Можеме да претпоставиме дека (манастирот - наш. заб.) бил изграден пред 1337 година“ (Велев, 1990), а во црквата има надгробна плоча од 1372 на монахињата Марија. Ако ктиторството на Бојко не може да се потврди со сигурност, тогаш со сигурност знаеме дека била изградена пред оваа година. „Како ктитори на овие градби се јавуваат благородници што ги зеле овие области под свое владеење по нивното освојување од средновековното Српско Кралство“ (Димитрова, 2011).

- Света Недела, Марков Град, Матка

Се наоѓа на централното плато на Марков Град на левиот брег на Треска во највисоките делови на кањонот Матка, на околу два километра од Петров Камен, во прилично непристапен терен на гребенот Осој. Изградена е како впишан крст од збиен тип, со купола, која не е сочувана, како и добар дел од ѕидовите. Се смета дека ктиторот живеел во утврдениот град во чиј склоп се наоѓа. Ние би ја посочиле можноста токму ова да бил градот Матка со кој управувал Бојко, како што е наведено во црквата Св. Никола во скопски Љуботен.

Димитрова го датира живописот според постоечките остатоци во првата половина на 14 век (Димитрова, 2011), па и хронолошки, оваа можност е отворена.

Од ктиторскиот портрет, забележан од постарите истражувачи, останата е само претставата на Св. Недела, со бројни сличности со другите нејзини сочувани портрети кај нас во периодот 1332-1352, додека делот каде што ктиторот го држел моделот на црквата е разурнат (Димитрова, 2011). Поради изложеноста на атмосферски влијанија, фреските се избледени, што ја наведува Димитрова да заклучи дека биле насликани *al secco*, односно на сува површина (Димитрова, 2011). Црквата е спомната и во Милутиновата грамота од 1300 година, па е можно да е од почетокот на векот.

- Шишевски манастир, Св. Никола, високо над езерото Матка, на десниот брег

Манастирот се наоѓа на проширување, скоро вертикално над вештачкото езеро над десниот брег на Треска. Пристапен е од правец на селото Шишево, или по стрма, пократка патека која почнува од самото езеро наспроти Св. Андреја. „Во литературата се спомнува како манастир Св. Никола во Нир, веројатно поради некогашната населба или пак така се викала месноста“ (Корнаков, 2005). „Според архитектурата на манастирската црква можеме да заклучиме дека во периодот пред средината на 14 век на ова место била подигната мала еднокорабна црква на која во втората половина на 14 век ѝ била досидана припратата надвисена со купола“ (Димитрова, 2011). Во фасадното решение на куполната припратата, односно помладиот дел од црквата, има и две мермерни плочи, со окулуси, од кои јужната, со релјефна зооморфна декорација, е уникатна кај нас.

„Под оштетените делови на сликарството од поствизантискиот период на северниот и јужниот ѕид во олтарот, како и на јужниот ѕид во наосот, видливи се остатоци од живописот што настанал во втората половина на 14 век“ (Димитрова, 2011). Поновиот живопис е насликан со залагања на кожарот Калогиијан во 1630 година, во времето на игуменот Јаков и митрополитот скопски Симеон, како што нè известува натписот. Во циклусот за Св. Никола насликана е и сцената „Св. Никола му го враќа видот на Стефан Дечански“, а до влезната врата се насликани Св. Сава и Св. Симеон Немања. Тоа е разбирливо зашто „од возобновувањето на

Пеќската патријаршија во 1557 година, па сè до нејзиното укинување во 1766 година, Скопската епархија влегува во нејзината диоцеза“ (Димитрова, 2011).

- Свети Андреја, до вештачкото езеро Матка, на реката Треска, Скопско

Се наоѓа покрај самото езеро, над браната, во живописниот кањон Матка. Некогаш високо над реката, малите димензии се одредени од тесниот простор. „Црквата Свети Андреја претставува последен репрезентативен византиски споменик на територијата на Македонија, подигнат и украсен со фрескодекорација во годините пред самиот крај на средновековието“ (Димитрова, 2020).

Црквата е куполна, со збиен впишан крст и странични конхи, како певнички проширувања. Овој тип конхи се најкарактеристични за Моравска Србија од времето на кнез Лазар, па сè до падот на Смедерево, а кај нас се јавуваат и во манастирот Св. Архангели кај Кучевиште. Ктитор е благородникот Андрејаш, помлад брат на кралот Марко, син на кралот В’лкашин и кралицата Елена, како што стои во ктиторскиот натпис над внатрешната страна на вратата. Тој како зографи ги ангажирал митрополитот Јован Зограф, кој со братот Макарие го осликал и манастирот Зрзе, и монахот Григориј, потпишани на кирилица во црквата, во која некои сигнатури ги испишувале и на грчки (Бабић-Ђорђевић, 1997). Подоцна е подигната и припратата.

- Св. Спас, на локалитетот Петров Камен на Матка

На Петров Камен, под Марков Град, постојат две цркви, од кои Св. Архангел Михаил (во рушевини) ги носи одликите на Комненската ера од доцниот 12 век, со обележја на средновизантиската архитектура, а храмот Св. Спас, обновен во 20 век, почива на структура од доцниот 13 или раниот 14 век (Dimitrova, 2011) кога го заменил храмот на Архангел Михаил, од кој е оддалечен педесетина метри. И овој храм бил срушен во османлискиот период.

2. ТЕТОВСКО-ГОСТИВАРСКА ЕПАРХИЈА

Територијата на оваа епархија ги опфаќа котлината Полог и Мавровско-реканскиот крај. Таа е истоветна со Полошкиот статистички регион и има седиште (катедра) во градот Тетово.

Со Полог од династијата Немањик управувале великиот жупан Стефан Немања во 1189-90 година, како и со Скопје, неговиот внук, кралот Урош Храпави 1258-59 година, а трајно го зазема неговиот син, кралот Милутин во 1282 година.

Најстариот изворно регистриран манастир во Полог е Света Богородица Хтетовска, споменат од охридскиот архиепископ Димитриј Хоматијан во еден синодален акт, па можеме да заклучиме дека постоел во првата половина на 13 век. Судбината на манастирот не е позната и тој денес не постои.

Над градот Тетово постои и тврдина, Тетовско кале – Балтепе, која денешниот изглед го добила во 1820 година.

- Лешочки манастир Св. Атанасие, Долен Полог, Тетовско

Манастирскиот комплекс се наоѓа над истоименото село и го сочинуваат два дела: современиот манастир и остатоците од стариот манастир на падините на Шар Планина од другата страна на рекичката. Разрушената и запуштена црква посветена на Свети Атанасие е првичната локација на манастирот. Изградена во форма на слободен крст, оваа црква, чиј ктитор е првиот епископ на Долни Полог, Јоаникие, по архитектонскиот план е најслична со храмот на манастирот Давидовица, на реката Лим, Западна Србија, кој е граден во рашкиот стил, завршен во 1281 година. Според нашето мислење, масивната припрата на Св. Атанасие е отпосле изсидана.

Потврда за нашите согледувања најдовме кај Димитрова, која вели:

„Сложениот концепт и комплексната организациска структура во архитектонското обликување на црквата Свети Атанасиј Александриски нема свои аналогии во македонското средновековно градителство... Лешочкиот храм, по своите типолошки особености, се смета за примерок на сакрално здание поврзано со градителските концепции на архитектурата од Рашката стилска група на споменици“ (Димитрова, 2019).

Дополнителни аргументи за ова се и пронајдената камена пластика и саркофагот на ктиторот, кои се типични за рашките храмови. Ктиторот, пак, на надгробната плоча вели дека почнал да го гради во дните на кралот Милутин, кога бил јеромонах Антоние, а ги спомнува и кралот Стефан (Дечански) и царот Душан, во чие време бил поставен за епископ, под името Јоаникие (Петрушевски, Светозаревиќ, 2001). Оттука, најшироката рамка за создавањето на овој храм, според Димитрова, е 1282-1348 година, иако поголемиот дел од авторите ја сместуваат во првата половина на 14 век, до 1335 година. Ние сметаме дека припратата е додадена кога црквата станала епископско седиште.

Во склоп на современиот манастир, под средновековниот, над селото Лешок, постојат две цркви. Главната, денешниот католикон, е изградена и осветена во 1924 година како замена за разрушената. Изворно им била посветена на Св. Атанасие и на Св. цар Лазар. Во 2001 година била разурната, па преосветена во 2007, со посвета само на Св. Атанасие.

Помалата ѝ е посветена на Богородица. Во ктиторскиот натпис пишува дека ја соградил епископот Никанор, кон средината на 17 век, кога е и осликана (Ќорнаков, 2005). Но, спомната е во грамота на Стефан Дечански, а потврда за нејзината старост е дадена и во јуни 2023 година, кога медиумите пренесоа за откриениот првичен слој фрески, под веќе споменатиот, од 13-14 век, според Националниот конзерваторски центар. (www.sdk.mk, 13.6.2023). Нашата претпоставка е дека црквата била метох на (стариот) манастир, близу селото (како што е случајот и со манастирот и селото Зрзе), изградена во истиот период, а кога запустел манастирот, обновен е на просторот на метохот, соодветно на материјалните можности во тој период.

„Старата манастирска црква, посветена на Св. Богородица, првпат се споменува во првата половина на 14 век. Српскиот крал Стеван Дечански ја приложил, во 1326 година, на црквата Св. Богородица Левишка во Призрен. Таа во почетокот била селска парохија, а подоцна станала метох на манастирот Св. Атанасие во Лешок... Најстариот слој на живопис е постар од 1326 година, кога црквата е приложена на Богородица Левишка во Призрен“ (Балабанов, 2014).

- Црква Свети Никола во село Челопек, Тетовско

Се наоѓа на висинка, над селото, во Долен Полог, на десниот брег на Вардар. „Средновековниот храм Св. Никола во селото Челопек кај Тетово, некогаш еднокуполна градба со припрата, е подигнат и живописан во децениите околу или по средината на 14 век, а обновен е во првата половина на 19 век, кога е архитектонски изменет... Со обновите, во 19 век, Св. Никола го добил сегашниот облик на издолжена еднобродна градба ставена под кров, со нова, слепа купола во источниот дел и дрвена галерија на кат во западниот“ (Габелић, 2017).

Во наосот е сочувана едвај една четвртина од фреските од 14 век, а повторно е осликана по обновата во 19 век. Над оригиналната припрата постоела камбанарија, па може да се извлече паралела со велешката манастирска црква Св. Димитрија, која има таква конструкција, со таа разлика што Св. Никола била куполна. Не постојат точни податоци за тоа кој бил ктитор и градител.

- Модричкиот манастир, посветен на Богородица, кај село Пирок, Тетовско

Се наоѓа на левата страна на Вардар, во селото Пирок, чие име е изведено од Пиргос. Споменат е во 1318 година, па Груиќ смета дека е од Милутина изградена, или обновена. Живописот е од 14 в. (Велев, 1990).

3. ДЕБАРСКО-КИЧЕВСКА ЕПАРХИЈА

Територијата на оваа епархија, покрај Дебарскиот и Кичевскиот крај со Поречето на реката Треска, го опфаќа и градот Охрид со сето охридско крајбрежје, каде што всушност се наоѓа седиштето (катедрата) на митрополитот дебарско-кичевски. Таа е територијално истоветна со Југозападниот статистички регион. Современиот охридски архиепископ на МПЦ столува во Скопје, за разлика од историската Охридска архиепископија (1019-1767), чиешто седиште бил градот Охрид.

Од сите древни градови во Македонија, но и останатите југословенски земји, Охрид има најголем број сочувани средновековни цркви. Покрај распространетата легенда за 365 цркви, односно по една за секој ден во годината, раскажувана и за други градови на Балканот, многу поконкретни податоци ни даваат документите и археолошките истражувања. Во 17 век, пред неканонското укинување на Охридската архиепископија во 1767 година (а и Пеќската патријаршија една година порано – 1766) од страна на тогашните турски власти, од нив му било наложено на настојникот на Архиепископијата, Козма Китиски, да направи попис на христијанското население, при што, во овој сочуван документ, освен 144 христијански куќи, во седумте енории (парохии) на градот Охрид, тој дава и список на 36 активни цркви и параклиси, не сметајќи ги, секако, оние претворени во џамии.

Во книгата „Охрид – град на светоста“ Гоце Жура доаѓа до бројка од 42 средновековни цркви и 20 ранохристијански базилики, сочувани, во урнатини, или археолошки евидентирани, или пак со индиции за нивно постоење. Напоменуваме дека бројот 42 се зголемува на 45 доколку се вбројат и катедралниот храм и две поново изградени цркви. Сето наведено се однесува само на „стариот град“ на ридот.

Реалната слика на теренот е следна: сочувани се 12 средновековни цркви (сосе реставрираната на Плаошник), 7 изградени во последните двесте години, а видливи се остатоци од 4 средновековни храмови и 5 базилики од ранохристијанскиот период (4-7 век). И покрај видно намалениот број, Охрид сè уште е водечки југословенски град по сочувани средновековни храмови (9-15 век). Тука ќе се осврнеме на оние кои се во хронолошката рамка на овој труд.

- Катедралниот храм посветен на Божјата премудрост, односно Света Софија

Изградена во првата половина на 11 век од страна на вториот охридски архиепископ Лав, ктитор на живописот, оваа тробродна базилика, изворно со трансепт и купола, е надградувана и модифицирана сè до првите децении на 14 век, кога со издолжување кон запад е изградена т.н. Григориева галерија, егзонартекс,

ремек-дело на средновековната архитектура, во вид на портико-фасада (Коруновски, 2011), наречена според архиепископот наречател, Григориј I, во 1313/14. Од 15 до почетокот на 20 век таа служи како џамија, па има изгубено доста од автентичната архитектура и претрпено тешки оштетувања на средновековниот живопис. Таа е најголемиот средновековен споменик на културата од овој вид кај нас.

Ако сликарството во наосот и нартексот се ромејско дело, тогаш, несомнено, катот од нартексот и галеријата на егзонартексот се живописани во време на Српското Царство, како и параклисот, кој е изграден од деспотот Јован Оливер, ктитор на Лесновскиот манастир, околу 1347 година.

Параклисот на Св. Јован Претеча се наоѓа над скалишниот простор кој води од приземјето кој катот на нартексот на Св. Софија. „Под илустрациите на животот на Св. Јован Претеча, зачувани се репрезентативните портрети на ктиторот, деспот Оливер, неговата жена Ана-Мара (Марија), синовите Краико и Дамјан и тогашниот охридски архиепископ Никола“ (Грозданов, 1997).

Катот на нартексот е осликан околу 1345/6 година (Димитрова, 2013). На источниот ѕид, покажувајќи со рацете кон Деизисот (Христос помеѓу Богородица и Јован Крстител), претставени се Св. Никола, духовниот патрон на ктиторот, архиепископот Никола, а до нив охридските светци Св. Климент и Св. Наум. Живописот е дело на Јован Теоријан и неговото реномирано ателје. Потписот на сликарот е откриен на мечот на ангелот од композицијата „Покајание Давидово“ од страна на академикот Војислав Ѓуриќ (Грозданов, 1997). Ова дело Теоријан го насликал по ангажманот во Св. Врачи во Охрид и Св. Никола во скопското село Љуботен. Нему му се припишува и литиската икона со најпознатите портрети на Св. Климент и Св. Наум (Бабић-Ђорђевић, 1997).

Фреските, пак, од Григоријевата галерија, настанати околу 1350 година, според Димитрова, се дело на охридските сликарски работилници, на учениците на Јован Теоријан „коишто, на ликовните основи на истакнатиот мајстор, развиле свој сликарски јазик“ (Грозданов, 1997). Ктиторската композиција долж источната страна е доста оштетена, па академик Грозданов само ќе каже дека „веројатно меѓу вледетелите биле од Неманиќката династија и македонските господари.“

- Богородица Перивлепта, на врвот од понискиот рид, до зградата на Епископијата

Оваа некогашна манастирска црква, позната и како Свети Климент, зашто тука се чуваа моштите на светителот до обновата на храмот на Плаошник, била и охридска катедрална црква, од претварањето на Св.Софија во џамија, па се до нејзиното повторно посветување во христијански храм. Ктиторскиот натпис јасно ни открива дека „овој исклучителен споменик на архитектура и живопис го подигнал во 1295 година византискиот намесник Прогон Згур, роднина на византискиот император Андроник II Палеолог, за време на архиепискувањето на охридскиот поглавар Макарие“ (Грозданов, 1988).

Овој куполен храм, во вид на впишан крст со нартекс (припрата), е првото познато и потпишано дело на Михаил Астрапа (Молскавичен) и Евтихиј, најзначајни сликари на епохата на „класицизмот од ерата на Палеолозите“, или „ренесансата на Палеолозите“. Нивното дело, особено на Астрапа, можеме да го засведочиме во наредните безмалку 30 години, како главни дворски сликари на кралот Милутин, најголемиот задужбинар од сите Немањики, кој „за 40 години владеење подигнал 40 цркви и манастири“ (Ћоровиќ, 2005). Своите потписи овие солунски сликари (според Грозданов и Бабиќ-Ѓорѓевиќ) ги оставиле и во Свети Никита на Скопска Црна Гора и во Свети Ѓорѓи во Старо Нагоричане, обете задужбини на кралот Милутин во Македонија, како и во неговите други ктиторски дела, призренската катедрала Богородица Левишка, Кралевата црква во манастирот Студеница и Богородичната црква во манастирот Грачаница.

Седумдесет години по изградбата, во времето на царот Урош V, во 1365 година, изградени се два странични параклиси, северен и јужен, осликани од страна на зографи од Охридската работилница на Теоријан, како и тогаш отворениот трем, од сите три страни. Северниот параклис, посветен на Григориј Богослов, е ктиторско остварување на деволскиот епископ Григориј, ктитор и на сликарството на Св. Богородица Заумска. „На чело на Охридската архиепископија стоел Григорие II, еден од инспираторите на Битката на Марица и близок соработник на Волкашин“ (Грозданов, 1988). Лево од влезот во параклисот е насликан царот

Урош, со синовите на севастократорот Бранко – охридскиот намесник, Гргур и Вук, а оддесно се насликани архиепископот Григорие и игуменот на манастирот, архимандритот Јован. Веројатно Григориј Девољски бил насликан зад архиепископот, ама портретот не е сочуван.

Целата композиција е во очајна состојба доколку се спореди со фотографиите од пред стотина години, а посебно имајќи предвид дека живописот во црквата неодамна беше целосно конзервиран (2009-2016), но само оној од 13 век, не и оној од 14 век. Инаку, се работи за единствениот познат портрет на господинот Вук Бранковиќ, зет на кнезот Лазар, предводник на десното крило во Косовската битка од 1389 година и родоначалник на последната голема средновековна српска династија Бранковиќ. Овде е претставен како младо, голобрадо момче.

Не е познато кому му е посветен јужниот параклис, сликан од други зографи, додека тремот на северната страна ги илустрира химните на Богородичниот акатист, на јужната страна сцените од Страшниот суд, а Небескиот двор бил насликан на западната, влезна страна. Денес Небесниот двор е покриен со фрески од 16 век.

Во нартексот на црквата, во северозападниот дел, изграден е лачен акросолиум над гробницата на младиот властелин, кој е насликан како молитвено ѝ се обраќа на Богородица со Христос. Натписот од 1379 година ни кажува дека Остоја Рајаковиќ му бил сродник (роднина) на кралот Марко и зет на Андреја Гропа, тогашен управник на градот. Реалистичниот портрет, покрај византиски мотиви на облеката, прикажува и западни, карактеристични за Јадранското приморје, разбирливо зашто потекнувал од родот Угарчиќ, од Травунија, денес дел од Херцеговина, во внатрешноста на приморјето, зад Дубровник. И самиот дел од натписот: „Ве молам, браќа мои љубени, кои читате, да го простите работ божји, зашто вие можете да бидете како мене, а јас пак како вас никогаш“ – односно последната реченица „по стилот потсетува на надгробните натписи на стеќците кои се многу чести во Херцеговина и Босна, Западна Србија, Црна Гора и Далмација“ (Алексић, 2015).

- Свети Климент и Пантелејмон на Плаошник

Храмот на манастирот кој го основал Свети Климент Охридски во 9 век, над остатоците од базиликите на лихридските епископи, е доградуван (параклисите, северниот и јужен трем, камбанаријата) сè до 14/15век. (Кузман, 2003). Фрагменти од сликарството постојат од 11-14 век (Грозданов, 2003). Планот на храмот е најблизок со Св. Ѓорѓи, т.н. Оморфоклисија во Костурско. Земајќи предвид дека овој храм е сличен во планот и со Богородица Перивлепта, која добива странични параклиси во време на Српското Царство, постои можност и во овој престижен храм да се вршени доградби во времето на царството. Фрагментите од фрески од 14 век се уште една индиција за таква можност.

„Зографите чии уметнички сфаќања стилски го вообличиле најголемиот дел на сликаниот ансамбл на Марковиот манастир се школувани во водечката охридска работилница од времето на архиепископот Григорија II. Во средиштето на охридската црква останале најповеќе сведоштва за нивната работа во текот на седмата и осмата деценија на 14 столетие... а во делата на таа поголема сликарска работилница се вбројуваат... и остатоците на фреските изведени при обновата на Климентовата црква Свети Пантелејмон (околу 1383)“ (Томић-Ђурић, 2019).

Поголемиот дел од црквата е реставриран и повторно осветен на свеченоста на враќањето на моштите на Свети Климент Охридски во храмот каде што „со свои раце си изградил гроб“, одржана на 11 август 2002 година.

- Св. Никола Болнички, во близина на Долна порта

Некои автори како Коста Балабанов сметаат дека храмот е од 1313/14 година, кога е и живописан. Ова се должи на еден откриен натпис кој „е прилично оштетен и тешко се дефинира текстот, така што некои проучувачи тврдат дека станува збор за 1313 година, а други пак ги споменуваат 1336 и 1346 како години кога е подигната црквата и е извршен најстариот живопис“ (Савески, 2007).

Независно од годината на првичната декорација, оваа црква на јужната фасада, некогаш под трем, а денес во подоцна доградена припрата, ја има најстарата композиција која ги претставува охридскиот архиепископ и српскиот

владетел. Архиепископот Никола, еден од најдарежливите ктитори, ја подигнал како гробна црква, најдоцна до 1345 година (Бабић-Ђорђевић, 1997). Тој покажува со двете раце кон Св. Никола во лунетата над јужната врата, а од другата страна на вратата се прикажани (сè уште) кралот Душан и кралицата Јелена, благословени од Христос Емануил меѓу нив, потоа престолонаследникот Урош, и лево од него Свети Сава и св. Симеон Мироточив, односно Стефан Немања, основач на светородната лоза. Треба да се напомене дека во црквите од овој период Св. Сава и Св. Симеон се сликаат често.

Ние сме на мислење дека храмот бил изграден по 1334 година поради еден архитектонски елемент, на врвот на челната, западна фасада: „посебноста на камбанаријата за која се вели дека е единствена од ваков вид на македонските простори. Градена е под архитектонски трендови присутни на Јадранот“ (Савески, 2007). Оваа „камбанарија“, односно „своник на преслица“ со два отвора (Ђурић, 1997) е најзастапен вид во „Приморските земји“ на државата, вклучувајќи го и градот Котор, кој е главно Немањичево пристаниште уште од 12 век. Поврзаноста со Котор се огледува и во тоа што до киторскиот портрет на архиепископот, насликан од неговата десна страна, е Свети Трифун, заштитник на Котор, кому му е посветена и тамошната катедрална црква, изградена во 1163 година.

„Архиепископот со ова го потврдува компромисот со кралот – тој ги признава српската власт и Пеќската автокефална црква, а кралот ја сочувува Охридската автокефалија“ (Савески, 2007). „Треба да се истакне дека Душан, во својата феудална држава, ја признал Охридската архиепископија којашто, по 1334 година, станала втора автокефална црковна организација во границите на државата“ (Грозданов, 1997).

Овој отворен трем, со сите историски портрети, некогаш им бил пред очи на сите кои влегувале во градот низ малечката врата, денес во дворот на црквата. Како најстар сочуван едноброден храм од 14 век во Охрид, Св. Никола веројатно им послужил за модел на подоцнежните.

Во 1381 година, според новооткриениот натпис, е изведен вториот слој живопис на западниот ѕид на црквата, од надворешната страна (Балабанов, 2011).

- Свети Врачи, посветена на Кузман и Дамјан

Ова е еднобродна црква со засводен кров, која се датира според живописот, кој настанал, според мислењето на различни автори, во периодот 1340-1350 година. Фреските му се припишуваат на Јован Теоријан, а до Светите Кузман и Дамјан е насликан Св. Климент со модел на градот во рацете, како негов патрон, заштитник. Ова е единствен случај во Македонија до османлиското освојување, а ќе се повтори и во 15 век во Св. Спас во охридското село Лескоец. Ваква претстава на светецот заштитник како го држи градот во рацете е единствена кај нас, а е типична за јадранските градови (Св. Власиј во Дубровник, Св. Трифун во Котор), па претставува уште една алка во несомнената поврзаност на Охрид со зетско-травунско-хумските традиции во времето на српската држава во Македонија.

- Свети Димитрија, пред влезот во комплексот на Богородица Перивлепта

Еднобродна црква со план идентичен на Св. Никола Болнички пред подоцнежните проширувања. Според Гордана Бабиќ-Ѓорѓевиќ, живописана е 1360-1370 година. Интересно, на јужниот ѕид има оштетена фреска на архијереј, издвоена во посебна лунета, каква што често е типична за фреската на патронот на црквата. Останува отворено прашањето за кого би можело да се работи ако знаеме дека Св. Климент е насликан на северниот ѕид.

- Црквата Пресвета Богородица Болничка во Охрид

Се наоѓа близу Долна порта, наспроти Св. Никола Болнички. Според Коруновски и Димитрова, изградена е и живописана 1365-1370 од мајсторот кој работел во северниот параклис на Перивлепта и пештерската црква Богородица Пештанска. Во 80-тите години на 14 век, извршени се градежни зафати со кои еднобродниот храм добива крстовиден кров со напречен свод, а постарата декорација е заменета со нова и пообемна програма (Савески, 2007).

- Свети Климент Охридски, над Болничките цркви

Единствена црква посветена на патронот на градот од самото нејзино градење е уште една еднобродна, засводена црква. Јерејот Стефан е ктитор, а црквата е довршена во 1378 година, кога управник на градот е Андеја Гропа, како што вели ктиторскиот натпис.

- Света Богородица Челничка, над некогашната Челна порта

Оваа еднобродна црква има сочувано само фрагменти од средновековниот живопис, а се датира околу 1370 или 1380, во зависност од авторот. Подоцна е дограден северен анекс, па денес претставува единствена охридска двобродна црква.

- Свети Константин и Елена, зад Богородица Перивлепта

Црква со надвишен попречен свод, идентичен на тој во Св. Богородица Болничка. Кон храмот од јужната страна е дограден и малечок параклис. Се датира на крајот на 14 век, или во 1400 година (Димитрова, 2013). Ктиторскиот портрет ги прикажува донаторот Партениј, неговата мајка, презвитера Марија, и нејзиниот внук. Мајката и синот се пандан на Св. Константин и Елена, на кои им е посветен храмот од самиот крај на предосманлискиот Охрид.

- Свети Никола Чудотворец, близу Богородица Челница

Оваа црква од 11 век има проширувања и живописни слоеви од наредните векови, вклучувајќи и од 14 век.

- Пресвета Богородица, позната како манастир Заум, на брегот на Охридското Езеро, јужно од селото Трпејца

Изградена и живописана во 1361 година, оваа црква го носи во своето име култот на Богородица Захумска, односно од областа Хум, средишниот дел на денешна Херцеговина, каде што на управа традиционално оделе уделните

владетели, односно синовите на владетелот. Низ времето, со фонетска промена, Захум станува Заум, па кај народот се губи и сеќавањето на оригиналната посвета, а се создава фолклорна етимологија „дека е изградена за (да се има) ум“.

Ктитор на црквата со впишан крст и купола што ја надвисува е кесарот Гргур Голубиќ, по потекло од Хум, со чиј трошок е изградена црквата. Таа е типична властелинска задужбина, моделирана според црквата Св. Никита на кралот Милутин и ќе биде најчест избор на поимотните ктитори до крајот на векот. Посебно се истакнува со богата декорација на фасадите, на кои ритмично се изменуваат различни мотиви изведени со опека.

Од друга страна, ктитор на живописот е деволскиот епископ Григориј, кој ќе биде задолжен и за северниот параклис на Богородица Перивлепта, неколку години подоцна.

Пештерските цркви чинат една посебна целина во богатото културно наследство на Охридско-преспанскиот крај. Иако монашки живеалишта и скитови, создавани во карпести вдлабнувања и пештери, постојат и во Велешко по течението на реката Бабуна, во Тиквешко покрај Црна Река, односно Тиквешко Езеро денес, во Злетовскиот крај во близина на Лесновскиот манастир, во Прилепско околу манастирите Трескавец и Зрзе, тие никаде не се толку бројни, солидно зачувани и доволно истражени како долж бреговите на десаретските езера – Охридското и двете Преспански.

Најголем авторитет за пештерските цркви кај нас беше Гоце Ангеличин Жура, кој е „основоположник и втемелувач на теренските истражувања на пештерските цркви и монашките живеалишта во Охридско-преспанскиот регион“ (Ангеличин Жура, 2017). Тој не инсистира на очигледните разлики меѓу градбите со различна намена, туку ги нарекува „пештерски цркви“ и скитовите градени во пештерски заклон, како и оние создадени со преградување на пештерските отвори и монашките испосници создадени на ист начин. Она што им е заедничко е живописот кој се датира 13-16 век, барем делумно насликан на самите карпести површини.

Од сите вакви градби, дваесетина се со сочуван живопис, а половина од нив се денес на македонска територија. Ќе ги наброиме оние кои имаат живопис, датиран во периодот што го обработуваме во нашиот труд: Архангел Михаил во струшкото село Радожда, целосно пресликана, со нов живопис кон крајот на 14 век; Свети Атанасиј, близу манастирот Калишта, со сочуван најголем ансамбл на средновековно сликарство во Струшко, од седумдесеттите години од 14 век; Свети Спас во струшкото село Вишни; Воведение на Пресвета Богородица, под познатата црква посветена на Св. Јован Богослов во Охрид; Света Богородица Пештанска, на самиот брег, близу охридското село Пештани; Свети Никола, близу охридското село Љубаништа; Св. Богородица на Мокра Планина, на албанската страна од езерото.

- Црква Свети Атанас, Модриште, Порече, на десниот брег на Треска

Прв пат се спомнува во 1316 година, а живописот се датира во првите децении на 14 век. Првобитната зграда е само делумно сочувана (Велев, 1990; Балабанов, 2011).

4. ПРЕСПАНСКО-ПЕЛАГОНИСКА ЕПАРХИЈА

Територијата на оваа епархија ги опфаќа Преспанското Езеро, Пелагониската Котлина и областите Железник и Мариово. Таа е истоветна со Пелагонискиот статистички регион и има седиште (катедра) во градот Битола.

По градовите Охрид и Призрен, Прилеп има сочувано најмногу од своето средновековно наследство во цела Југославија. Тука би се вброил и градот Котор, но, сепак, тамошното наследство, во внатрешноста на градските ѕидини, е дел од поинаков творечки корпус – римокатолички средновековни храмови.

Над населбата Варош се издигаат Маркови Кули, тврдина на стариот град Прилеп. „Обсидието што денес се гледа на теренот потекнува од 13 и, главно, од 14 век. Добро е зачувано. Се гледаат три ѕидни појаси (Микулчиќ, 1996). Варош,

односно подградието, покрај манастирот Свети Архангели, има повеќе цркви. „Подградието го добило името Варош веројатно во доцниот 14 век и го сочувало тоа име до денес“ (Микулчиќ, 1996).

- Манастир Архангел Михаил, село Варош, Прилеп

Со својата положба под Марковите Кули, односно средновековниот утврден град Прилеп, на врвот на селото, кое е некогашното прилепско подградие Варош, манастирот доминира со пејзажот на древната престолнина на кралевите Волкашин и Марко.

„Поставена на неправилниот терен со големи висински разлики, со своите темели ја следи формата на теренот“ (Коруновски, 2011). Црквата има издолжен неправилен брод, а од двете куполи, сочувана е само таа над припратата. „На западниот дел на црквата, во делот каде што теренот стрмно се спушта надолу, во долните делови на градбата, била изведена мала капела. Со тоа, во западниот дел, црквата добила двокатна структура“ (Коруновски, 2011). Вакви цркви, со погребен параклис под нивото на црквата се јавува во некои бугарски цркви во 13-14 век, но и во српските, на Јадранот, каде што „Котор и Ратац сочувале уште еден тип мала црквена градба, од истото време (12-13 век, наш. заб.), чија намена е надгробна. Обете имаат во приземјето малку вкопани правоаголни крипти, а над нив, како на постолје, еднобродни црквички со полукружни апсиди“ (Ђурић, 1997). И во Србија, близу манастирот Студеница, во селото Долац, постои Богородична црква од 12-13 век, каде што на горното ниво постои капела, а долното служи како ниска крипта (Гаврић, 2022).

Црквата е постара, постојат фрески од 12 век, но „кон крајот на 13 век, големиот хартулариј на Запад, Јован, повторно ја изградил црквата и му ја посветил на Архангел Михаил. Од претходната градба останал само мал дел, па можеме да заклучиме дека таа е целосно негово ктиторско дело“ (Три Пелагониски манастири. Манастир Зрзе, 2013).

„Во 14 век била зографисана ‘источната црква’, а за што ни сведочат фрагментарно сочуваните фрески во олтарниот простор и кралските портрети на Волкашин и син му Марко на пиластрите на западната фасада, лево и десно од влезот на црквата“ (Ќорнаков, 2005). На пиластрите околу влезната врата, како обновители на ова ромејско дело, се претставени и кралот Марко од десна страна, а кралот Волкашин од лева. На владетелска црвена заднина, Марко ја прима круната од Христа, а Волкашин е само благословен, зашто оваа композиција е насликана по Маричката битка, кога тој веќе е покоен.

Овие портрети, нарачани од Марко, го прикажуваат како легитимен наследник на круната на татко му, како и на Српското Царство. Затоа, на овој најстар сочуван Марков портрет, тој е облечен во бело, боја на жалост во средниот век, која траела една година. Тој сè уште ја има круната на млад крал, зашто за време на жалоста, крунисувањето сè уште не било извршено. Портретите можат со сигурност да се датираат од септември 1371 до истиот месец наредната година.

Најстаро познато ктиторско дело на Марко, не сметајќи ја непотврдената идентификација во Дреновската црква, е Богородичната црква во Призренското подградие. Изградена во 1370/71, според ктиторскиот натпис, кој вели „дека е сосидана и живописана со повеление и откуп на господинот млад крал Марко“ (Алексић, 2018). Денес е позната како Св. Недела.

- Црквата Свети Димитрија, Варош

Во 13 век е „започната како скромна еднокорабна градба, таа на крајот на векот, по многубројните градежни интервенции, прераснала во значајна градба, забележена како соборна црква на средновековниот град“ (Коруновски, 2011). Фрескодекорацијата на оваа комплексна црква Димитрова ја сместува околу 1290 година, а Бабиќ-Ѓорѓевиќ вели „во црквата Св. Димитрија во Прилеп, која е преправана и обновена со трудот на непознат властелин, околу 1380, портретот на ктиторот е многу оштетен“ (Бабиќ-Ѓорѓевиќ, 1997).

- Црквата Свети Атанасие, Варош

Делумно е срушена, во горните делови, нема ни покрив. Сочувана е фреска на патронот, во лунетата и фрагменти во бродот. „Црквата Св. Атанасие е градена во комбинација на правилни делканици од бигор и тули, карактеристичен начин на зидање и оживување на фасадите во XIV век“ (Балабанов, 2014).

- Црквата Свети Петар, Варош

„Во источниот дел од населбата Варош се наоѓа црквата Св. Петар. Не постојат никакви историски податоци, ниту натписи за времето кога е таа подигната и живописана. Меѓутоа, црквата најверојатно потекнува од XIV век, на што укажува самата керамопластична декорација во зидањето на црквата. Според начинот на композирањето, изведувањето на цртежот и колоритот, поедноставувањето на волумените – фигурите, може да се припише на остварувањата кон крајот на XIV век“ (Балабанов, 2014).

- Манастир Трескавец, Успение Богородично, Прилепско

Се наоѓа под Златоврв, на надморска височина од 1270 м, на околу 2 часа пеш кон север, по козја патека, од Маркови Кули, односно средновековниот утврден град Прилеп, со поглед на најголемата рамнина во Македонија – Пелагонија.

Се смета дека комплексната црква, доградувана во повеќе фази, потекнува од крајот на 12 и почетокот на 13 век, а е обновена во 14 век. Дарувана е од ромејските, бугарските и српските владетели, а над влезот во манастирот има фреска од василевсот Андроник II Палеолог и неговиот син Михаил IX. Го обновил кралот Милутин (Бабић-Ђорђевић, 1997) кога тој сè уште бил на Ромејска земја, а највеликодушен дарител бил царот Душан, кој со три повелби, објавени меѓу 1335 и 1342 година, го обдари манастирот со бројни села и имоти.

Некаде до 1340 г. на западната страна бил оформен двокуполен егзонартекс, кој функционално ги поврзал различните делови на црквата. Токму во овој дел се наоѓа најстарата сочувана фрескодекорација во црквата Успение на Пресвета Богородица, чиј ктитор е царот Душан, кој „при посета на манастирот забележал

дека не толку со зданието и внатрешното уредување туку со законот и типикот на светите отци кои во него живеат е преукрасен и препрославен“ (Јовановиќ, 2013). Во централниот дел на егзонартексот е портретот на Душан, а од околу 1360 година е ктиторскиот портрет на тепчијата Градислав и неговата сопруга, кои изградиле јужен параклис, чијшто единствено западен ѕид е сочуван. Црквата има и фрески од 15, 16 и 19 век.

Покрај влезната порта и црквата во манастирот, постои и автентично сочуваната трпезарија од 14 век.

- Манастир Зрзе, Преображение Христово, над истоименото село, Прилепско

Близу до остатоците од ранохристијанска базилика со мартириј, над бигорна карпа со преку 30 отвори (ќелии, тихувалишта, цркви) на седум нивоа, каде што опстојувала монашка заедница од времето на Св. Климент, се наоѓа манастирскиот католикон. „Го подигнал монахот Герман, во средината на 14 век, во време на цар Душан“ (Велев, 1990). Монахот Харитон, син на Герман, бил ктитор на живописот на припратата, која ја осликале Драгослав и Доброслав, како и пештерната црква во карпата под манастирот, еден од постарите скитови (Три Пелагониски манастири, издание на манастирот).

„Во втората половина на XIV век (1369 година) кон првобитната Германова црква, од западната страна, подигната е припратата. За време на конзерваторските работи врз живописот беа откриени големи површини фрескоживопис од 1369 година“ (Балабанов, 2014). Третата генерација од ова семејство, митрополитот пелагониски Јован Зограф и неговиот брат јеромонахот Макарие, внуци на Герман, ја презеле грижата за манастирот во времето на Волкашин и Марко, па сè до 1400 година, според сочуваниот натпис. Овие духовни лица – сликари, ги изработиле двете репрезентативни икони на Христос Спасител и Богородица Пелагонитиса, кои денес се чуваат во Музејот на Македонија. Истите сликари го живописале храмот Св. Андреја на Матка, задужбина на Андрејаш, брат на кралот Марко.

- Света Богородица, во прилепското село Мажучиште

Оваа еднобродна црква, сместена на селските гробишта, добила припратата, веројатно, во 19 век. Има три слоја живопис – првиот од крајот на 14 век, за подоцна, со директно натсликување, да добие нов околу средината на 15 век и трет слој на крајот на 19 век. „Претпоставуваме дека во Мажучиште првпат било сликано во крајот на XIV век од мајстори чија работа е сродна со стилот на живописот во охридските цркви околу 80-тите години на столетието“ (Поповска-Коробар, 2020). Од првиот слој постои претстава на двоглав орел, насликана на чесната трпеза.

- Свети Сава, во преспанското село Претор

Била метох на Сливничкиот манастир, но е постара од него. Меѓу населението се верува дека ја основал самиот Св. Сава (Велев, 1991). Се смета дека потекнува од 14 век, а е обновувана во подоцнежниот период. Денес е во многу лоша состојба, иако е единствена во Македонија со својата посвета на првиот српски архиепископ.

- Свети Петар на истоимениот остров, познат и како Голем Град, на Преспанското Езеро

Во внатрешноста на островот, единствена сочувана црква, а има неколку срушени, еднобродна, со сочуван живопис. Има сочувани фрески и внатре и на надворешната фасада, од Немањичев период, според И. Велев, од 1360 година. Според Војислав Ѓуриќ, стилски овие фрески се блиски на сликарството од манастирот Св. Богородица Захумска во Заум на Охридското Езеро (Балабанов, 2011). „На островот имало сидови на разрушена црква, која ја изградиле Немањики и му ја посветиле на Св. Петар. Црквата имала две врати, западна и јужна. Од обете страни на јужната врата се насирале фрески, два бели орла, грбот на Немањики“ (Јовановиќ, 2016).

Крвот бил обновен од страна на монахот Калист и група работници во 1938 година, кога за последен пат бил на островот, а изградил и куќичка на кат. Тој бил

последниот монах кој престојувал на островот како испосник. „Така се заврши мојот живот во Македонија, каде што поминав 19 години, од 1920 до 1939 година. Во Македонија ги поминав најубавите години од мојот живот“ (Јовановиќ, 2016).

На брегот на Преспанското Езеро постои и пештерска црква Свети Петар и Павле, близу до селото Коњско, со фреска од 14 век, како и уште неколку пештерски цркви на албанскиот и на грчкиот дел од езерото, од истиот период. Тоа се Св. Богородица кај Туминец во Мала Преспа, од крајот на 14 век. „Пештерската црква посветена на Богородица ‘кај Глобоко’ близу до селото Туминец ја насликале неколку зографи, од кои едниот се потпишал како ученик на Јован Зограф“ (Бабић-Ђорђевиќ, 1997). Од втората половина на 14 век, па сè до крајот на истиот век се датираат уште две пештерски цркви денес во Мала Преспа, Албанија:

Благовештение, во месноста Црна Пешта, кај село Глобочани, и Св. Архангел, во месноста Трстеник, кај село Пустец. Во делот од Преспа кој денес е во Грција (Долна Преспа), близу до селото Нивици, постојат уште три скита од овој вид, од кои Богородица Елеуса се датира кон крајот на 14 век.

- Света Богородица, на островот Мал Град, Преспанско Езеро, општина Пустец, Албанија

Островот Мал Град, се наоѓа во т.н. Мала Преспа, длабокиот залив на југозападниот дел од Големото Преспанско Езеро, на два километри од селото Пустец, денес во Албанија, на околу осум километри од современата гранична линија. Иако денес е надвор од Република Македонија, овој храм има хронолошка и културно-историска компатибилност со сите други наведени цркви.

Во заклонот на една голема пештера, се наоѓа Богородичната црква, видно различна од пештерските цркви на охридско-преспанското крајбрежје. И по своите димензии, оваа еднобродна засводена црква, која нема свој пештерен дел, како и по богатството и обемот на живописот, таа претставува вистинска властелинска задужбина, за разлика од пештерските цркви, кои биле труд на монашките заедници, оличени во монашка скромност на ктиторите и теми во програмата на

декорацијата кои одговараат на анахоретскиот подвиг на монасите – исихасти, тихувачи, кои во периодот на настанокот на овие храмови го прифатиле омасовеното учење на свети Григориј Палама (1296-1359). Филозофските идеи на овој солунски митрополит се продолжение на богословските идеи на православната духовност. „Во таа смисла е потребно да се прецизира дека неговиот исихазам и, воопшто, исихазмот во 14 век е еден вид ренесанса на монашката филозофија на животот. Наспроти економското и политичкото слабеење на византиската држава, во исихазмот се препознава духовен препород“ (Георгиева-Петковска, 2001).

Историјатот на овој храм ни го разјаснуваат двата ктиторски натписа во внатрешноста, предадени со грчко писмо, во фрескотехника. Постариот, од 1334/5 година, кој вели дека е осликан олтарот од бојјот раб Бојко, неговата жена Евдокија и нивните деца. Очигледно се работи за поситна властела, со поскромни материјални можности, па храмот добива и втор ктитор, себлагочестивиот Кесар Новак, во 1368/9, како што нè известува ктиторскиот натпис во внатрешноста, на западната страна, при владеењето на превисокиот крал Волкашин. Тогаш црквата добива поголема висина, нов, раскошен живопис, а постариот е сочуван само на неколку места, вклучувајќи го и постариот ктиторски натпис во олтарниот дел. Во тоа време архиепископ охридски е Григориј II, чие име и ктиторство ги среќаваме повеќе пати во 1360/70-тите години, а овде не се споменува по име, туку само титуларно.

На челната, западна фасада, над висината на влезната врата, претставена е Богородица со Христос во рацете, од нејзината десна страна ктиторскиот пар Новак и сопругата Кали, а од нејзината лева страна, нивните деца Марија и Амирал. Сите се во одежди украсени со двоглави орли во медалјони, со рацете покажуваат кон Богородица и Исус, а само кесарот Новак има ореол над главата, што е знак на највисока властела, а знаеме дека кесар, по деспот и севастократор, е највисоката дворска титула. Неговата сопруга има украсена дијадема на главата, а децата се облечени како родителите, само малку поскромно. Над нив е прикажан Господ Исус Христос, како го благословува семејството.

- Манастир Слечче, посветен на Св. Јован Претеча, Демирхисарско

„Може да се претпостави дека постоел и кон крајот на XIV век, бидејќи, според извесни податоци, во 1393/34 година, овде е препишан еден триод на словенски јазик“ (Балабанов, 2011). „Има податок дека (сегашната) црква е подигната во 1862 година и е живописана во тоа време“ (Ќорнаков, 2005).

- Топлички манастир, Св. Никола, село Жван, Демирхисарско

„На падините од Плакенската Планина... се наоѓа Топличкиот манастир со црква посветена на Св. Никола. Историските извори за постанокот на овој манастир, како и за зидањето на црквата, до денес не се зачувани. Според најновите податоци што ни ги дава живописот, можеме да сметаме дека е изградена кон крајот на 14 или во почетокот на 15 век“ (Балабанов, 2011).

5. ПОВАРДАРСКА ЕПАРХИЈА

Територијата на оваа епархија ги опфаќа градот Велес, каде што е седиштето (катедрата) на епископот, и Повардарието југоисточно од него. Таа е делумно истоветна со Вардарскиот статистички регион, но е поголема, зашто, покрај областа Тиквеш, го опфаќа и Гевгелискиот крај.

Интересно е дека средновековниот град Велес се наоѓа јужно од современиот, на десниот брег на реките Вардар и Тополка. Тврдината се наоѓа на стрм рид. „На падината североисточно од крепоста, на тесниот простор до Вардар и устието на Тополка, се оформило мало цивилно подградие. Во 14 век тука биле изградени црквите Св. Недела, Св. Димитрија и Св. Никола“ (Микулчиќ, 1996). Покрај набројаните, постои и средновековна црква Св. Јован, која е изградена на карпа над реката. На карпа се и Св. Никола и Св. Недела. Во тврдината постојат остатоци од мала црква.

- Манастир Св. Димитрија, под остатоците на средновековниот град Велес

Се наоѓа јужно од градот Велес, на десниот брег на Тополка, каде што се наоѓал градот во средниот век, под тврдината, на стрмо и тесно место крај Вардар. Пишани документи за манастирот нема, а бил заборавен до 1855, кога е откопан од Петар Здравев и започнува обновата. Сличен пример има и во Призрен, повторно на стрма падина, каде што поројот ја срушил и ја сокрил Рајковата црква, посветена на Св. Никола (Тимотијевиќ, 2020).

Според архитектурата и фасадата, се сметало дека е од 14 век (Ќорнаков, Велев). „Манастирската црква е еднокорабна со нартекс кон западната страна и кула – камбанарија која се издига над нартексот, што претставува реткост кај нас во Македонија“ (Ќорнаков, 2005). Прв кој изнел претпоставка дека е од доцниот 13 век е Сашо Коруновски, правејќи архитектонски паралели со прилепските храмови од тој период. Неговите тези се потврдија со исчитувањето на натписот до ктиторскиот портрет, кој ни ја дава 1297 како година кога храмот е завршен (Николовски, 2024).

Средновековен живопис е сочуван само во припратата каде што се наоѓа впечатливиот ктиторски портрет на маж со брада кој го држи моделот на црквата во рацете. Сакосот (облеката) на ктиторот е украсен со бели двоглави орли, како кај кесарот Новак или деспотот Стефан Лазаревиќ во Ресавскиот манастир, но овде се распоредени во ромбоидни, а не кружни полиња. Се работи за стратопедархот Лав Котаниц, византиски пребег, кој бил во службата на кралот Милутин 1283-1299 година, период во кој е настанат храмот (Николовски, 2024).

- Свети Никола, под остатоците на средновековниот град Велес

Во некогашното подградие, изградена на карпа, за оваа мала, еднобродна црква не постојат пишани податоци. „Имајќи ги предвид изразените тенденции за оплеменување на фасадите, стилските и ликовни одлики карактеристични за живописот од XIV век во Македонија, црквата Св. Никола најверојатно е изградена и живописана во XIV век“ (Балабанов, 2011, А.Н.).

- Маркова црква над реката Бабуна, Велешко

Неколку километри спротиводно од устието на Бабуна во Вардар, јужно од Велес, во живописната клисура Пешти, каде што постојат педесетина пештери со повеќе од осумдесет пештерски отвори, на левата страна на реката, меѓу селата Црквино и Ораовец, во една пештера, се наоѓаат остатоци од еднобродна црква, позната како Маркова црква. Оставена е на интензивно пропаѓање во 20 век, па сега постојат само најдолните делови од ѕидовите.

Оваа црква е изградена во пештера, како скит за бројните испосници во околните пештери, од кои пет имаат насликани светци на карпите. Иако ниту може да се потврди претпоставената посвета на Архангел Михаил ниту да се прочита записот со помен на ктиторот (црковно лице), сепак, натписите на словенски јазик го потврдуваат датирањето околу средината на 14 век или малку потоа. Во најширока смисла, изградена е меѓу 1330 и 1395 година.

- Полошки манастир Св. Ѓорѓи, Кавадаречко

Некогаш се наоѓал високо на левиот брег на Црна Река, а денес на стотина метри од вештачкото Тиквешко Езеро, па се стигнува дотука само со чамец. Името го добил по некогашното село Полошко. Црквата е еднобродна, поделена на три травеи, со купола над средишниот и отпосле доградена припрата. Таквата градба и изразената висина потсетуваат на рашките цркви, како Морача и Ариље, но без развиени странични простории и со типична вардарска обработка на фасадите.

„Архитектурата на црквата, според својата надворешност, целосно е во доцновизантиски манир. На фасадите на црквата се аплицирани двокатните ниши распоредени според системот ‘аквадукт’, а на централното поле е вметната една независна висока ниша со која се маркира централниот куполен травеј. Во таквата динамична игра на истакнати и вовлечени платна со кои се оформени фасадите, декоративната пластика се поставува без некој особен ред и ритам“ (Коруновски, 2011). Аналогии при декорацијата на фасадите има во петте месемврски живописни цркви кои, пак, се одраз на цариградските трендови, според Коруновски.

Една повелба на Стефан Душан од 1340 година нè известува за погребувањето на неговиот братучед Драгушин во црквата, која тој му ја дарува на светогорскиот манастир Хиландар. Дури со отстранување на фреските од 1609 година на источниот ѕид на припратата, со сцени од житието на Св. Ѓорѓи, кон средината на 1980-тите полемиките за изградбата се разрешија. (Ќорнаков,2005). На некогашната западна фасада се наоѓа ктиторскиот портрет на деспотицата Марина, во монаштво Марија, мајка на упокоениот Драгушин, со моделот на црквата во рацете. Таа е претставена со исклучително тажен лик, од жалост што мора да го доврши ктиторскиот потфат на починатиот син. До неа стои нејзиниот внук, а од другата страна на влезната врата се Драгушин и сопругата Ана.

„Најголемиот придонес на полошката фрескодекорација кон иновативните содржини во насликаните ансамбли од 14 век го претставува ктиторскиот аранжман изведен на источниот ѕид од нартексот... Новиот концепт во структурирањето на ктиторската композиција по вертикалната оскна на претставувањето е резултат на желбата за илустрација на принципот за симболична каскада на феудалните привилегии на донаторите во однос на владетелската династија“ (Димитрова, 2011).

Над ктиторите, претставени се Стефан Душан, Урош и Елена, а над вратата, во лунетата, Св. Ѓорѓи. Христос Емануил им ги става круните на главите на кралот и на младиот крал (престолонаследник), а Душан прима и победнички меч од рацете на еден ангел. Со тоа „времето на изградбата на црквата е пред 1340 година, а била живописана меѓу 1343 и 1345 година“ (Ќорнаков, 2005).

- Света Богородица, село Дреново, Кавадаречко

На возвишение над селото, кое е недалеку од патот Прилеп – Градско. Спаѓа во типот на цркви со странични бродови, какви што градел уште кралот Милутин, почнувајќи од Богородица Левишка во Призрен, но „дреновската црква Св. Богородица е комбинација на куполна трикорабна базилика и крстообразна црква од стеснет тип, со купола над наосот и нартексот, и со засводени странични кораби“ (Балабанов, 2014). Иако има различни датирања, Коруновски вели дека

најверојатно е дека изградена во 14 век (Коруновски, 2011). Во градбата се користени антички столбови, веројатно донесени од тогаш веќе урнатините на Стоби, односно денешниот археолошки локалитет.

Претрпела доста измени во турскиот период, зашто „Турците ја разурнале и долго време била во урнатини и напуштена“ (Велев, 1990), па „се смета дека во почетокот на XIX век црквата е обновена и го добила денешниот изглед на трокорабна базилика, без купола, покриена со покрив на две води“ (Балабанов, 2014). Во внатрешноста не се сочувани фрески, но, пак, затоа во лунетата над влезот сочуван е натпис, кој вели дека е живописана од зографот Димитрие (Велев, 1990), „по смртта на светородниот цар Стефан (Душан), при државата на Никола и Марко“ (Алексиќ, 2015). Овој автор наведува и можност дека натписот се однесува на Никола Стањевиќ и (идниот крал) Марко Мрњавчевиќ, наведувајќи народно предание дека црквата ја подигнале Волкашин и Марко. Според една повелба, Константин Драгаш оваа црква ја приложил на манастирот Св. Пантелејмон во Света Гора околу 1378-80.

- Марковата пештерна црква посветена на Св. Никола, Кавадаречко

Се наоѓа југозападно од селото Драдња, во природна пештера, длабока околу 15 метри, високо издигната над сувиот дол и сместена во карпите е искористена за градба на црква (Балабанов, 2014). „Во приземниот дел се наоѓа натпис, делумно зачуван, современ со живописувањето и подигањето на црквата, меѓутоа, од него не може да се утврди кога таа точно е подигната и живописана. Во натписот се споменуваат архијереј, игумен и војвода, чии имиња несигурно се читаат“ (Балабанов, 2014). Велев, пак, тврди дека „датирана е од времето на цар Душан, како задужбина на војводата Бранко, т.е. од 14 век“ (Велев, 1990). Не е познато зошто го добила името Маркова црква.

6. КУМАНОВСКО-ОСОГОВСКА ЕПАРХИЈА

Територијата на оваа епархија ги опфаќа областите Жеглигово и Славиште. Таа е истоветна со Североисточниот статистички регион. Епископското седиште (катедра) е во градот Куманово.

Во Жеглигово, на подрачјето на деспотот Дејан, се наоѓале и селото и манастирот Архилевица, чија локација денес е непозната. Во повелбата за манастирот, издадена од царот Душан во 1355 година, тој го нарекува деспотот „брат на царството ми, севастократор Дејан.“ Тој бил таткото на Јован и на Константин Драгаш, браќата Дејановци кои ќе владеат со источните делови на Македонија од 1371 до 1395 година. Интересно, линијата на разграничување на нивните подрачја од оние на кралот Марко е речиси идентична со главната дијалектска линија на современиот македонски јазик (Минова-Ѓуркова, 1998), која ги дели говорите на источни (во државата на господинот Константин) и западни (во државата на кралот Марко).

- Манастир Матејче, источни падини на Скопска Црна Гора, Кумановско

Високо на планината, на над 1000 м надморска височина со поглед на Жеглигово, се наоѓа овој „вистински колос меѓу средновековните градби“ (Димитрова, 2016). Се работи за најголемиот споменик од средниот век кај нас, заедно со Света Софија Охридска. Манастирот е царска задужбина на царицата Елена и нејзиниот син Урош. „Богородичната црква во Матејче претставува еден од најамбициозните потфати на владетелските ктиторски иницијативи во историјата на средновековната уметност“ (Димитрова, 2016).

Црквата е во вид на издолжен крст во правоаголник, со пет куполи. Централната е единствена дванаесетстрана купола во Македонија. Само уште Св. Пантелејмон во Нерези и Милутиновата Св. Ѓорѓи во Нагоричане се петтокуполни цркви кај нас. Во српското средновековие ваков тип храмови се појавуваат со кралот Милутин и неговите Богородица Левишка, Старо Нагоричане и Грачаница,

а вкупно ги имало седум, од коишто шест се сочувани. Две од нив се во Македонија.

Ктиторскиот портрет ги претставува царицата Елена и кралот (титула на престолонаследникот на царството) Урош, како заедно го држат моделот на храмот. Десно од нив е царот Душан, со свиок во рацете, а лево патријархот и игуменот на манастирот. Душан е претставен со куполеста круна-стема, со препендулии кои паѓаат од неа, во темна далматика со вертикален лорос, префрлен преку раката, во која држи свиок. Урош е облечен како и татко си, а Елена има темноцрвен фустан и висока круна, која се шири нагоре. Велот под круната на царицата навел некои истражувачи да ја сметаат за вдовица, но храбрата и логична анализа на Елизабета Димитрова, како и воочувањето на некои детали ја разјаснуваат хронологијата на изградбата на храмот. Таа го датира сликарството во храмот помеѓу 1348 и 1352 година, а изградбата на црквата некоја година порано. Тоа што кралот Урош е понизок од мајка си, значи сè уште во возраст на петнаесетгодишник, не ни остава дилема околу ова датирање.

Заедничкото ктиторство на мајката царица и синот би било пандан на заедничкото ктиторство на таткото цар и синот во Душановата задужбина-мавзолеј Св. Архангели кај Призрен. Фрагментите на скулптуралната декоративна пластика во овој денес, за жал, уништен храм, сочуван само во темелите, ни укажува дека таму биле претставени заедно во проскинеза (благо поклонување во клечечки став) кон патроните на храмот. Двојното ктиторство на сличен начин е претставено и во третата царска задужбина, манастирот Високи Дечани, каде што Душан е претставен со основачот на манастирот, неговиот татко Стефан Дечански, чијшто мавзолеј е црквата.

Во Богородичната црква постои и композицијата „Генеалогското стебло на Немањиките“ (Димитрова, 2002), каде што, како пандан на лозата Јесева, се прикажани припадниците на светородната династија, од основачот Стефан Немања, па сè до Душан, Елена и Урош. Ваквите композиции се појавуваат со Милутиновата Грачаница, околу 1321 година, а сочувани се само четири кои се настанати синхронски со Немањиковата власт. Таа во Матејче е една од нив, најмногу оштетена, единствена сочувана, која вклучува и припадници на

ромејската династија Комнени, чијашто крв, преку царицата Елена, тече и во младиот Урош, како иден легитимен претендент за цариградскиот трон.

„За жал, во 2001 година, Богородичната црква стана воено упориште на милитантните екстремисти, кои го оштетија градежниот корпус на храмот и уништија значителни партии од и онака крвкит живопис на ѕидовите од црквата“ (Димитрова, 2002). Понатамошни оштетувања се случуваат и до ден-денес во овој напуштен и заборавен манастир.

- Црква Свети Ѓорѓи во селото Матејче, Кумановско

На крајот од селото Матејче се наоѓа уште една средновековна црква, посветена на Св. Ѓорѓи. Црквата претставува мала еднокорабна градба со еден влез, која некогаш имала покрив на две води, а денес внатрешноста е под отворено небо. Градена е од камен и опека, во опус cloisonné. Во внатрешноста на храмот е зачуван мал дел од некогашниот фрескоживопис, а дел од фреските евидентирани од истражувачите во претходните десетлетија повеќе не постојат. Од сочуваното може да се забележи дека светите војници се претставени во властелински одежди и држат маченички крстови во рацете.

Во отсуство на пишани извори „Донка Барџиева ја датира црквата и фрескоживописот, според стилот на сликање во периодот од 1320 до 1340 година. Сашо Цветковски го датира фрескоживописот во оваа црква до крајот на седмата деценија на XIV век. Денес црквата е во катастрофална состојба, за жал крвкит и малку зачуваниот фрескоживопис е прашање на време кога целосно ќе исчезне“ (https://marh.mk/crkva_sv_gjorgji_matejce/).

- Манастир Свети Прохор Пчињски, Пчињски Округ, Србија

Во долината на реката Пчиња, на само неколку километри од современата македонско-српска граница, на српска територија се наоѓа манастирот кој, според црковното предание, му е посветен на Св. Прохор Пчињски, аскет, испосник од 11 век, со чие име е врзана легендата од неговото житие, како и со црквата Св. Ѓорѓи во Старо Нагоричане. Имено, тој му прорекол на ромејскиот војсководец Диоген,

кој при лов се нашол близу местото каде што се подвижувал испосникот, дека ќе стане цар, што и се случува, а тој е крунисан како Роман IV Диоген (1068-1071). Подоцна тој загина во битката со Селџуците кај Манцикерт, по што започнува турцификацијата на Мала Азија (Diehl. 2011).

На местото каде што Диоген чул дека ќе стане цар, изградил базилика – денешната црква во Старо Нагоричане, а на местото каде што старецот се упокоил – манастир посветен нему. Обете цркви на почетокот на 14 век ги обновил кралот Милутин. Доколку под Милутиновата црква Св. Ѓорѓи се гледаат остатоците од градбата од 11 век, во Пчињскиот манастир најстарите сочувани трагови се од времето на Милутин кој според „Карловачкиот родослов“ од 1503 година го изградил манастирот „согради манастир пшинском Прохору“ (Радовић, 2007). Непосреден доказ е што најстариот дел од храмот, граден во вардарски стил, идентично со најголемиот дел задужбини на кралот, има вграден натпис од опека на фасадата, близу олтарот „САВА“, а се однесува на Сава III, тогашниот архиепископ пеќски (1309-1316 год.). Идентичен начин на обележување на ктиторот и тогашните црковни великодостојници има и на други храмови изградени од Милутин, пред сè, призренската катедрала Св. Богородица Левишка и Кралевата црква во манастирот Студеница, каде што, исто така, фасадно со опека се испишани натписи, вградени во самите цркви.

Најстариот сочуван живопис е од 1489, на стогодишнината од Косовската битка, па со ктиторство на Марин, син на попот Радоња од Кратово, насликан е и косовскиот маченик цар Лазар (кој историски бил кнез). На двестегодишнината од Бојот, црквата е проширена со јужен Богородичен параклис и повторно осликана. Интересно е тоа што околу аркосолиумот со претстава на Св. Прохор се насликани, од едната страна Св. Сава Српски, а од другата Св. Климент Охридски, заедно со другите големи отци на православната црква.

Денешниот комплекс главно е изграден од 1852 до 1913, кога, покрај четворокатниот Врашки конак (со прилог на луѓето од Врање и околината), трокатниот Кралски конак (со прилог на кралот Петар I Караѓорѓевиќ), е изградена и новата, многу поголема црква, која во себе ги вклучува и постарите делови, односно Милутиновата црква со проширувањата. Сегашната црква е изградена

1898-1904 под туторство на Недељко Ковачевиќ од бујановачкото село Клиновце (Радовиќ, 2007).

- Црквата Свети Ѓорѓи Победоносец, Старо Нагоричане, Кумановско

Некогашната манастирска црква се наоѓа сред селото, кое е недалеку од реката Пчиња. Ја изградил, како своја задужбина, кралот Милутин, врз темели на разрушена Ромејска базилика од 11 век, која му се припишува на царот Роман Диоген, кој на тоа место го сретнал пустиникот Прохор Пчињски, чија испосница се наоѓа во близина на црквата. Како и кај Богородица Левишка, пет години порано, врз базиликална основа е изграден план на впишан, издолжен крст со една централна и четири аголни куполи. Од старата базилика се видливи пониските делови, градени од делкан, клепан камен, а погорните партии се богато украсени со комбинација на камен и опека. На фасадата се видливи монограми, а бифората над влезот има вплетен, т.н. хераклов јазол на столбот. Можно е да ја градел протомајсторот на Левишка, архитектот Никола.

Натписот над вратата кажува дека храмот бил завршен во 1312/13 година и му посветен на Свети Ѓорѓи Победоносец. Изграден е како благодарност кон светецот за воените успеси на кралот во далечни краишта. „Кралот Милутин одговорил на повикот на својот тест, царот Андроник, и упатил 1313 година една српска војска, со доста властела, во Мала Азија, под водство на великиот војвода Новак Гребострек. Нивното војување во Мала Азија било успешно; дури во Нагоричане, во манастирот Св. Ѓорѓи, внесено е во црквениот натпис како кралот ‘во тоа лето ги изби Турците’, а Данило (архиепископот српски - наш. заб.) говори за тамошните српски победи само во суперлативи“ (Ѓоровиќ, 2005).

Внатрешноста е „еден од најраскошните фрескоаранжмани на византиската уметност во 14 столетие“ (Димитрова, 2011). Насликана како дело на зографите Михаил и Евтихиј, главни мајстори на кралската дворска работилница, задолжени за неговите бројни ктиторски остварувања и чија работа можеме да ја следиме безмалку триесет години, главно во Милутиновите задужбини. Натписот во внатрешноста ни кажува дека нивната работа била завршена во 1318 година.

Занимливи се фрескоиконите на Свети Ѓорѓи Победоносец и на Богородица со Христа на иконостасот.

Ктиторската композиција го прикажува кралот Милутин како на Свети Ѓорѓи му го приложува, односно му го посветува моделот на храмот, а светиот воин му возвраќа со дарување победоносен меч. Зад кралот, кој држи и основачка повелба, се наоѓа, за првпат насликана, кралицата Симонида, ќерка на ромејскиот василевс Андроник II, а до владетелскиот пар се претставени Св. Константин и Елена со Чесниот крст.

„Во однос на доградувањето од јужната надворешна страна, прво била изградена припратата (парацисот), која била прилепена на веќе изградената црква, потпирајќи се на контрафорите. Подоцна бил досидан јужниот ѕид во продолжение кон запад, со што бил подигнат тремот. Влезот бил во централниот дел на овој ѕид. Компарирајќи ги археолошките наоди и ктиторската композиција на крал Милутин во црквата, каде што тој го држи моделот на црквата, сметаме дека припратата била изградена по XI век, но пред обновата на Милутин во почетокот на XIV век, додека тремот бил досидан при Милутиновата обнова, непосредно пред живописување на внатрешноста на црквата. Покривните тегули кои се откриени на просторот на Јужниот трем (источна половина) покажуваат припадност на XIV век. Тоа уште еднаш докажува дека Јужниот трем бил изграден при обновата во времето на кралот Милутин“ (Ивановска-Велковска, 2018). „На западната страна, исто така, се зачувани урнати ѕидови и отвори за греди на некогашната припратата“ (Балабанов, 2014).

- Црква Свети Никола, село Псача, Кривоаланечко

Некогашната манастирска црква денес се наоѓа на селското гробје во Псача, село на патот од Куманово за Паланка. Изградена околу 1355 година, архитектонски се потпира на црквата во Лесновскиот манастир, но со помали димензии и соединет нартекс со наосот, давајќи „флуиден ентериер без прегради, со што класичниот впишан крст веќе е трансформиран во базиликална внатрешност“ (Коруновски, 2011).

Фреските претставени во внатрешноста ни укажуваат на датирањето на храмот – времето кога Волкашин е совладар на Урош V, помеѓу 1365 и 1371 година. Царот Урош е претставен на северниот ѕид, со троен крст во раката, свиок во другата и сите владетелски атрибути. Овој портрет е неговиот најпознат и најдобро сочуван. Од неговата лева страна се наоѓа кралот Волкашин, во идентична положба, со истоветни облека и атрибути. Од четирите познати, ова е најдобро сочуваниот кралски портрет. Од десната страна на царот се прикажани првиот христијански цар, свети Константин Велики, и неговата мајка, царицата Елена, како го држат чесниот крст.

Наспроти нив, владетелите, на јужниот ѕид се прикажани ктиторите. Тоа се кнезот Паскач со сопругата Озра, неговиот син севастократорот Влатко, неговата сопруга Владислава и нивниот најстар син Стефан. Двете мали деца се насликани пред жените, кои со рацете ги заштитуваат. Сите властелини се во пурпурна облека. Паскач и Влатко го држат моделот на храмот, на кој се гледаат двете некогашни куполи, од кои денес е сочувана само таа над припратата. Над моделот е насликана икона на патронот, Св. Никола Мириликиски, која можеби била нивната славска икона за нивната куќна, односно крстна слава. Во храмот се насликани и Св. Сава и Св. Симеон Немања. Името на селото Псача, најверојатно, доаѓа од името на ктиторот: Паскача-Псача.

„За време на конзерваторските работи на оваа црква со сигурност е утврдено дека натписот што се наоѓал над западната влезна врата бил уништен во 1876 година поради тоа што во него, веројатно, се споменувале кралот Урош и Волкашин. Уништени се, исто така, натписите до овие владетели чии портрети се претставени на северниот ѕид“ (Балабанов, 2014).

- Манастир Свети Јоаким Осоговски, кај Крива Паланка

На северните падини на Осоговските Планини се наоѓа Сарандопорскиот манастир, како што бил познат во средниот век. Преведено од грчки јазик, тоа значи четириесет свиоци. Манастирот се поврзува со култот на анахоретот од 11 век, Свети Јоаким. Според неговото житие, манастирот бил подигнат од монахот

Теофан, во времето на Мануел Комнен, односно средината на 12 век. „Во Карловачкиот летопис (од околу 1505 година) се вели дека кралот Милутин изградил црква посветена на Св. Јоаким. Се мисли дека можеби тој само ја обновил црквата“ (Балабанов, 2014).

Денешниот манастирски католикон е изграден во 1851 година, како дело на големиот Андреја Дамјанов. Веднаш до храмот посветен на Св. Јоаким, се наоѓа црквата посветена на Раѓањето на Света Богородица, помала куполна црква, која Антоние Николовски ја датира од 14 или од 16-17 век (Михајловски, 2005), а Јован Петров по конзерваторските работи смета дека „најверојатно, црквата е возобновена во 14 век врз старите темели, кога е и живописана“ (Михајловски, 2005).

7. БРЕГАЛНИЧКА ЕПАРХИЈА

Територијата на оваа епархија го опфаќа течението на реката Брегалница. Таа е модифицирана варијанта на Источниот статистички регион – без Малешевијата, а со Радовиш. Седиштето (катедра) на владиката е во градот Штип.

Штипската тврдина, позната како Исар, се наоѓа на висока позиција, над устието на Отиња во Брегалница. „Сидините од оваа тврдина се зачувани некаде во височина и до 19 метри, и на нив јасно се согледувале и одбранбените кули на сидното платно“ (Балабанов, 2014). Во акрополата има остатоци од цистерни, а кон Брегалница постоел и тунел (лагум) за скришно снабдување со вода, видлив во долните партии. На источната страна, со поблага падина, се развило средновековното подградие.

„На четирите страни од тврдината, во средниот век, биле изградени цркви. Најстара меѓу нив секако е црквата посветена на Св. Архангел Михаил, покрај која водел патот за тврдината“ (Балабанов, 2014). Некои од нив браќата Дејановци ги приложиле на светогорските манастири (Велев, 1990).

Тврдината „се состои од два дела: Дворецот (замокот), поставен на највисокиот дел на ридот... каде што на средина на источниот сид (кој максимално

е урнат) стои главната кула (донжон)... и стопанскиот дел на замокот (цвингер) кој се простира на падините северно, источно и јужно од дворецот, на простор долг 250 и широк 50 м во северниот дел, а 60 м во јужниот дел“ (Микулчиќ, 1996).

- Свети Архангел Михаил, под Исарот, Штип

Оваа црква на падините на ридот Исар во Штип е задужбина на протосевастиот Хреља (познат како Реља Крилатица во епската поезија), кој „животниот пат го завршил со високата титула ‘кесар’, спомената во натписот од надгробната плоча која се чува во музејот во Рилскиот манастир...“ (Атанасовски, 2009). Куполната црква му е посветена на Архангел Михаил и е изградена пред 1334 година, кога Душан ја потврдил црквата на манастирот Хиландар. Овој велможа е ктитор и на Рилскиот манастир, каде што сè уште стои Хрељовата кула, со параклис од 1334/5 година.

„Во Светите Архангели во Штип... живописот повеќе не постои, но големата црква, со основа на развиен впишан крст, сведочи за неговата (на ктиторот, наш. заб.) моќ. Сидана е исто така со опека и камен, според востановените обичаи, но е повисока и попространа од многу властелински задужбини, градени главно по истиот план на основата во годините околу средината на 14 век“ (Бабић-Ђорђевић, 1997). „Кон јужната страна, веројатно уште во XIV век, бил дограден параклис, кој при реставрацијата на црквата бил до темел урнат“ (Балабанов, 2014).

- Црква Свети Јован Крстител, Штип

Високо на карпите, под самата Штипска тврдина, на десниот брег на Отиња се наоѓа црквата посветена на Св. Јован Крстител, изградена во 1350 година, со средства на властелинот Јован Пробиштиповиќ. Фреските се сочувани само во фрагменти, а црквата не е конзервирана и е запустена (Балабанов, 2014).

Како и во случајот на селото Псача, и градот Пробиштип своето име му го должи на овој ктитор, кој во литературата се среќава како Јован Пробиштиповиќ, или изворно Пробиштитовиќ, што е логично. Веројатно, градот е изграден на

неговиот некогашен баштински имот, а името се модифицирало подоцна, кога бил заборавен овој велможа.

- Црква Свети Спас, Штип

Изградена е на левиот брег од реката Отиња, на една зарамнета карпа, која гледа кон Штипската тврдина на спротивниот брег на рекичката. „Според податоците, црквата била изградена во 1369 година од некој војвода Димитар, кој дал средства и за нејзиното живописување. Постои голема можност во црквата, под големите плочи, да се наоѓа гробот на ктиторот, војводата Димитар“ (Балабанов, 2014). Најрасчленета со ниши е северната фасада која гледа кон Отиња. Сочуван е живописот од 14 век, но „во 1601 година, како што стои во зачуваниот натпис, живописот во црквата бил обновен со средствата на новиот ктитор Павле Мутавџија“ (Балабанов, 2014).

- Свети Ѓорѓи, Горни Козјак, Штипско

Се наоѓа кај некогашното село Горни Козјак, веднаш до остатоците од древниот град Баргала, кој бил епископско седиште. „Црквата Св. Ѓорѓи има крстообразна форма со купола која се потпира на четири пиластри, поврзани со лакови. Тамбурот на куполата е осмостран. Нартексот е засводен со попречен свод од камен и е поврзан со наосот преку трибелонот. По начинот на зидањето црквата може да датира од времето на XI-XII век, иако некои научни работници датирањето на црквата го сврзуваат со царувањето на бугарските владетели Борис и Симеон (IX-X век). На јужната страна од нартексот, веројатно во XIV век, е досидан параклис кој во основата има квадратен облик, со издигнат полукружен тамбур. Третиот слој живопис, кој е делумно зачуван и до денес, потекнува од средината на XIV век.

Јужно од влезната врата, на западниот ѕид, во припратата е откриена ктиторска композиција. Таа се состои од три фигури, сите анфас поставени, во цел раст, во став на молба. Тука се претставени ктиторот, неговиот син и жена му. Од оштетениот грчки натпис не можат да се дознаат поблиски податоци за ктиторот и

за неговото семејство. За овој непознат ктитор се врзува обновата на црквата која била, најверојатно, во средината на XIV век“ (Балабанов, 2014).

„Непознатиот властелин, чијшто портрет е добро сочуван, ги обновил околу 1340 малата црква и нејзиниот живопис“ (Бабић-Ђорђевић, 1997).

- Лесновски манастир, село Лесново, Пробиштипско

Лесновскиот манастир, посветен на Светиот Архистратиг Михаил и Пустиножител Гаврил, на една висорамнина во близина на некогаш значајното рударско средиште Злетово, е изграден во 1340-тите години. Двојната посвета се должи на култот на свети Гаврил Лесновски, од 11-12 век, кој се смета за основач на манастирот, кој денес е гробно место на овој преподобен отец.

Денешниот куполен храм, со облик на впишан крст, го изградил великиот војвода Јован Оливер, во 1340/41 година, според натписот на црквенословенски на камениот надвратник над влезот. „Начинот на градењето на црквата и раскошното обликување на фасадите, расчленети со слепи аркади и со керамопластична декорација, впечатливо говорат и за можностите на ктиторот“ (Поповска-Коробар, 2023). Тој бил живописан меѓу 1342 и 1346/7 година, а во внатрешноста е прикажан ктиторот, како севастократор, во раскошна облека, како му го приложува храмот на архистратегот Михаил, водачот на небесните сили, кој е прикажан повеќе пати во таа улога, вклучувајќи го и единствениот приказ како војсководец на коњ, на влезната лунета. Во храмот, вообичаено, се прикажани и Св. Сава и Св. Симеон.

По прогласувањето на царството и подигањето на рангот на црквата во патријаршија, манастирот станува седиште на епископија, како замена за Мороздвиската епископија. Тогаш е доградена куполна припрата, чие осликување е завршено во 1349 година, па „архитектурата на целиот комплекс на католиконот во Лесново изгледа усогласено и монолитно, без силни визуелни граници кои би ја потенцирале фазната изведба“ (Коруновски, 2011).

Новиот ктиторски натпис, на грчки, во фрескотехника, вели дека сликањето се завршило во 1349 благодарейќи на, сега веќе, деспотот Јован Оливер, Марија и нивните синови Крајко и Дамјан, при царувањето на Стефан и Елена и синот крал

Урош. Тогаш, на северниот ѕид на припратата, се насликани деспотот и неговата сопруга, во одежди декорирани со двоглави орли, како и во параклисот во Охридската катедрала. Над нив се наоѓа најрепрезентативниот портрет на царот Душан и царицата Елена, кои стојат на пурпурен супедион. За жал, на делот од ѕидот каде што бил насликан Урош фрескописот не е сочуван.

На фреска во припратата се претставени и знаците на зодијакот, како дел од една композиција. „Иконостасот е изработен од ореово дрво со плитка и ажурна резба, од мијачки мајстори предводени од Петре Филипович Гарката во периодот од 1811 до 1814 година“ (Поповска-Коробар, 2023). Во склоп на манастирот е сочувана и висока, одбранбена, донжон кула, пирг со влез на ниво повисоко од тлото за полесна одбрана. Во околината на манастирот постојат и бројни пештерски испосници, некои со делумен живопис.

- Манастир Конче, во истоименото село, под Конечка Планина кај Радовиш

Црквата посветена на Св. Стефан ја подигнал пред 1366 година великиот војвода на царот Душан, Никола Стањевиќ. Документ од наведената година нè известува како царот Урош потврдил дека ктиторот му го приложил манастирот на светогорскиот српски манастир Хиландар. Самата црква припаѓа на типот куполни цркви со развиен (впишан) крст, на која подоцна ѝ се доградени припратата и отворен трем. Овој тип на цркви е моделиран според Милутиновата задужбина Свети Никита од 1307 година и претставува најчест избор на храм за властелинска задужбина во 14 век кај нас, за разлика од ромејските земји каде што тоа нема да биде случај (Коруновски, 2011).

Живописот е тешко оштетен, а на апсидалната бифора постои исклесана декорација со двоглав орел на врвот. Во дворот на манастирот постојат и остатоци од одбранбената кула – пирг која го штитела манастирот. Во 15 век тука ги поминала последните години Катарина Бранковиќ Кантакузина, ќерка на деспотот Ѓураѓ Бранковиќ, градител на Смедерево, која тука била и погребана (Ќорнаков, Велев).

8. СТРУМИЧКА ЕПАРХИЈА

Територијата на оваа епархија ги опфаќа градот Струмица и неговата околина, како и Беровскиот крај. Таа е територијално намален Југоисточен статистички регион, со додадена Малешевија. Седиште (катедра) на епископот е градот Струмица.

Струмичката тврдина, позната како Цареви Кули, се издига високо над градот на стрм рид, со полесен пристап само од една страна. „Големата крепост на Цареви Кули претставувала цитадела или Горен Град. Подградието се простирало во северното подножје на ридот, на високата тераса на која денес лежи најстариот дел на Струмица. На западниот дел од акрополата стојат две кули кои биле обновувани во 12-14 век. Во тоа време на средината на акрополата, на слободниот простор, била изградена донжон - кула со шестоаголна основа и издадени остри краишта. Нејзиниот сутерен, хидростатно изолиран, служел како цистерна за вода (дождовница), а влезот се наоѓал на катот“ (Микулчиќ, 1996).

Во Струмичкото подградие се откриени повеќе остатоци од цркви. Едната, археолошки истражена и конзервирана, е на падините на ридот под Цареви Кули. Едната е откриена под Орта џамија. Има една малечка рушевина во рамниот дел од градот и, секако, најзначајната, Свети 15 Тивериополски маченици, која е подигната како мартириј за овие струмички светители, на преминот 9-10 век. Во околината се наоѓаат манастирите Вељуса (11 в.), Водоча и остатоци од храм во селото Банско.

- Манастир Водоча, Свети Леонтие, во близина на Струмица

Овој епископски манастир е комплексна градба од повеќе фази, граден во подолг историски период. Тука, според народното предание, биле ослепени 15.000 Самуилови војници, што му го дало името на селото и на манастирот – Водоча од вади очи.

„Негде во втората половина на XIV век, кон западната страна на црквата, била подигната припрата. Веројатно дека и овој дел на црквата бил живописан, што може да се заклучи по сè уште зачуваниот живопис на сводот, засиданиот аркосолиј на северната страна од припратата. Овој дел на црквата спаѓа меѓу најштетените делови, оттука и слабо зачуваните фрески“ (Балабанов, 2014).

Монашки живот имало до 14 век. Од 1975 до 1982 година, се вршени конзерваторско-реставраторски зафати на црквата, која ја истражувал и Петар Миљковиќ-Пепек, а до црквата се откриени две епископски бањи, кои претставуваат многу ретки градби. Се граделе единствено во големите духовни центри, како што бил Водочкиот манастир (<https://marh.mk/tag/водоча/>).